

INSTYTUT PÓŁNOCNY (DAWNIEJ OŚRODEK BADAŃ NAUKOWYCH)
IM. WOJCIECHA KĘTRZYŃSKIEGO

TOWARZYSTWO NAUKOWE IM. WOJCIECHA KĘTRZYŃSKIEGO

ARCHIWUM PAŃSTWOWE W OLSZTYNIE

KOMUNIKATY MAZURSKO-WARMIŃSKIE

KWARTALNIK
NR 4(327)

OLSZTYN 2024

KOMUNIKATY MAZURSKO-WARMIŃSKIE

Czasopismo poświęcone przeszłości ziem Polski północno-wschodniej

RADA REDAKCYJNA: Stanisław Achremczyk (*przewodniczący*), Dariusz Baronas, Janusz Jasiński, Norbert Kasperek, Igor Kąkolewski, Olgierd Kiec, Andreas Kossert, Cezary Kukło, Ruth Leiserowitz, Janusz Małłek, Silva Pocyte, Jerzy Sikorski, Tadeusz Stegner, Mathias Wagner

REDAKCJA: Wioleta Bakalarczyk (*sekretarz*), Emilia Figura-Osełkowska (*sekretarz*), Jerzy Kielbik, Alina Kuzborska, Aleksander Pluskowski, Seweryn Szczepański, Ryszard Tomkiewicz (*redaktor*)

Tłumaczenie streszczeń artykułów: Biuro tłumaczeń Lingua Lab.

Instrukcja dla autorów dostępna jest na stronie internetowej pisma: www.kmw.ip.olsztyn.pl
Numer czasopisma został dofinansowany ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego na podstawie umowy RCN/SP/0161/2021/1 z dnia 22.12.2022 z pomocy przyznanej w ramach programu „Rozwój czasopism naukowych”.

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Ministerstwo Kultury
i Dziedzictwa Narodowego

Artykuły oraz abstrakty publikowane w *Komunikatach Mazursko-Warmińskich* są indeksowane w bazach: European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences (ERIH PLUS), Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH), Central and Eastern European Online Library (CEEOL), Nowa Cyfrowa Biblioteka Narodowa POLONA, ICI Journals Master List (Index Copernicus), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Historical Abstracts, Biblioteka Nauki, BazHum.

Articles appearing in *Masuro-Warmian Bulletin* are abstracted and indexed in: European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences (ERIH PLUS), Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH), Central and Eastern European Online Library (CEEOL), ICI Journals Master List (Index Copernicus), Directory of Open Access Journals (DOAJ), The National Digital Library POLONA, Historical Abstracts (EBSCO), Science Library, BazHum.

Redakcja KMW informuje, że wersją pierwotną (referencyjną) czasopisma jest wydanie elektroniczne.

Adres Redakcji: 10–402 Olsztyn, ul. Partyzantów 87, tel. 89 527 66 18, www.kmw.ip.olsztyn.pl; kmw@ip.olsztyn.pl

ISSN 0023–3196, eISSN: 2719-8979

Marek Jodkowski

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie / Instytut Północny im. W. Kętrzyńskiego
marek.jodkowski@uwm.edu.pl • <https://orcid.org/0000-0001-9793-9935>

Geneza oraz funkcjonowanie lazaretu wenerycznego w Lidzbarku Warmińskim na przełomie XVIII i XIX wieku

Genesis and functioning of the venereal lazaret in Lidzbark Warmiński at the turn of the 18th and 19th centuries

Genese und Funktionsweise des Lazaretts für Geschlechtskrankheiten in Lidzbark Warmiński (Heilsberg) an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert

Słowa kluczowe: choroby weneryczne, kiła, Lidzbark Warmiński, Warmia w XVIII i XIX wieku, szpital weneryczny

Keywords: syphilis, Lidzbark Warmiński, venereal diseases, venereal hospital, Warmia in the 18th and 19th centuries

Schlüsselworte: Geschlechtskrankheiten, Syphilis, Lidzbark Warmiński, Ermland im 18. und 19. Jahrhundert, Lazarett für Geschlechtskrankheiten

STRESZCZENIE

W połowie lat 80. XVIII wieku na obszarach historycznej Warmii wykryto wśród rekrutów przypadki choroby wenerycznej. Okazało się potem, że chorobą było dotkniętych wiele rodzin, zamieszkujących miejscowości rozsiane na Warmii. Uważano, że zaczęła się ona szerzyć na obszarach graniczących z Polską podczas wojny siedmioletniej. W 1786 r. zaproponowano utworzenie głównego ośrodka na Warmii, w którym leczono by choroby weneryczne. Uważano początkowo, że ma on znajdować się w Reszlu. Potem zdecydowano o jego erygowaniu w Lidzbarku Warmińskim. Ośrodek zainaugurował swoją działalność w 1787 r. Mogło leczyć się w nim równocześnie 40 chorych. Na jego funkcjonowanie zbierano podatki od wiejskich gospodarzy. Kres jego działalności położyła prawdopodobnie kampania napoleońska z 1807 r., podczas której doszło do bitwy francusko-rosyjskiej w okolicach Lidzbarka Warmińskiego.

ABSTRACT

In the mid-1880s, cases of venereal disease were detected among recruits in the Warmia region. It later turned out that many families, living in different localities in Warmia, were affected by the disease. It was believed that it had begun to spread in areas bordering Poland during the Seven Years' War. In 1786, it was proposed that a major centre be established in Warmia to treat venereal disease. It was initially thought that it was to be located in Reszel. It was later decided to erect it in Lidzbark Warmiński. The centre was inaugurated in 1787 and was able to treat 40 patients at a time. Taxes from village farmers were collected for its functioning. Its activities were probably brought to an end by the Napoleonic campaign of 1807, during which a French-Russian battle took place near Lidzbark Warmiński.

ZUSAMMENFASSUNG

Mitte der 1880er Jahre wurden in den Gebieten des historischen Ermlands unter den Rekruten Fälle von Geschlechtskrankheiten festgestellt. Später stellte sich heraus, dass viele Familien betroffen waren, die in den Ortschaften im ganzen Ermland verstreut leben. Man ging davon aus, dass sich die Krankheit während des Siebenjährigen Krieges in den an Polen angrenzenden Gebieten ausbreitete. 1786 wurde vorgeschlagen, im Ermland eine Haupteinrichtung für die Behandlung von Geschlechtskrankheiten zu eröffnen. Zunächst war man der Meinung, dass sie in Reszel (Rößel) eingerichtet werden soll. Später wurde beschlossen, es in Lidzbark Warmiński zu errichten. Das Zentrum wurde 1787 eingeweiht und konnte bis zu 40 Patienten gleichzeitig behandeln. Für seinen Betrieb wurden Steuern von den Landwirten erhoben. Geschlossen wurde es wahrscheinlich während des napoleonischen Feldzugs von 1807, bei dem es bei Lidzbark Warmiński zu einer Schlacht zwischen den französischen und den russischen Truppen kam.

WSTĘP

Historiografia Warmii i Mazur odnosząca się do epoki nowożytnej oraz XIX wieku doczekała się licznych opracowań prezentujących choroby, które występowały na tym obszarze. Refleksji naukowej poddano przede wszystkim epidemie, charakteryzujące się wysokim stopniem zaraźliwości, czy też śmiertelności, takie jak dżuma oraz cholera¹. W odróżnieniu od nich, niewielkim zainteresowaniem historyków cieszyły się choroby weneryczne. Dokumentacja zdeponowana w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie umożliwia podjęcie badań w tym zakresie. W jednym z tamtejszych poszytów², dotyczącym działań na rzecz wyeliminowania chorób przenoszonych drogą płciową na Warmii, zawarto informacje o erygowaniu lazaretu wenerycznego w Lidzbarku Warmińskim na przełomie XVIII i XIX wieku.

¹ Zob. zwłaszcza: K.H. Hagen, *Die Pest in Preussen in den Jahren 1709 bis 1711*, w: *Beiträge zur Kunde Preussens*, Bd. IV, Königsberg 1821, s. 27–49; W. Sahm, *Geschichte der Pest in Ostpreussen*, Leipzig 1905; *Dżuma, ospa, cholera. W trzechsetną rocznicę wielkiej epidemii w Gdańsku i na ziemiach Rzeczypospolitej w latach 1708–1711*, red. E. Kizik, Gdańsk 2012; Z. Olkowski, *Epidemia cholery azjatyckiej w Prusach Wschodnich w latach 1831–1832*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1968, nr 4, s. 531–572.

² Poszyt, który zatytułowano „Vorkehrungen zur Ausrottung der venerischen Krankheit im Ermland sowie Etablierung eines Hauptlazarettes im Zuchthaus in Rößel und nachher in einem vom Bürger Belau gekauften Hauses auf dem Schlossgrund in Heilsberg. Etats der Lazarettkasse von Heilsberg für Trinitatis 1806–1809”, figuruje pod sygnaturą: Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz (dalej: GStA PK), II. HA, Abt. 7, II Nr. 1802.

Bezsprzecznie należy stwierdzić, że dzieje tego biskupiego miasta, leżącego na obszarze historycznej Warmii, którą wcielono wskutek pierwszego rozbioru Polski do państwa pruskiego, stanowiły przedmiot zainteresowań nie tylko polskich badaczy przeszłości, ale również przedwojennych, niemieckich regionalistów. Niestety, zarówno w dziewiętnastowiecznej monografii miasta, która wyszła spod pióra A. Petera³, czy też współczesnej, zredagowanej przez Krzysztofa Mikulskiego i Eugeniusza Borodija pt. *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, pominięto zagadnienie dotyczące lazaretu wenerycznego. Wydaje się zatem uzasadnione poddanie analizie wskazanych powyżej archiwaliów w celu odtworzenia faktów dotyczących genezy i jego funkcjonowania w Lidzbarku Warmińskim, który miał służyć osobom dotkniętym chorobami przenoszonymi drogą płciową.

Zapiski archiwalne odnoszące się do stwierdzonych przypadków choroby wenerycznej na obszarze historycznej Warmii pod koniec XVIII wieku nie precyzowały jednak jej rodzaju. Nie podawano nawet potocznej jej nazwy, czy też objawów, dzięki którym można byłoby ją sklasyfikować. Wyniki badań przeprowadzonych przez Dariusza Łukasiewicza pozwalają domniemywać, że chodziło o syfilis, który był w tamtych czasach zmorą, zwłaszcza dla pruskiej armii⁴. Z drugiej strony warto pamiętać, że do drugiej połowy XIX wieku nie potrafiono rozróżnić kiły od rzeżączki i wrzodu miękkiego, określając je zbiorczym mianem choroby wenerycznej. Jeśli chodzi o terapię leczniczą chorób przenoszonych drogą płciową, przełomem okazało się dopiero wynalezienie penicyliny i jej powszechne zastosowanie w latach 40. XX wieku – antybiotyk ten skutecznie zwalczał syfilis⁵. Należy także zaznaczyć, że we wspomnianej powyżej dokumentacji archiwalnej urzędy domenalne były utożsamiane z administracją funkcjonującą w warmińskich miastach, co zostanie podtrzymane w narracji niniejszego artykułu.

DZIAŁANIA WŁADZ PAŃSTWOWYCH WOBEC ROZPRZESTRZENIANIA SIĘ CHOROBY WENERYCZNEJ NA WARMII POD KONIEC XVIII WIEKU

Jeden z dowódców wojskowych, generał von Lengefeld⁶, w liście z 6 kwietnia 1785 r. informował króla Fryderyka II Wielkiego, że w czasie swojego pobytu na Warmii, czyli na obszarze przydzielonym jego kantonalnemu pułkowi, miał okazję zetknąć się z przypadkami choroby wenerycznej. Stwierdzono ją wówczas wśród samych kantonistów⁷. Królowi zależało na utrzymaniu wojska w należytej formie, co przekładało

³ A. Peter, *Heilsberg aus Geschichte und Sage seit seiner Gründung bis in die neueste Zeit*, Heilsberg 1888.

⁴ D. Łukasiewicz, *Choroba i zdrowie w Królestwie Prus w XIX wieku (1806–1871)*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych” 2013, nr 2, s. 12.

⁵ S.K. Koronowska, *430 lat wenerologii polskiej*, „Nowiny Lekarskie” 2010, nr 6, s. 490.

⁶ Zapewne chodziło o Friedricha Wilhelma von Lengefelda.

⁷ Miastem garnizonowym od 1 XII 1773 r. stał się właśnie Lidzbark Warmiński. Z jego okolic werbowano kantonistów. Zasilali oni różnego typu jednostki pruskie. W latach 1772–1785 wcielano ich do pułku fizylierów von Lengefelda;

się na jego troskę o odpowiednie warunki zdrowotne i higienę wśród żołnierzy⁸. Jak się potem okazało, dotkniętych wspomnianą chorobą było wiele rodzin, zamieszkujących różne miejscowości. Von Lengefeld określił ją jako „zło, które jest szkodliwe dla ludzkości i ludności”⁹. Fryderyk niezwłocznie zaapelował o czujność. W piśmie do kamery wschodniopruskiej zażądał wypłenicia choroby. Urząd ten miał wdrożyć najbardziej restrykcyjne zarządzenia. Nakazał ponadto wysłanie na te obszary doświadczonych lekarzy. Gdyby nie można było znaleźć odpowiedniej ich liczby, należało posłużyć się posiłkami z Berlina. W stolicy bowiem pracowali medycy, którzy posiadali doświadczenie w leczeniu tego rodzaju chorób. Kamera miała ponadto przedsięwziąć wszelkie środki, żeby ta „trucizna” (Gift) nie przetrwała w żadnym miejscu, co miało uchronić od remisji objawów wenerycznych¹⁰.

Działania kamery wschodniopruskiej były następstwem rozporządzeń królewskich. Przede wszystkim poleciła ona, żeby lekarz powiatowy wraz z kilkoma wprawnyimi medykami, objeżdżając podległy im obszar, odszukali osoby zakażone chorobą weneryczną. Oczekiwano od lekarzy, że zapewnią chorym należyte leczenie. W tym celu władze państwowe nosiły się z zamiarem utworzenia specjalnych lazaretów. Powszechnie konstатовano, że choroby weneryczne zaczęły się rozprzestrzeniać na obszarach graniczących z Polską podczas wojny siedmioletniej. W celu ich wyeliminowania, zorganizowano już wcześniej lazarety w Nidzicy, Szczytnie i Wielbarku, w których zapewniono chorym nieodpłatną kurację. W 1784 r. udało się rzekomo przywrócić do zdrowia aż 87 osób dotkniętych chorobą weneryczną. Tym samym znacząco stłumiono zarazę. Narzekano jednak, że sąsiedztwo Polski, w której panowała się ta choroba, utrudnia jej całkowite wykorzenienie. Ludność mieszkająca po obu stronach granicy dość często komunikowała się między sobą. Z tego względu za najskuteczniejszy środek zwalczania choroby uważano wyszukiwanie osób nią zarażonych, a następnie implementację odpowiedniej terapii¹¹.

Nieznajomość etiologii chorób wenerycznych, skutkowała mylnymi sądami na temat ich genezy i rozwoju. Z tego powodu członkowie kamery wschodniopruskiej konstатовali, że pełne wykorzenienie choroby było niemożliwe, ponieważ wyleczone osoby, z powodu biedy, nakładały swoje stare, a zatem skażone ubrania, a także korzystały z dotychczasowych łóżek, co w konsekwencji generowało remisję schorzeń¹². Król pruski 2 maja 1785 r. napominał jednak kamerę, żeby wszelkimi sposobami powstrzymała wzrost

zob. S. Skowronek, *Lidzbark w okresie wojen napoleońskich*, w: *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, t. I, red. K. Mikulski i E. Borodij, Lidzbark Warmiński 2008, s. 422; C. Jany, *Geschichte der Königlich Preussischen Armee*, Bd. III, Berlin 1929, s. 143.

⁸ Zob. zwłaszcza G.M. Mamlock, *Einleitung*, w: *Friedrichs des Grossen Korrespondenz mit Ärzten*, hrsg. G.L. Mamlock, Stuttgart 1907, s. 21–22.

⁹ GStA PK, II. HA, Abt. 7, II Nr. 1802, *Lengefeld do Fryderyka II*, 6 IV 1785, (odpis), k. 2.

¹⁰ GStA PK, II. HA, Abt. 7, II Nr. 1802, *Fryderyk II do kamery wschodniopruskiej*, 7 IV 1785, (odpis), k. 2.

¹¹ Ibidem, *Kamera wschodniopruska do Fryderyka II*, 21 IV 1785, (odpis), k. 2v.

¹² Ibidem.

liczby zakażeń i rozprzestrzenianie się choroby. Jeśli ktoś zostanie wyleczony z choroby, niechybnie pozostanie od niej wolny w przyszłości, uważał monarcha¹³.

Z pisma kamery wschodniopruskiej adresowanego do Fryderyka, datowanego na 5 września 1785 r., wynika, że przy pomocy lekarza powiatowego Watzela osoby zarażone chorobą weneryczną, które mieszkały w miejscowościach podlegających magistratowi olsztyńskiemu, zostały przyjęte do lazaretu w celu przeprowadzenia badań¹⁴. Prezydent kamery wschodniopruskiej w sprawozdaniu zredagowanym prawdopodobnie rok później odnotował, że pomimo wysiłków nie udało się wykorzenić opisywanych chorób z Warmii i mazurskich obszarów przygranicznych. W 1783/1784 r. leczeniu poddano 146 osób (co kosztowało 1244 talarzy i 16 groszy), natomiast w 1784/1785 r. – 124 (1782 talarzy i 23 grosze). Zwrócił także uwagę, że kurację porzucały najczęściej osoby ze wsi, przyczyniając się do rozprzestrzeniania się choroby. Żeby temu zapobiec, prezydent postulował erygowanie kilku lazaretów dla zakażonych chorobą weneryczną. Zapewne chodziło o ich umiejscowienie na Warmii. Koszt ich utworzenia szacował na 2–3 tys. talarów¹⁵.

GENEZA ERYGOWANIA CENTRALNEGO OŚRODKA DLA OSÓB DOTKNIĘTYCH CHOROBA WENERYCZNĄ NA WARMII

We wrześniu 1786 r. kamera wschodniopruska zaproponowała utworzenie centralnego ośrodka na Warmii, w którym leczono by choroby weneryczne. Uważano, że na ten cel nadaje się więzienie funkcjonujące w Reszlu, zlokalizowane w tamtejszym zamku. Idea erygowania jednego zakładu zrodziła się wskutek rachuby kosztów, które wzrosłyby w przypadku konieczności utrzymywania wielu lazaretów. Jeśli chodzi o reszelski zamek, na rzecz osób chorych zamierzano przeznaczyć jego górną kondygnację. Koszty adaptacji obiektu opiewały na 637 talarów 85 groszy i 6 fenigów¹⁶. Pół roku później kamera wycofała się jednak ze swoich planów. Lekarz powiatowy Watzel wskazywał bowiem, że nieuniknione powiązanie więzienia z lazaretem przyniesie negatywne skutki. Z jednej strony więźniowie stanęliby przed niebezpieczeństwem zakażenia, zaś z drugiej usytuowanie lazaretu w wyższej kondygnacji generowało by szereg niedogodności związanych przede wszystkim z wnoszeniem i znoszeniem wody do kąpeli. Poza tym leczenie pacjentów w więzieniu niechybnie nie sprzyjałoby ich kuracji. Kamera proponowała zatem umieszczenie lazaretu w Lidzbarku Warmińskim. Tłumaczyła, że miasto to znajduje się niemal w centrum Warmii. Dotarcie do niego nie nastęrczało zatem większych problemów. Poza tym mieszkał w nim

¹³ GStA PK, II. HA, Abt. 7, II Nr. 1802, *Fryderyk II do kamery wschodniopruskiej*, 2 V 1785, (odpis), k. 4.

¹⁴ Ibidem, *Kamera wschodniopruska do Fryderyka II*, 5 IX 1785, k. 5.

¹⁵ Ibidem, *Extract aus dem Bericht des Kammer Praesidenten*, k. 8.

¹⁶ Ibidem, *Kamera wschodniopruska do Fryderyka Wilhelma II*, 14 IX 1786, k. 11.

lekarz powiatowy. Podjęto nawet rozmowy z obywatelem reszelskim Behlauem, posiadającym do odstąpienia nieruchomości w Lidzbarku Warmińskim, usytuowaną na gruntach należących do tamtejszego zamku¹⁷. Fryderyk Wilhelm II zgodził się na takie rozwiązanie¹⁸.

Wspomniana nieruchomość składała się z domu i niewielkiego ogrodu. Budynek ten miał być zaadoptowany na ośrodek, w którym jednocześnie leczyloby się 40 chorych¹⁹. Ostatecznie erygowano go w 1787 r.²⁰ Za dom Belaua zapłacono 400 talarów. Remonty i adaptacja obiektu na cele lecznicze kosztowały 102 talary i 39 groszy, zaś pozyskanie niezbędnego wyposażenia – 91 talarów 9 groszy i 9 fenigów²¹. Leczono w nim częściowo nieodpłatnie, jeśli chorzy z powodu biedy nie mogli pokryć należności, bądź odpłatnie w przypadku osób z lepszym statusem materialnym²². Niestety, w 1792 r. lazaret się zawalił. Koszty jego odbudowy wyniosły 448 talarów i 27 groszy. W 1794 r. wykonano 40 łóżek, za co zapłacono 32 talary. Z kolei w 1797 r. pozyskano przedmioty niezbędne do jego funkcjonowania za 3 talary i 64 grosze²³. W roku rozliczeniowym 1797/1798 wydano na nie 26 talarów i 30 groszy²⁴.

DZIAŁALNOŚĆ LIDZBARSKIEGO LAZARETU WENERYCZNEGO

Fryderyk Wilhelm II zobowiązał urzędników domenalnych oraz sołtysów do zgłaszania przypadków choroby wenerycznej. Osoby chore bądź z podejrzeniem choroby podlegały badaniu przez powiatowego lekarza. Miał on określić stan i stopień choroby oraz przewidziany czas kuracji²⁵. Był on także zobligowany do prowadzenia ewidencji w lazarecie, w której odnotowywano najważniejsze informacje o pacjencie, chorobę, rodzaj leczenia i jego finansowanie²⁶.

W rozporządzeniu królewskim opublikowanym 8 lutego 1793 r. określono stawki leczenia pacjentów z chorobą weneryczną. Jeżeli kuracja nie trwała ponad sześć tygodni, koszty miały być nie większe niż pięć talarów w przypadku osoby dorosłej oraz dwa talary i czterdzieści pięć groszy w przypadku dziecka poniżej 12 lat. Jeżeli wystąpiłyby powikłania i kuracja musiałaby się przedłużyć, na każdy tydzień przeznaczano 60 groszy na osobę dorosłą i połowę tej kwoty na dziecko. Jeśli chodzi o dzienną stawkę pobytu chorego w niepublicznym lazarecie, władze państwowe

¹⁷ Ibidem, *Kamera wschodniopruska do Fryderyka Wilhelma II*, 29 III 1787, k. 13–13v.

¹⁸ Ibidem, *Fryderyk Wilhelm II do kamery wschodniopruskiej*, 19 IV 1787, k. 14.

¹⁹ Ibidem, *Kamera wschodniopruska do Fryderyka Wilhelma II*, 27 IV 1787, k. 15–15v.

²⁰ Ibidem, *Kamera wschodniopruska do Fryderyka Wilhelma III*, 28 II 1799, k. 31.

²¹ Ibidem, załącznik A, k. 34.

²² Ibidem, *Kamera wschodniopruska do Fryderyka Wilhelma III*, 28 II 1799, k. 31.

²³ Ibidem, załącznik A, k. 34.

²⁴ Ibidem, załącznik A, k. 34v.

²⁵ Ibidem, *Rozporządzenie Fryderyka Wilhelma II z 8 II 1793*, k. 51.

²⁶ Ibidem, k. 52.

przekazywały cztery grosze na wyżywienie, dwa grosze na opał, trzy grosze za zajmowane miejsce i pielęgnację oraz półtora grosza na pranie rzeczy, a także składowanie słomy. W sumie dzienny pobyt pacjenta opiewał na 10½ grosza. W publicznych szpitalach kwotę tę pomniejszano o wartość opału i zajmowanego w nich miejsca²⁷.

Urzędową wizytację lidzbarskiego lazaretu przeprowadzono 17 lipca 1798 r. Uczestniczyli w niej przedstawiciel kamery wschodniopruskiej radca Wissmann, lekarz powiatowy Schleussner, a także urzędnik domenalny Kraus i urzędnik Schoerni. Okazało się, że był to drewniany budynek znajdujący się na przedmieściach Lidzbarka Warmińskiego, w tzw. Starym Folwarku²⁸. Stan lazaretu określano jako dobry. Odnotowano wówczas, że dopiero przed kilkoma laty został całkowicie przebudowany, co prawdopodobnie oznaczało adaptację dotychczasowego obiektu do nowej funkcji. W czasie opisywanej inspekcji stwierdzono, że wymaga on niewielkich prac naprawczych. Nie dysponowano jednak żadnym funduszem na jego utrzymanie. Informowano, że uszkodzeniu uległ jego dach. Wadliwe były także drzwi zarówno zewnątrz do budynku, jak i wewnętrzne do poszczególnych pomieszczeń. Brakowało ponadto drzwi na poddasze, wskutek czego zimą szybko uchodziło ciepło z wnętrza tego obiektu. Zwracano uwagę, że nie zaopatrzono od zewnętrznej strony pieców w drzwiczki. Z tego względu nie można było w nich palić we właściwy sposób, oszczędzając drewno. Z kolei lekarz Schleussner wskazał na brak urządzeń sanitarnych, którymi w tamtych czasach dysponowały szpitale. Całkowicie słabowici pacjenci wypróżniali się wewnątrz budynku, co powodowało, że powietrze w pomieszczeniach stało się niezdrowe. Postulowano zatem budowę specjalnego ustępu z bezpośrednim wejściem od opisywanego obiektu²⁹.

W lazarecie znajdowały się cztery przestronne i jasne pomieszczenia, z których trzy przeznaczono dla chorych, zaś ostatnie – dla pielęgniarza. Wskazywano przy tym, że latem nadawało się do użytku także pomieszczenie pod dachem. Za budynkiem znajdował się ogród, który dla połowicznie wyleczonych pacjentów służył jako miejsce spacerów, czy też suszenia ubrań. Zwracano jednak uwagę, że wyodrębnioną z tego ogrodu działkę o wielkości 37 prętów chełmińskich przekazano dziedzicznie intendentowi Tiedemu. Płacił on za nią 30 groszy rocznie. Nie była ona jednak przez niego nawet ogrodzona. Dzierżawił ją pielęgniarz, za opłatą wynoszącą talara rocznie. Gdyby jednak miało dojść do rzeczywistego scedowania działki na Tiedego, musiałby się zobowiązać do wytyczenia przez nią przejścia do miejsca poboru wody, a więc do niżej płynącej Łyny i do stawu zamkowego³⁰.

²⁷ Ibidem, k. 51–51v.

²⁸ Stary Folwark został wchłonięty przez miasto po 1810 r.; zob. J. Salm, E. Borodij, *Rozwój przestrzenny miasta w XIX i XX wieku*, w: *Historia Lidzbarka Warmińskiego...*, s. 364–365.

²⁹ GStA PK, II. HA, Abt. 7, II Nr. 1802, *Actum Heilsberg*, d. 17 Juli 1798, k. 24.

³⁰ Ibidem, k. 24–24v.

Wyposażenie lazaretu pozostawiało wiele do życzenia. Niezbędne utensylia, jak zapisano w sprawozdaniu, nabył chirurg Müller. Narzekano jednak, że ich ilość jest niewystarczająca. Spis niezbędnych rzeczy do jego funkcjonowania przygotowali wcześniej lekarz Schleussner wraz z krajowym mistrzem budowlanym Masuhrem. Wissmann zwracał jednak uwagę, żeby łóżka zostały usłane słomą. Konieczne wydawało się także wykonanie dodatkowych sztuk, które będą przechowywane w magazynie. Słoma do nich miała znajdować się w workach³¹.

Lekarz Schleussner konstatawał, że większość osób przebywających w lazarecie była na tyle uboga, że niemal nie posiadała ubrań. Żeby jednak umożliwić chorym powrót do zdrowia, należało im je zagwarantować. W związku z tym wspomniany lekarz postulował o 10 sztuk ubrań zarówno dla kobiet, jak i dla mężczyzn. Miały one zostać zakupione w najniższej cenie³². Jeśli chodzi o pozostałe utensylia, którymi dysponował lazaret, składały się one z rzeczy niezbędnych do materialnego funkcjonowania tej instytucji, czy też koniecznych przy aprowizacji pacjentów. Zamierzano także nabyć 14 wełnianych koców i cztery nowe posłania, tak żeby zapewnić komplet dla 40 chorych³³.

Kontrolę nad lazaretem początkowo sprawował cytowany powyżej lekarz powiatowy Schleussner, a podczas jego nieobecności – chirurg miejski Müller. Wydawało się konieczne nominowanie na stałe lekarza w lazarecie. Swoją akces zgłosił wspomniany Müller. Kandydaturę tę poparł lekarz powiatowy. Prawdopodobnie funkcja ta miała obejmować także zakres działalności chirurga powiatowego. Ponieważ żaden chirurg nie był dotychczas ustanowiony na cały powiat, wspomniana kandydatura mogła zyskać państwową aprobatę. Jego pensja miała wynosić 50 talarów³⁴. Pielęgniarz otrzymywał za swoją pracę niewielkie uposażenie, które nie pozwalało na godziwe utrzymanie. Obawiano się zatem jego rezygnacji z pracy, co groziło zaniechaniem nieprzerwanego leczenia pacjentów. W zaplanowanym budżecie przewidziano na jego rzecz 18 talarów. Obowiązki te pełnił w 1798 r. inwalida (prawdopodobnie chodziło o weterana wojennego) Würfel. W przyszłości zamierzano nadal powierzać tę funkcję inwalidom³⁵.

W planowanym budżecie dotyczącym funkcjonowania lazaretu nie ujęto składki na kasę towarzystwa przeciwpożarowego (Feuer-Societaets-Casse). Urzędnik domenalny, uczestniczący w inspekcji obiektu, oświadczył, że sam uiszczał należności z tego tytułu, nie pobierając żadnej rekompensaty. Wspomniany budynek był ubezpieczony w towarzystwie na kwotę 200 talarów. Postulowano także, żeby w budżecie

³¹ Ibidem, k. 24v.

³² Ibidem, k. 25.

³³ Ibidem, k. 25.

³⁴ Ibidem, k. 25v.

³⁵ Ibidem, k. 25.

ująć wydatki na prace remontowe lazaretu. Ponieważ wzniesiono go całkowicie z drewna, jego dalsze utrzymanie gwarantowały „stałe i troskliwie przeprowadzane” prace naprawcze³⁶. Jeżeli chodzi o drewno na opał lazaretu, pieniądze na ten cel pozyskiwano poprzez zbiórkę w urzędach powiatu, a dostarczał je nadleśniczy Wiechert. Za sam spływ rzeką tego towaru płacono prawdopodobnie 4 fenigi za achtel. Było ono jednak niskiej jakości. Wydatki na ten cel miały również pojawić się w budżecie. Należało jednak pamiętać, że opał zamierzano wykorzystać do ogrzewania trzech sal przeznaczonych dla chorych i pomieszczenia użytkowanego przez pielęgniara³⁷.

FINANSOWANIE LIDZBARSKIEGO OŚRODKA DLA OSÓB DOTKNIĘTYCH CHOROBA WENERYCZNĄ

W czasie wizytacji lidzbarskiego lazaretu w lipcu 1798 r. zgłoszono postulat podwyższenia kosztów utrzymania pacjenta z 4 do 6 groszy dziennie. Lekarz Schleussner zwrócił uwagę, że w Lidzbarku Warmińskim i okolicach niemożliwe wydawało się dzienne utrzymanie człowieka za 4 grosze. Podczas ustalania tej kwoty uwzględniono wyłącznie osoby chore. Warto jednak podkreślić, że ośrodek ten służył przede wszystkim jako miejsce kuracji, gdzie leczono aż do ostatecznego odzyskania zdrowia. Chorzy przebywający w tej instytucji przeważnie nie odczuwali braku apetytu. Biorąc pod uwagę te okoliczności, a także konieczność wspomagania kuracji, należało częściej serwować pożywne posiłki³⁸.

Fryderyk Wilhelm III zażądał wyjaśnień odnośnie do planów nabycia dodatkowych utensyliów do lazaretu, czy też ustanowienia funduszu na rzecz jego utrzymania. Odrzucił równocześnie prośbę o zatrudnienie lekarza w lazarecie³⁹. Kamera wschodniopruska konstatowała, że zakup budynku na lazaret oraz jego utrzymanie, wraz z niezbędnym wyposażeniem kosztowały do 1798 r. 1107 talarów 19 groszy i 9 fenigów. Sumę tę pokryto zarówno z funduszu *mons pietatis*, jak i kasy budowlanej oraz kasy domenalnej przeznaczonej na leczenie ubogich. Ten ostatni fundusz niemal nigdy nie dysponował wystarczającą ilością pieniędzy, żeby pokryć wydatki. Z kolei kasa budowlana nie była w stanie opłacić wszystkich koniecznych inwestycji domenalnych. Z obu tych źródeł nie należało się spodziewać wystarczającej zapomogi jeśli chodzi o remont lazaretu i pozyskanie nowego wyposażenia⁴⁰. Potrzeby z kolei określano jako znaczne. Wystarczy wspomnieć, że nowe przedmioty niezbędne do działalności lazaretu miały kosztować ponad 270 talarów. Żeby zapewnić jego

³⁶ Ibidem, k. 25v.

³⁷ Ibidem, k. 25v-26.

³⁸ Ibidem, k. 26.

³⁹ Ibidem, *Fryderyk Wilhelm III do kamery wschodniopruskiej*, 3 X 1798, k. 29.

⁴⁰ Ibidem, *Kamera wschodniopruska do Fryderyka Wilhelma III*, 28 II 1799, k. 31v.

funkcjonowanie, kamera wschodniopruska zamierzała niewielkimi zobowiązaniami finansowymi opodatkować gospodarzy z obszaru warmińskich domen (Tabela 1). Planowała ponadto tego rodzaju podatkiem obciążyć każdą warmińską wieś. W zamian każdy gospodarz, czy też ojciec rodziny, podlegałby profesjonalnej opiece w razie choroby. Podatek ten miał opiewać na trzy grosze od każdego łana chełmińskiego na obszarze warmińskich domen⁴¹.

Warto nadmienić, że gospodarze, którzy do 1799 r. na ogrzewanie lazaretu nie dostarczali drewna, płacili dziewięć fenigów za każdy łan pola. Dzięki tym zobowiązaniom uiszczano opłatę za transport drewna. Jeśli zostałby wprowadzony wspomniany podatek o wartości trzech groszy, zrezygnowano by z dotychczasowej opłaty pobieranej na rzecz ogrzewania. Nowe obciążenie wygenerowałoby zysk o wartości 349 talarów i 42 groszy. Fundusz ten zamierzano spożytkować nie tylko na remont lazaretu, czy też na skompletowanie jego wyposażenia, ale finansowano by z niego także zakup nowych ubrań dla osób wyleczonych z chorób wenerycznych. Stare ubrania bowiem palono. Z tego źródła byłaby opłacana również pensja pielęgniarza⁴². Poza tym nowy fundusz wykorzystano by do pokrycia kosztów przewozu drewna opałowego, które z dobromiejskich lasów nieodpłatnie przeznaczono na rzecz lidzbarskiego lazaretu. Pozwoliłby on także na uiszczenie kosztów utrzymania pacjentów⁴³.

Z tabeli 1 wynika, że największe dochody byłyby czerpane od gospodarzy przyporządkowanych urzędowi domenalnemu w Pieniężnie (60 talarów i 51 groszy), zaś najmniejsze – od gospodarzy zamieszkujących Frombork i okolice – jedynie 11 talarów i 6 groszy. W Pieniężnie i okolicach uprawiano także najwięcej łanów domenalnych, bo aż 1817, zaś najmniej we Fromborku – jedynie 332.

Kamera wschodniopruska sugerowała władcy pruskiemu, że lidzbarski lazaret przeznaczony dla 40 osób, nie tylko mógł leczyć wszystkie osoby chore na choroby weneryczne z obszaru historycznej Warmii, ale także, jeśli jego pomieszczenia by na to pozwoliły, inne niebezpieczne choroby. Z nowego funduszu opłacano by ponadto częstsze wizyty lekarza powiatowego w warmińskich wioskach w celu całkowitego wyeliminowania chorób przenoszonych drogą płciową⁴⁴. Warto nadmienić, że pielęgniarz otrzymywał dziennie za jednego pacjenta jednego grosza za pielęgnację i dziewięć fenigów za pranie brudnych rzeczy. W 1798 r. jego pensja wyniosła 33 talarzy. Gwarantowano mu także nieodpłatne korzystanie z pomieszczenia w lazarecie oraz ogrzewanie. Uposażenie pielęgniarza wydawało się jednak dość niskie, dlatego postulowano o dodatek dla niego w wysokości 18 talarów rocznie⁴⁵.

⁴¹ Ibidem, k. 32.

⁴² Ibidem, k. 32v.

⁴³ Ibidem, k. 32v-33.

⁴⁴ Ibidem, k. 33.

⁴⁵ Ibidem, k. 33v.

Tabela 1. Propozycja opodatkowania warmińskich gospodarzy od posiadanych łąnów ziemi uprawnej

Lp.	Urząd domenalny	Liczba łąnów chełmińskich uprawianych przez warmińskich gospodarzy	Wysokość podatku (liczba łąnów chełmińskich × 3 grosze)
1	Olsztyn	1791	59 talarów i 63 grosze
2	Braniewo	350	11 talarów i 60 groszy
3	Frombork	332	11 talarów i 6 groszy
4	Dobre Miasto	1226	40 talarów i 78 groszy
5	Lidzbark Warmiński	1776	59 talarów i 18 groszy
6	Pieniężno	1817	60 talarów i 51 groszy
7	Reszel	949	31 talarów i 57 groszy
8	Jeziorany	960	32 talary
9	Barczewo	583	19 talarów i 39 groszy
10	Orneta	700	23 talary i 30 groszy
Suma:		10 484	349 talarów i 42 grosze

Źródło: GStA PK, II. HA, Abt. 7, II Nr. 1802, *Berechnung wieviel der Beitrag a 3 gr preuß.: von jeder bauerlichen Hube in den ermländischen Domainen-Aemtern behufs des Heilsbergischen Provinzial-Lazarets ausmachen würde*, k. 35.

Propozycję nowego podatku zgłoszoną przez kamerę wschodniopruską Fryderyk Wilhelm III uznał za możliwą do zaakceptowania tylko wtedy, gdy gospodarze wiejscy będą gotowi dobrowolnie wnieść zaproponowany wkład finansowy. Urzędnicy przeprowadzili zatem akcję ich uświadamiania, wyjaśniając korzyści płynące z narzuconych należności. Gospodarze z czterech domen warmińskich, a mianowicie z jeziorańskiej, lidzbarskiej, olsztyńskiej i orneckiej zaaprobowali propozycje kamery, zaś z domeny barczewskiej, braniewskiej, dobromiejskiej, fromborskiej, pieniądzeńskiej oraz reszelskiej negatywnie ustosunkowali się do zaprezentowanych planów⁴⁶. Kamera ubolewała, że z powodu braku finansowania lazaret lidzbarski nie będzie w stanie służyć dobroczynnym celom. Istniało niebezpieczeństwo, że zabraknie pieniędzy na jego dalsze działanie⁴⁷.

Zużyte, wybrukowane przedmioty, niezbędne do funkcjonowania lazaretu, nie mogły być zastąpione nowymi z powodu braku funduszy. Uważano wówczas, że ubrania i puchową pościel po osobach chorych, zarówno na weneryczne, jak też inne choroby zakaźne, należy spalić. Oczywiście w ich miejsce starano się pozyskać

⁴⁶ Ibidem, *Kamera wschodniopruska do Fryderyka Wilhelma III*, 23 II 1801, k. 38v-39.

⁴⁷ Ibidem, k. 39v-40.

nowe. Do czyszczenia sal przeznaczonych dla chorych używano miotły, szufelki i piasku, do ich zmywania – winnego octu. Przy praniu rzeczy stosowano mydło. Niezbędna wydawała się także oliwa do oświetlania pomieszczeń. Corocznie czyszczono komin, przeprowadzano remont budynku oraz opłacano składki do kasy towarzystwa przeciwpożarowego. Kamera informowała pruskiego władcę, że bez funduszu erygowanego na rzecz lazaretu, jego dalsze funkcjonowanie stanie pod znakiem zapytania⁴⁸.

Ostatecznie 30 marca 1801 r. Fryderyk Wilhelm III zgodził się, żeby podatek w wysokości 3 groszy za łan pola pobierać od gospodarzy z domen jeziorańskiej, lidzbarskiej, olsztyńskiej i orneckiej. Kamera wschodniopruska konstatowała przy tym, że również w pozostałych warmińskich domenach radcy departamentów prezentowali gospodarzom korzyści płynące z funkcjonowania lazaretu, nakłaniając ich do dodatkowego opodatkowania. I tak 12 października 1803 r. odnotowano, że wskutek interwencji urzędników, z domeny barczewskiej aprobatę dotyczącą nowych należności finansowych wyrazili gospodarze z następujących wsi: Barczewko, Bartołty Małe, Bartołty Wielkie, Gady, Jedzbark, Kaplityny, Kierzliny, Koronowo, Leginy, Leszno, Mokiny, Nerwik i Próle. Odrzucili ją jednak chłopci z Derca, Kromerowa, Lamkowa, Marcinkowa, Starych Włók i Tuławek⁴⁹. O pozytywnej decyzji gospodarzy z domeny dobromiejskiej informowano 9 października 1803 r. Przystali na nią chłopci ze Starego Dworu i Worławek. Niestety, propozycję nowego podatku na lazaret lidzbarski odrzucili gospodarze przyporządkowani urzędowi w Braniewie, Fromborku, Pieniężnie i Reszlu⁵⁰. W konsekwencji Fryderyk Wilhelm III wyraził aprobatę, żeby wyższy podatek nałożyć na zdeklarowanych gospodarzy od 1 czerwca 1804 r.⁵¹

W połowie listopada 1804 r. kamera wschodniopruska informowała o konieczności budowy ustępu przy lidzbarskim lazarecie. Miał on kosztować 49 talarów 46 groszy i 9 fenigów. Kosztorys i zapewne plany budowlane opracował krajowy mistrz budowlany Blankenhorn⁵². Akceptacja władcy pruskiego przełożyła się niewątpliwie na realizację tych planów⁵³.

Na żądanie władz w Berlinie, 1 lutego 1806 r. kamera wschodniopruska opracowała projekt budżetu lazaretu lidzbarskiego na lata 1806–1809. Jego wpływy, odnotowane w tabeli 2, opierały się na podatku, którym obciążono warmińskich gospodarzy.

⁴⁸ Ibidem, k. 40v.

⁴⁹ Ibidem, *Kamera wschodniopruska do Fryderyka Wilhelma III*, 6 IV 1804, k. 53.

⁵⁰ Ibidem, k. 53v.

⁵¹ Ibidem, *Fryderyk Wilhelm III do kamery wschodniopruskiej*, 25 V 1804, k. 54–54v.

⁵² Ibidem, *Kamera wschodniopruska do Fryderyka Wilhelma III*, 16 XI 1804, k. 59.

⁵³ Ibidem, *Fryderyk Wilhelm III do kamery wschodniopruskiej*, 28 XII 1804, k. 60.

Tabela 2. Przewidywane przychody lazaretu lidzbarskiego w oparciu o podatek od warmińskich gospodarzy na lata 1806–1809

Lp.	Urząd domenalny	Kwota przychodu
1	Olsztyn	65 talarów 74 grosze i 15 fenigów
2	Lidzbark Warmiński	56 talarów 16 groszy i 13½ fenigów
3	Jeziorany	35 talarów 72 grosze i 10 fenigów
4	Orneta	24 talary i 6 groszy
5	Dobre Miasto	9 talarów 30 groszy i 4 fenigi
6	Barczewo	15 talarów i 5 groszy
7	Braniewo	1 talar 88 groszy i 13 fenigów
8	Frombork	1 talar i 77 groszy
9	Pieniężno	10 talarów 32 grosze i 4½ fenigi
10	Reszel	6 talarów 1 grosz i 11 ³ / ₁₀ fenigów
	Suma:	226 talarów 44 grosze i 17 fenigów

Źródło: GStA PK, II. HA, Abt. 7, II Nr. 1802, *Etat für das Kreis-Land Lazareth zu Heilsberg pro 1806/1809*, k. 72v.

Największe przychody zamierzano pozyskać dzięki gospodarzom ziemskim skupionym przy olsztyńskim urzędzie domenalnym (65 talarów 74 grosze i 15 fenigów), zaś najmniejsze – od zamieszkujących Frombork i okolice (jedynie 1 talar i 77 groszy). Jeśli chodzi o wydatki, w 1806 r. informowano, że lekarz powiatowy Schleussner za nadzór nad lazaretem otrzymywał 25 talarów rocznie, powiatowy chirurg Müller za wizyty u pacjentów, a także nadzór nad ich wyżywieniem oraz myciem – 50 talarów, pielęgniarz Schiemann – 12 talarów, urzędnik domenalny Kraus za gospodarczy nadzór nad lazaretem, prowadzenie jego kasy i rachunków oraz materiały do pisania – 10 talarów oraz kominiarz – 24 grosze. Na materiały budowlane przeznaczano 13 talarów 70 groszy i 16 fenigów, na utrzymanie wyposażenia – 2 talary i 87 groszy, na oliwę, światło i ocet – 12 talarów 85 groszy i 11 fenigów, na drewno opałowe – 53 talary i 89 groszy oraz na towarzystwo przeciwpożarowe – 60 groszy. W sumie wydatki lazaretu wynosiły 181 talarów 56 groszy i 9 fenigów⁵⁴. Fryderyk Wilhelm III zaaprobował ostatecznie nowe stawki wynagrodzenia dla osób pracujących na rzecz lazaretu⁵⁵.

We wrześniu tegoż roku odnotowano, że wśród żołnierzy należących do stacjonującego w Lidzbarku Warmińskim batalionu fizylierów szerzył się świerzb.

⁵⁴ Ibidem, *Etat für das Kreis-Land Lazareth zu Heilsberg pro 1806/1809*, k. 73.

⁵⁵ Ibidem, *Fryderyk Wilhelm III do Schröttera*, 1 IV 1806.

Zadecydowano wówczas o zwiększeniu powierzchni lazaretu oraz pozyskaniu niezbędnego sprzętu. Inwestycja ta miała kosztować 234 talary i 48 groszy. Fundusz przeznaczony na lazaret opiewał wówczas na 1561 talarów 13 groszy i $3\frac{3}{8}$ fenigi⁵⁶.

ZAKOŃCZENIE

Kres funkcjonowania lazaretu wenerycznego położyła zapewne zawierucha wojenna z 1807 r. Tego roku bowiem rozegrała się w okolicach Lidzbarka Warmińskiego nierozstrzygnięta bitwa francusko-rosyjska⁵⁷. Można przypuszczać, że warmiński ośrodek leczenia chorób wenerycznych stał się wówczas lazaretem wojennym, bądź uległ zniszczeniu w trakcie kampanii wojskowej⁵⁸. Mógł on także nie przetrwać faktycznego upadku państwa pruskiego, a co za tym idzie destabilizacji w funkcjonowaniu systemu podatkowego, który gwarantował jego egzystencję. Zresztą reformy Stein-Hardenberga (1807–1815) nie tylko podważyły dotychczasowe filary ekonomiczne państwa, ale również wprowadziły nowe zasady prawne dotyczące samorządów miejskich, którym mogły podlegać przytułki i lazarety⁵⁹. Zapewne zabrakło później woli reaktywacji lidzbarskiego lazaretu. Wojny napoleońskie, których areną stała się historyczna Warmia, zubożyły ludność oraz wygenerowały dodatkowe zobowiązania finansowe, które przeznaczano na inne, pilne potrzeby. Władysław Zajewski konstatował, że liczne wsie i drobne miasta głodowały ograbione przez Francuzów, bądź przez Prusaków⁶⁰. Z kolei pogorszenie warunków bytowych niechybnie wzmogło podatność na choroby. Z tego powodu lidzbarski lazaret niewątpliwie zapadł w pamięci lokalnej społeczności. Był bowiem nie tylko ośrodkiem, gdzie podejmowano opiekę nad osobami dotkniętymi schorzeniami wenerycznymi, ale także instytucją utrzymywaną dzięki opodatkowaniu warmińskiej ludności wiejskiej, co zapewne w oczach decydentów miało kształtować jej współodpowiedzialność za troskę o zdrowie publiczne.

⁵⁶ Ibidem, *Kamera wschodniopruska do Fryderyka Wilhelma III*, 3 IX 1806, k. 85.

⁵⁷ Z. Kudrzycki, *Pod skrzydłami czarnych orłów (1772–1918)*, w: *Historia Lidzbarka Warmińskiego...*, s. 390.

⁵⁸ O zniszczeniach dokonanych wówczas w Lidzbarku Warmińskim i jego przedmieściach zob. A. Peter, op. cit., s. 14.

⁵⁹ Zob. S. Salmonowicz, *Prus pierwszy wiek XIX (1806–1871)*, „Zapiski Historyczne” 2015, t. LXXX, z. 3, s. 289.

⁶⁰ W. Zajewski, *W epoce napoleońskiej (1806–1815)*, w: *Historia Pomorza*, t. II: *Do roku 1815*, cz. 2: *Pomorze Wschodnie w latach 1657–1815*, red. G. Labuda, Poznań 1984, s. 723.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, II. HA, Abt. 7, II Nr. 1802.

Opracowania

Dżuma, ospa, cholera. W trzyczsetną rocznicę wielkiej epidemii w Gdańsku i na ziemiach Rzeczypospolitej w latach 1708–1711, red. Edmund Kizik, Muzeum Historyczne Miasta Gdańska, Gdańsk 2012.

Hagen K.H., *Die Pest in Preussen in den Jahren 1709 bis 1711*, w: *Beiträge zur Kunde Preussens*, Bd. IV, Königsberg 1821.

Jany C., *Geschichte der Königlich Preussischen Armee*, Bd. III, Siegmund, Berlin 1929.

Koronowska S.K., 430 lat wenerologii polskiej, „Nowiny Lekarskie” 2010, nr 6.

Kudrzycki Z., *Pod skrzydłami czarnych orłów (1772–1918)*, w: *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, t. I, red. K. Mikulski i E. Borodij, Lidzbark Warmiński 2008.

Łukasiewicz D., *Choroba i zdrowie w Królestwie Prus w XIX wieku (1806–1871)*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych” 2013, nr 2.

Mamlock G.L., *Einleitung*, w: *Friedrichs des Grossen Korrespondenz mit Ärzten*, hrsg. G.L. Mamlock, Stuttgart 1907.

Olkowski Z., *Epidemia cholery azjatyckiej w Prusach Wschodnich w latach 1831–1832*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1968, nr 4.

Peter A., *Heilsberg aus Geschichte und Sage seit seiner Gründung bis in die neueste Zeit*, Kommissionsverlag von A. Wolff, Heilsberg 1888.

Sahm W., *Geschichte der Pest in Ostpreussen*, Verlag von Duncker & Humblot, Leipzig 1905.

Salm J., Borodij E., *Rozwój przestrzenny miasta w XIX i XX wieku*, w: *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, t. I, red. K. Mikulski i E. Borodij, Lidzbark Warmiński 2008.

Salmonowicz S., *Prus pierwszy wiek XIX (1806–1871)*, „Zapiski Historyczne” 2015, t. LXXX, z. 3.

Skowronek S., *Lidzbark w okresie wojen napoleońskich*, w: *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, t. 1, red. K. Mikulski i E. Borodij, Lidzbark Warmiński 2008.

Zajewski W., *W epoce napoleońskiej (1806–1815)*, w: *Historia Pomorza*, t. II: *Do roku 1815*, cz. 2: *Pomorze Wschodnie w latach 1657–1815*, red. G. Labuda, Poznań 1984.

Wojciech Zawadzki

Wydział Nauk Historycznych, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa, Polska
w.zawadzki@uksw.edu.pl • <https://orcid.org/0000-0003-2040-8727>

Kościelnoprawny i duszpasterski kontekst internowania powstańców listopadowych na Żuławach Malborskich

Ecclesiastical and Pastoral Context of the Internment of November Insurgents in the Malbork Żuławy Region

Der kirchenrechtliche und pastorale Kontext der Internierung der Aufständischen des Novemberraufstands im Marienburger Werder

Słowa kluczowe: Powstanie listopadowe, Prusy Zachodnie, Żuławy Malborskie, Malbork, internowanie powstańców

Keywords: November Uprising, West Prussia, Malbork Żuławy, Malbork, internment of insurgents

Schlüsselworte: Novemberraufstand, Westpreußen, Żuławy Malborskie [Marienburger Werder], Malbork [Marienburg], Internierung von Aufständischen

STRESZCZENIE

Po upadku powstania listopadowego w październiku 1831 r. w Prusach Zachodnich zostało internowanych ponad 20 tys. polskich żołnierzy. Większość z nich do początku 1832 r. powróciło do Królestwa Polskiego lub udało się na emigrację do Francji. Znamy już personalia, odnotowane głównie w księgach metrykalnych, ponad stu zmarłych w Prusach Zachodnich powstańców. Około 1500 powstańców pozostało jednak w Prusach. Wielu z nich zamierzało zawrzeć związki małżeńskie na terenie Żuław Malborskich i Elbląskich, ale najpierw musieli wykazać zdolność kanoniczną do zawarcia związku sakramentalnego. W katolickich księgach metrykalnych z terenów żuławskich odnaleziono 36 adnotacji potwierdzających zawarcie związków małżeńskich z udziałem powstańców listopadowych.

ABSTRACT

After the fall of the November Uprising in October 1831, more than 20,000 Polish soldiers were interned in West Prussia. Most of them returned to the Kingdom of Poland or gone into exile in France by early 1832. We already know the personalities, recorded mainly in metric books, of more than a hundred insurgents who died in West Prussia. Around 1,500 insurgents, however, remained in Prussia. Many of them intended to get married in the Malbork Żuławy and Elbląg Żuławy regions, but first had to demonstrate their canonical capacity to enter into sacramental union. Thirty six annotations confirming marriages involving November insurgents were found in Catholic metric books from the Żuławy land.

ZUSAMMENFASSUNG

Nach der Niederschlagung des Novemberaufstands im Oktober 1831 wurden mehr als 20 000 polnische Soldaten in Westpreußen interniert. Die meisten von ihnen sind bis Anfang 1832 in das Königreich Polen zurückgekehrt oder nach Frankreich ins Exil gegangen. Wir kennen bereits die überwiegend in Matrikeln verzeichneten Personalien von mehr als hundert Aufständischen, die in Westpreußen starben. Rund 1500 Aufständische blieben jedoch in Preußen. Viele von ihnen wollten auf dem Gebiet des Marienburger und des Elbinger Werders heiraten, mussten aber erst ihre kanonische Eignung für die sakramentale Vereinigung nachweisen. In katholischen Matrikeln aus dem Werdergebiet wurden 36 Vermerke gefunden, die Eheschließungen von Novemberaufständischen bestätigen.

INTERNOWANIE POWSTAŃCÓW W PRUSACH

5 października 1831 r. kapitulująca wielotysięczna armia powstańcza dowodzona przez gen. Macieja Rybińskiego dotarła do granicy pruskiej. Około 21 tys. polskich żołnierzy, w tym 2 tys. rannych, zostało rozbrojonych, poddanych kwarantannie w okolicach Brodnicy, a po kilku dniach przeprowadzonych do północnych powiatów Prus Zachodnich. W dniach 12–19 października 1831 r. eskortowani przez pruskie wojsko powstańcy listopadowi znaleźli się w docelowych punktach internowania, głównie na Żuławach. W powiatach gdańskim, elbląskim, malborskim i sztumskim rozlokowano 17 139 polskich oficerów, podoficerów i szeregowych żołnierzy, w powiatach pasłęckim, suskim, morąskim i kwidzyńskim zakwaterowano 841 oficerów, w Elblągu zaś znalazł się sztab główny wojska polskiego, na czele z generałami Maciejem Rybińskim, Jakubem Lewińskim, Henrykiem Dembińskim i Józefem Bemem. Lazarety i szpitale dla Polaków władze pruskie zorganizowały między innymi w Gdańsku, Sztumie, Nowym Stawie, Nowym Dworze Gdańskim, Malborku, Elblągu i Pasłęku, czyli w pobliżu miejsc internowania polskich wojskowych.

Po ogłoszeniu przez cara 1 listopada 1831 r. amnestii dla uczestników powstania listopadowego, król pruski nakazał powrót internowanych żołnierzy do Królestwa Polskiego. Jednak wielu z nich spodziewając się rosyjskich represji odmówiło powrotu do ojczyzny. Ponieważ władze pruskie zagroziły, że opornych Polaków będą traktowały jak dezertersów, ostatecznie do 25 grudnia 1831 r. do Kongresówki

powróciło około 12 tys. powstańców listopadowych. Około 3 tys. żołnierzy polskich przekroczyło granicę nielegalnie, inni zaś udali się na Śląsk, do Wielkopolski albo zdecydowało się na emigrację do Francji. W maju i czerwcu 1832 r. najbardziej opornych 3221 powstańców Prusacy siłą odstawili do granicy. Kolejną dużą grupę polskich wojskowych w listopadzie 1833 r. wydano z Prus drogą morską. Jednak według niemieckich statystyk na stałe w Prusach Zachodnich osiedliło się około 1500 powstańców listopadowych¹.

PRAKTYKI RELIGIJNE POWSTAŃCÓW LISTOPADOWYCH NA ŻUŁAWACH

Internowanie polskich żołnierzy w Prusach w 1831 r. poza aspektem politycznym, społecznym i wojskowym, na które zwracano już wcześniej uwagę w publikacjach, miało też wymiar religijny i kościelnoprawny, co było dotąd raczej pomijane. Internowanie kilkunastotysięcznej armii powstańczej na terenie parafii żuławskich, nie mogło być niezauważone ani przez lokalnych duszpasterzy ani przez władze kościelne.

Nie zachowały się w zasobach archiwalnych parafii katolickich na Żuławach oraz w aktach ewangelickiej superintendentury malborskiej żadne informacje dotyczące udziału powstańców w niedzielnej i świątecznej liturgii parafialnej na tym terenie. Wprawdzie w tej sprawie Norbert Kasperek, znawca losów powstańców listopadowych w Prusach, wspominał w swoim artykule o udziale Polaków w nabożeństwach „w świątyniach protestanckich, do których chodzili z powodu braku kościołów katolickich”, ale tej informacji nie należy odnosić do terenu Żuław Malborskich i Elbląskich, gdzie w prawie każdej wiosce parafialnej były świątynie dwóch wyznań, katolickie i luterzańskie. Autor ten odnotował też, że w Prusach wraz z internowanymi polskimi żołnierzami znalazło się kilkunastu kapelanów wojskowych. Na Żuławach Malborskich opiekę duszpasterską nad powstańcami sprawował ks. Andrzej Jakubowski, w trakcie walk powstańczych kapelan 10 Pułku Piechoty Liniowej. Miejscem internowania tego duchownego był Nowy Staw, ale nie ma żadnych śladów archiwalnych potwierdzających sprawowanie przez niego sakramentów lub mszy św. w nowostawskim kościele św. Mateusza lub w okolicznych kościołach wiejskich.

¹ S. Mikos, *Powstańcy polscy z 1831 roku internowani w twierdzy gdańskiej na Biskupiej Górze*, „Rocznik Gdański” 1961, 21, s. 39–50; idem, *Uczestnicy powstania listopadowego internowani na terenie Pomorza Gdańskiego w latach 1831–1833*, „Rocznik Gdański” 1963, 22, s. 165–167; P. Böhning, *Die nationalpolnische Bewegung in Westpreussen 1815–1871. Ein Beitrag zum Integrationsprozess der polnischen Nation*, Marburg a.d. Lahn 1973, s. 33; *Listopadowi żołnierze w Prusach Wschodnich i Zachodnich w latach 1831–1833. Wspomnienia i relacje*, wybrał, wstępem i przypisami opatrzył N. Kasperek, Olsztyn 1992, s. 17–31; W. Zawadzki, *Zgony powstańców listopadowych na Żuławach i Powiślu 1831–1832*, „Studia Elbląskie” 2011, 12, s. 25–26; N. Kasperek, *Żołnierze polscy w Prusach po upadku powstania listopadowego. Powroty do kraju i wyjazdy na emigrację*, w: *Na tulącym szlaku... Powstańcy listopadowi na Pomorzu*, red. T. Katafiasz, Koszalin 2014, s. 129–179; idem, *W drodze na emigrację... Pruski system gospodarczy i społeczeństwo w oczach Polaków (czyli o doświadczeniu opuszczenia Polski)*, w: *Biblioteka polskiej modernizacji*, t. VI: *Polacy za granicą – dokonania w sferze gospodarczej i społecznej*, red. P. Grata, Rzeszów 2023, s. 15–17.

Należy więc przypuszczać, że internowani powstańcy brali udział w niedzielnych mszach świętych wraz z miejscową ludnością w katolickich kościołach parafialnych najbliższych miejsca stacjonowania. Tezę tę wspiera też Kasperek podkreślając, że kościoły obok karczemu były miejscem integracji polskich żołnierzy z lokalną pruską społecznością².

Sporo informacji o opiece duszpasterskiej udzielanej chorym i rannym powstańcom w malborskim lazarecie oraz o relacjach między polskimi i niemieckimi kapłanami, odnajdziemy w pamiętniku kapelana wojskowego ks. Tomasza Puchalskiego³, internowanego w Malborku od 18 października do 23 grudnia 1831 r. Polski duchowny, aby sformalizować podjętą w lazarecie posługę duszpasterską, udał się do katolickiego proboszcza w Malborku i zarazem delegata biskupiego na terenie oficjalatu malborskiego, ks. Józefa Wicherta⁴. Chodziło o uzyskanie kanonicznego pozwolenia na sprawowanie mszy św. i sakramentów św., szczególnie zaś sakramentu pokuty i pojednania. Ponieważ ks. Puchalski nie mógł udokumentować przynależności do stanu kapłańskiego, oficjał Wichert, nie chciał mu udzielić stosownej jurysdykcji, nawet wtedy, gdy ten przedstawił zaświadczenie od dowódcy polskiego wojska

² Ksiądz Andrzej Jakubowski urodził się około 1792 r. w Krakowie. Był poszukiwany przez władze carskie. Z Prus Zachodnich wyemigrował do Francji. W 1832 r. przebywał w Bourges, a 22 VI 1833 r. przeniósł się do Saint Hilaire. W VIII 1834 r. udał się do Tulle w departamencie Corrèze, potem zaś do Limoges; 7 X 1843 r. wstąpił do Towarzystwa Insurrekcyjno-Monarchicznego 3 Maja. W XII 1847 r. wyjechał do Angoulême, a w V 1848 r. do Bordeaux. W Wersalu mieszkał na początku lat 50., a w latach 60. XIX w. przebywał w departamencie Charente. Uchodził za odludka. Por. Archiwum Diecezji Elbląskiej (dalej: ADEg), Archiwum Parafii (dalej: AP) Lasowice Wlk. 54. *Polnische Soldaten, Ehesachen 1831–1838*, k. 2; W. Rostocki, *Z badań nad strukturą i działalnością kapelanów powstania listopadowego*, „Roczniki Humanistyczne” 1972, t. XX, z. 2, s. 189, 191, 195; J. Kuzicki, *Nieś wiarę i nadzieję na obcej ziemi. Polskie duchowieństwo katolickie w życiu religijnym i polityczno-społecznym Wielkiej Emigracji we Francji (1831–1863)*, Rzeszów 2014, s. 53, 105, 106, 112, 116, 213, 215, 341, 379, 388, 389, 741; W. Zawadzki, *Archiwum ewangelickiej superintendencji i parafii malborskiej. Próba analizy wstępnej*, „Studia Elbląskie” 2000, 2, s. 61–96; idem, *Żuławy Malborskie i Elbląskie 1772–1945. Perspektywa społeczno-religijna*, Pelplin 2021, s. 131–149, 199–215; N. Kasperek, *W drodze na emigrację...*, s. 18.

³ Ksiądz Tomasz Puchalski urodził się 13 XII 1793 r. w Krasowie Wielkim koło Wysokiego Mazowieckiego w rodzinie Kazimierza i Franciszki z Łopińskich. Świecenia kapłańskie otrzymał z rąk bp. sufragana łucko-żytomierskiego Adama Kłokockiego w 1826 r. Był wikariuszem w Kodniu a od 24 XII 1826 r. kapłanem pułkowym. Od 1827 r. był kapłanem wojskowym w Rawie Mazowieckiej. Brał udział w powstaniu listopadowym i został odznaczony Złotym Krzyżem Wirtuti Militari. Po upadku powstania był internowany w Prusach Zachodnich. Od I 1832 r. przebywał w Niemczech, m.in. w Magdeburgu. Do Awinionu we Francji przybył 25 I 1832 r., gdzie został przełożonym księży polskich przy kościele Najświętszej Maryi Panny. Od III 1833 r. przebywał w Bergerac, gdzie brał czynny udział w życiu polskiej emigracji. Założył tam szkołę dla szeregowych i uczył ich czytania, pisanie i rachunków. Z powodu konfliktu z komendantem płk. Podczeskim musiał przenieść się w sierpniu lub we wrześniu 1833 r. do Riberac a następnie do Bordeaux. Od 1839 r. krótko pracował w Wersalu. W tym czasie wystąpiły u niego objawy choroby psychicznej. W połowie 1842 r. został ubezwłasnowolniony i skierowany do zakładu dla umysłowo chorych księży w Bon Sauveur w Caen. Tam zmarł 19 XII 1846 r. Zob. Ks. Tomasz Puchalski, *Pamiętnik 1827–1840*, wyd. J. Skarbek, J. Ziółek, Lublin 1987, s. V–XIII, 67, 73; W. Rostocki, op. cit., s. 190, 194, 195.

⁴ Ksiądz Józef Wichert urodził się w 1785 r. w Czerninie k. Sztumu. Świecenia kapłańskie otrzymał 19 III 1808 r. we Fromborku. Był wikariuszem katedralnym we Fromborku. W latach 1821–1825 był wikariuszem w Tolkowcu; w latach 1825–1834 proboszczem parafii św. Jana w Malborku. Dnia 20 IX 1827 r. został delegatem biskupa dla oficjalatu malborskiego. W latach 1833–1838 był proboszczem w Zwierznie. W listopadzie 1836 r. został mianowany kanonikiem katedralnym we Fromborku. Był sędzią prosynodalnym oraz radcą kurii biskupiej. Odznaczony Orderem Rycerza Orła Czerwonego III klasy. Znał język polski i niemiecki. Zmarł 14 XII 1845 r. we Fromborku. Por. W. Zawadzki, *Duchowieństwo katolickie z terenu obecnej diecezji elbląskiej w latach 1821–1945*, Olsztyn 2000, s. 368.

i landrata malborskiego. Proboszcz Wichert i jego wikariusz kilkakrotnie spowydali polskich wojskowych w lazarecie, ale szybko zniechęcili się, gdyż wracali na plebanie zawszeni. Ksiądz Puchalski korespondował jeszcze jakiś czas w sprawie jurysdykcji z biskupem warmińskim Józefem Hohenzollernem, który udzielił mu nawet zgody na kapłańskie posługiwanie wśród internowanych rodaków, ale ks. Tomasz Puchalski odmówił dalszej współpracy z oficjałem malborskim. Ponadto polski duchowny w ostrych a nawet obraźliwych słowach recenzował postępowanie proboszcza malborskiego. W tej sytuacji ks. Józef Wichert sprowadził do lazaretu w Malborku innego polskiego kapelana wojskowego, ks. Wincentego Żaboklickiego z 16 Pułku Piechoty Liniowej⁵.

ZGONY INTERNOWANYCH POWSTAŃCÓW NA TERENACH ŻUŁAWSKICH

Nie jest możliwe dokładne ustalenie liczby zmarłych w Prusach Zachodnich powstańców listopadowych. Część z nich zmarła bowiem w okolicach, gdzie nie było świątyń katolickich i duszpasterstwa tego wyznania. Dotyczy to w szczególności okolic Morąga, Pasłęka, Kwidzyna i Susza. Zapewne katolickie pochówki sprawowali tam polscy kapelani wojskowi internowani z powstańcami w 1831 r.⁶

Nie zachowały się żadne informacje o pogrzebach kilku polskich powstańców listopadowych, którzy 22 grudnia 1831 r. zginęli na ulicach Elbląga w trakcie szarży 1 Pułku Pruskich Huzarów. Nie znamy nawet nazwisk ofiar.

Wprawdzie szerokim echem w całej Europie odbiła się masakra bezbronných polskich powstańców dokonana przez oddział pruskiej landwehry w żuławskim Fiszewie 27 stycznia 1832 r., ale i w tym przypadku nic nie wiadomo o miejscu pochówku dziewięciu żołnierzy i podoficerów. Nie ulega wątpliwości, że władze pruskie zadbały, aby polscy wojskowi zabici w Elblągu i Fiszewie zostali pochowani bez głośu i w nieznanym miejscu.

Wśród ofiar masakry fiszewskiej było także jedenastu rannych, których umieszczono w lazarecie w Malborku, spośród których trzech wkrótce zmarło. Byli to żołnierze z 3 Pułku Szaserów: Antoni Kukliński, Maciej Świder i Franciszek Piasecki. Pochówki trzech powstańców odbyły się zapewne z udziałem proboszcza lub wikariusza z parafii katolickiej w Malborku. Posługę tę księża odnotowali w księdze metrykalnej, stąd mamy o zmarłych żołnierzach nieco więcej informacji. Należy jednak zauważyć, że pogrzeby tych trzech żołnierzy z udziałem księży malborskich nie stanowiły jakichś wyjątków. Analogicznie organizowano pochówki pozostałych

⁵ Ks. Wincenty Żaboklicki był kapłanem diecezji sandomierskiej. Za udział w powstaniu listopadowym 10 VIII 1831 r. otrzymał Złoty Krzyż *Virtuti Militari* – zob. Ks. Tomasz Puchalski..., s. 56–61, 209; W. Rostocki, op. cit., s. 191, 195; J. Kuzicki, op. cit., s. 55.

⁶ W. Zawadzki, *Zgony powstańców listopadowych...*, s. 27–28.

zmarłych powstańców w lazarecie i szpitalu w Malborku. W księdze zgonów z tego czasu nie znajdujemy jednak nazwisk duchownych sprawujących obrzędy pogrzebów. Odnotowano natomiast, że za posługę tę nie pobrano żadnych opłat⁷.

Wśród 100 odnalezionych dotąd w katolickich księgach metrykalnych zgonów powstańców listopadowych, zaledwie osiem dotyczy parafii na Żuławach Malborskich i Elbląskich (Cyganek – 2, Kończewice – 1, Królewko – 1, Lichnowy – 2, Marynowy – 1, Mątowy Wielkie – 1). Choć pogrzeby tych żołnierzy odbyły się w październiku i listopadzie 1831 r., gdy w Nowym Stawie przebywał jeszcze powstańczy kapelan Andrzej Jakubowski a w Malborku kapelani Tomasz Puchalski i Wincenty Żaboklicki, to zmarłych na cmentarzu odprowadzili miejscy proboszczowie. Po prawie dwóch wiekach trudno ustalić okoliczności tych pochówków, ale wyraźnie widać, że katolickie duchowieństwo parafialne na Żuławach nie wzbraniało się przed prowadzeniem pogrzebów internowanych Polaków⁸.

PRZEPISY REGULUJĄCE OŻENKI POWSTAŃCÓW LISTOPADOWYCH NA ŻUŁAWACH MALBORSKICH

Niektórzy z powstańców listopadowych zdecydowali się pozostać na stałe w Prusach Zachodnich i od nowa ułożyć sobie życie. Ponieważ byli to młodzi mężczyźni, wielu z nich wiązało się wprawdzie uczuciowo z miejscowymi kobietami, a potem chciało też związać się z nimi sakramentalnie. Nie było to jednak łatwe. Wyruszając do powstańczej walki nikt z nich nie mógł przewidzieć, że powstanie upadnie, a oni znajdą się poza granicami państwa, często bez możliwości powrotu do ojczyzny. Żołnierze ci nie posiadali przy sobie odpisów aktów chrztu, które potwierdzały cywilny stan wolny i zdolność kanoniczną do zawarcia sakramentalnego związku małżeńskiego. W dokumentach archiwalnych natrafiamy na informacje, że niektórzy z nich pisali w tej sprawie listy do bliskich lub przyjaciół w rodzinnych stronach, ale pozostawały one bez odpowiedzi. Kościelne przepisy dotyczące nupturientów były jednak jasno określone i proboszczowie nie mogli ich pomijać czy łagodzić. Ponadto ustawodawstwo pruskie w tych sprawach wspierało prawo kanoniczne i za wszelkie uchybienia nakładano na plebanów kary finansowe lub pozbawiano

⁷ Antoni Kukliński zmarł w lazarecie 16 II 1832 r. w wieku 30 lat. Franciszek Piasecki, podoficer, zmarł w lazarecie 21 I 1832 r. w wieku 40 lat. Maciej Świder zmarł w lazarecie 22 XI 1832 r. w wieku 21 lat. Powstańcy ci spoczęli na nieistniejącym już cmentarzu Golden Ring w Malborku. Por. ADEg, Metrykalia (dalej: M) Malbork księga zmarłych (dalej: kzm) 1826–1832; B. Cygler, *Powstańcy listopadowi w Elblągu i na Żuławach*, Gdańsk 1986, s. 31; N. Kasperek, *Zbrodnia w Fischau w 1832 roku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1988, nr 3–4, s. 304–305; W. Zawadzki, *Zgony powstańców listopadowych...*, s. 27, 30–47.

⁸ W Cyganku pogrzeby Bazylego Czajora i Marcina Makarego prowadził proboszcz ks. Józef Korczykowski. W Lichnowach Andrzeja Baranowskiego i Pawła Kornackiego pochował proboszcz Wojciech Kowalski. Proboszcz w Królewku Jakub Wygocki odprowadził na cmentarz majora Mikołaja Pietruszewicza (Pietrusiewicza). Franciszek Schwensfeuer – proboszcz w Marynowach, pogrzebał Wincentego Siwka. Por. ADEg, M Lichnowy kzm 1827–1864; ADEg, M Cyganek kzm 1827–1851; ADEg, M Mątowy Wielkie kzm 1811–1868; ADEg, M Królewko kzm 1775–1846; ADEg, M Marynowy kzm 1807–1851; W. Zawadzki, *Duchowieństwo katolickie...*, s. 201, 205, 326, 382; idem, *Zgony powstańców listopadowych...*, s. 26.

wolności. Analiza zachowanych archiwaliów potwierdza, że do końca 1831 r. przy zawieraniu związków małżeńskich przez powstańców stosowano uproszczone procedury. Władze kościelne i państwowe honorowały dokumenty potwierdzające stan wolny żołnierzy wystawiane przez polskie dowództwo wojskowe i kapelanów wojskowych. Dokumenty takie można było uzyskać bardzo szybko, stąd i śluby zawierano w krótkim czasie. Sytuacja zmieniła się z początkiem 1832 r., kiedy zdecydowana większość internowanego wojska opuściła teren Prus Zachodnich i takich dokumentów nie miał już kto wystawiać. Odtąd regencja gdańska, landratura malborska, żuławskie parafie katolickie oraz władze diecezji warmińskiej, ściśle współpracowały ze sobą przy ustalaniu stanu cywilnego dawnych powstańców. Bardzo istotnym elementem tej procedury były pisemne zeznania samych nupturientów, jak i świadków.

Przepisy dotyczące ważnego zawarcia związku małżeńskiego regulowało Powszechne Prawo Krajowe dla Państw Pruskich (*Allgemeines Landrecht für die Königlich Preussischen Staaten*) w części 2, tytuł 1, paragrafy od 136 do 172. Sąd powiatowy w Malborku i landratura malborska procedując sprawy małżeńskie powstańców listopadowych powoływały się z reguły na paragraf 145, który orzekał: „Gdy zagraniczny osiadłszy w kraiu tutejszym iuż więcéy rok w nim zostaie, zapowiedzie tylko, iak względem kraiowca w tutejszój parafii iego są potrzebne”. Kiedy jednak polscy wojskowi nie mogli przedstawić metryk chrztu z adnotacją o bezzenności, stosowano wobec nich paragrafy 143 i 144 z dodatkiem paragrafu 68, w których zapisano: „Także obcy, chcąc przystąpić do ślubu w kraiach państwa, w parafii pochodzenia swojego musi być zapowiedziany” (§ 143). „Jeżeli to uskutecznić nie może, świadectwem sądownie lub przez notaryusza sprawdzoném musi dowieść, iż w mieyscu pochodzenia iego żadnéy niema wiadomości o przeszkodzie małżeństwa dla niego” (§ 144). „Co do nowo przybyłych osadników (kolonistów) ieszcze od roku w kraiach państwa niebędących, wystarcza przysięga, iż są bezzennemi, i iż im niewiadomo o innéy iakiéy przeszkodzie do małżeństwa (dod. § 68)”⁹.

Zapewne jeden z pierwszych związków małżeńskich na Żuławach Malborskich został zawarty przez powstańca listopadowego już 29 października 1831 r., czyli zaledwie dwa tygodnie po internowaniu na tym terenie Polaków. W kościele parafialnym w Lasowicach Wielkich ks. Józef Pozorski pobłogosławił związek małżeński polskiego żołnierza Filipa Grzeszaka (kawaler, katolik, lat 31) oraz Magdaleny Rumer (panna, katoliczka, lat 25). Świadcami ślubu byli powstańcy, Franciszek Komar i Trafalski(?). W metryce zapisano, że ślubu udzielono po przedstawieniu licencji wystawionej w parafii Świerki na Żuławach Malborskich oraz przez polskich dowódców wojskowych. Nawet po prawie dwóch wiekach zastanawia jak doszło do tak szybkiego ożenku i czym spowodowany był nadzwyczajny pośpiech?¹⁰

⁹ Powszechne Prawo Kraiowe dla Państw Pruskich, t. III, Poznań 1826, s. 21–25.

¹⁰ Ks. Pozorski był Polakiem, rodem z Chelmną. Por. ADEg, M Lasowice Wielkie km 1826–1918; W. Zawadzki, *Duchowieństwo katolickie...*, s. 282.

Drugi „szybki” ślub w tej samej parafii odbył się 24 listopada 1831 r. W tym przypadku zachowały się w lasowskim archiwum parafialnym dwa wojskowe atesty, które niewątpliwie umożliwiły sprawne zawarcie sakramentu małżeństwa. Pierwszy dokument wydał 20 listopada 1831 r. stacjonujący w Nowym Dworze Gdańskim dowódca pułku major Józef Świącicki. W krótkim piśmie zanotował: „Dowódca pułku 4° piechoty liniowej dozwala żołnierzowi, Bartłomiejowi Koper weyść w związku Małżeńskie z Maryanną Sawicką, panną – z warunkiem dopełnienia poprzednio formalności, prawem cywilnym przepisanych”¹¹.

Drugi atest, w dniu ślubu, wydał w Nowym Stawie kapelan pułku ks. Andrzej Jakubowski 24 listopada 1831 r. Duchowny w dokumencie napisał bardzo zwięźle: „Dozwala się żołnierzowi Bartłomiejowi Koprowi z Maryanną Sawicką bądź w którym Kościele Katolickim wziąć ślub”¹².

Trzeci dokument sporządzony przed ślubem powstańca listopadowego to „akt zeznania” Franciszka Komara i Karola Lewandowicza, również polskich żołnierzy, którzy pod przysięgą potwierdzili bezżenność kolegi¹³.

Z trzema uzyskanymi dokumentami Bartłomiej Koper (kawaler, katolik, lat 39) zawarł w kościele lasowskim związek małżeński z Katarzyną Marianną Sawicką (panna, katoliczka, lat 25). Związek błogosławił ks. Pozorski a świadkiem ślubu był ponownie Franciszek Komar oraz organista lasowski Stefański¹⁴.

Jak wspomniano, od 1832 r. procedury zawierania związków małżeńskich przez byłych powstańców listopadowych w Prusach Zachodnich uległy spowolnieniu i od-tąd dokładniej ustalano ich faktyczny stan cywilny. Powody do takiego traktowania po części dali jednak niektórzy powstańcy.

¹¹ Józef Świącicki urodził się 18 III 1799 r. w Dłużniewicach koło Opoczna w bogatej rodzinie ziemiańskiej Jana Kantego Franciszka Borgiasza Świącickiego i Aldegendy Reginy de Bosquet du Laurans. Matka pochodziła z arystokratycznej rodziny francuskiej. Rozpoczął karierę prawniczą, ale wstąpił jako ochotnik do pierwszego batalionu 3 Pułku Piechoty Liniowej w Radomiu. W 1817 r. ukończył szkołę podchorążych i jako podporucznik został przydzielony do 4 Pułku Piechoty Liniowej w Warszawie. 18 VII 1826 ożenił się z Marianną Eleonorą Kaczorowską. Za udział w powstaniu listopadowym został odznaczony Złotym Krzyżem Virtuti Militari; 18 XI 1831 r. został dowódcą internowanego już 4 Pułku Piechoty Liniowej. Aresztowany został 31 I 1832 r. przez władze pruskie i zmuszony do wyjazdu do Francji. W 1834 r. został zaocznie skazany przez władze carskie na karę śmierci. Żona zerwała więzi z mężem, a synów wychowała na lojalnych oficerów armii carskiej. W 1834 r. znalazł się w Anglii, potem zaś zamieszkał w Tuluzie i w Paryżu. We Francji żył w nędzy. Nie mogąc się samodzielnie utrzymać zamieszkał w Zakładzie Świętego Kazimierza w Paryżu. Zmarł 24 XII 1868 r. i spoczął w zbiorowej mogile polskich uchodźców na paryskim cmentarzu Montmartre. Por. ADEg, AP Lasowice Wlk. 54. *Polnische Soldaten, Ehesachen 1831–1838*, k. 1; Józef Świącicki. *Pamiętnik ostatniego dowódcy pułku 4 piechoty liniowej*, opr. R. Bielecki, Warszawa 1982, s. 5–31; N. Kasperek, *Żołnierze polscy w Prusach...*, s. 159.

¹² ADEg, AP Lasowice Wlk. 54. *Polnische Soldaten, Ehesachen 1831–1838*, k. 2.

¹³ Franciszek Komar był podoficerem z 4 Pułku Piechoty Liniowej, kompanii 6 fizylierów. Miał 36 lat, w wojsku zaś był od 16 lat. Urodził się w Busku w rodzinie Andrzeja i Agaty. Był żonaty, niepiśmienny. Natomiast Karol Lewandowicz służył w 10 Pułku Piechoty Liniowej. Miał 28 lat i był kawalerem. Urodził się w Warcie koło Kalisza w rodzinie Bonawentury i Marianny. Por. ADEg, AP Lasowice Wlk. 54. *Polnische Soldaten, Ehesachen 1831–1838*, k. 3.

¹⁴ ADEg, M Lasowice Wielkie kzm 1826–1918; Archiwum Państwowe w Gdańsku, 260/3313. *Die Anstellung der Pfarrer und Unterbedienten bei der katholischen Kirche in Gross Lesewitz 1811–1935*, s. 146.

Dnia 30 czerwca 1834 r. biskup warmiński Józef Hohenzollern skierował do delegata malborskiego Wicherta odpis pisma przesłanego dziekanowi i proboszczowi sztumskiemu Józefowi Namszanowskiemu. Informował w nim, że w Postolinie polski oficer zawierając związek małżeński dopuścił się bigamii i jak zaznaczył biskup, nie był to odosobniony przypadek. Dlatego biskup zobowiązał swojego delegata na teren oficjalatu malborskiego, aby duchowieństwo parafialne pilnie przestrzegało przepisów synodalnych, które szczegółowo określały postępowanie proboszczów w przypadku braku dokumentów wymaganych do zawarcia związku małżeńskiego. Biskup warmiński nakazał też ks. Wichertowi, aby poinstruował w tej sprawie podlegające jego jurysdykcji duchowieństwo, korzystając ze szczegółowych wytycznych jakie otrzymał ks. Namszanowski¹⁵.

Przykładem zaostrzonych procedur stosowanych wobec polskich wojskowych przed zawarciem przez nich związku małżeńskiego jest przypadek Marcina Dąbrowskiego. Przez ponad dwa miesiące nie udało się potwierdzić jego stanu wolnego, chociaż w tej sprawie ściśle współpracowała landratura malborska i proboszcz w Lasowicach Wielkich. Dochodziły jednak dodatkowe okoliczności, które z jednej strony uzasadniały sprawne procedowanie badania przedślubnego, bo Dąbrowski i Anna Ossowska żyli już ze sobą w konkubinacie, a z drugiej strony nakazywały szczególną ostrożność, bowiem dzieci kobiety zgłaszały wątpliwości co do stanu wolnego Polaka. Wprawdzie proboszcz i landratura otrzymały zaprzysiężone zeznanie Dąbrowskiego, że jest stanu wolnego, ale ostatecznie nie znaleziono metryki potwierdzającej zawarcie przez niego związku małżeńskiego w parafii lasowickiej. Zachowała się natomiast metryka zawartego 13 listopada 1842 r. związku małżeńskiego przez pięćdziesięcioczeroletnią Annę Ossowską z innym mężczyzną, dwudziestosześcioletnim Jakubem Zuckau¹⁶.

Przepisy Powszechnego Prawa Krajowego przed zawarciem związku małżeńskiego zastosowano także wobec innego powstańca listopadowego, Antoniego Konderlacha. Proboszcz w Lasowicach Wielkich ks. Mateusz Reski¹⁷ 1 maja 1836 r.

¹⁵ Zachował się odpis pisma bp. Hohenzollerna do dziekana sztumskiego Namszanowskiego. Rządca diecezji przypominał w nim zasady obowiązujące przed udzieleniem sakramentu małżeństwa w diecezji warmińskiej od XVIII w. Wspominał też, że regencja kwidzińska zajmowała się przypadkiem innego polskiego żołnierza – Łukasza Tomaszka, którego zobowiązano do przedstawienia zaświadczenia o ogłoszonych zapowiedziach w rodzinnej parafii w Polsce lub dokumentu udzielającego kanonicznej dyspensy. Por. ADEg, AP Lasowice Wlk. 54. *Polnische Soldaten, Ehesachen 1831–1838*, k. 4–5; W. Zawadzki, *Duchowieństwo katolickie...*, s. 257.

¹⁶ Marcin Dąbrowski urodził się rzekomo w 1811 r. koło Gostynina w rodzinie Józefa (rok urodzenia kwestionował proboszcz lasowicki). Przez pięć lat pracował jako wyrobnik w Górkach koło Płocka. Po wcieleniu do wojska stacjonował w Warszawie. Po internowaniu w Prusach znalazł się z 9 regimentem Krakusów na Żuławach Elbląskich, przeniesionym potem w okolice Malborka. W latach 1831–1832 mieszkał u sołtysa Torniera w Tragaminie. Do listopada 1833 r. pracował u gospodarza w Lasowicach Wielkich. W 1834 r. zamieszkał u wdowy Anny Ossowskiej, z którą zamierzał się ożenić. Dzieci Ossowskiej sprzeciwiły się małżeństwu matki, poddając też w wątpliwość bezżenność Dąbrowskiego. Ks. Reski prosił landraturę malborską, aby zażądała od niego metryki chrztu lub nakazała opuszczenie wioski. Por. ADEg, AP Lasowice Wlk. 54. *Polnische Soldaten, Ehesachen 1831–1838*, k. 6–9.

¹⁷ Ksiądz Mateusz Reski urodził się 17 I 1789 r. w Tłokowie koło Jezioran. Kształcił się w gimnazjum reszelskim i braniewskim. Do kapłaństwa przygotowywał się w Seminarium Duchownym w Warszawie i Braniewie. Święcenia

poinformował delegata biskupiego ks. Józefa Wicherta, że zgłosili się do niego Antoni Konderlach i Elżbieta Neumann z prośbą o udzielenie im sakramentalnego związku małżeńskiego. Mimo, że Konderlach dwukrotnie starał się uzyskać świadectwo chrztu z warszawskiej parafii, odpowiedzi stamtąd nie otrzymał. W tej sytuacji 12 maja 1836 r. delegat biskupi radził proboszczowi lasowickiemu, aby Konderlach poszukał wśród swoich dawnych kolegów z polskiego wojska wiarygodnych i uczciwych świadków, którzy złożąliby pod przysięgą oświadczenie, że nupturient jest stanu wolnego. Po złożeniu zaprzysiężonych oświadczeń ks. Wichert, jak podkreślił w liście, chętnie wystawi dokument zezwalający na zawarcie katolickiego związku małżeńskiego.

Delegat Wichert 5 czerwca 1836 r. sporządził w Zwierznie oficjalne pismo, w którym Antoni Konderlach i świadek Wojciech Wróbel pod przysięgą potwierdzili cywilny stan wolny nupturienta. Dokument ten 12 czerwca 1836 r. został w Lasowicach Wielkich podpisany przez proboszcza Reskiego, Konderlacha, Wróbla i dwóch świadków, a już 3 lipca tego samego roku Antoni Konderlach zawarł w kościele lasowickim związek małżeński z Elżbietą Neumann¹⁸.

W aktach parafii w Lasowicach Wielkich zachowały się analogiczne pisma dla jeszcze dwóch innych powstańców listopadowych, Józefa Skoderskiego¹⁹ i Franciszka Drzazki²⁰. Należy jednak przyjąć, że podobne procedury przed zawarciem ślubu kościelnego przechodzili po 1832 r. wszyscy powstańcy listopadowi w Prusach Zachodnich.

kapłańskie otrzymał 19 czerwca 1814 r. we Fromborku z rąk bp. Stanisława von Hatten. W latach 1814–1817 był wikariuszem w Bieniewie; w latach 1817–1824 w Dobrym Mieście; w latach 1824–1825 w Tolkmicku. W latach 1825–1830 był beneficjentem w Braniewie; w latach 1830–1833 był komendariuszem w Fiszwie, a w latach 1833–1864 proboszczem w Lasowicach Wielkich i Szawaldzie. Od 1864 przebywał w Krośnie. Znał język polski i niemiecki. Zmarł jako emeryt 11 IX 1869 r. w Krośnie koło Ornety. Por. W. Zawadzki, *Duchowieństwo katolickie...*, s. 301–302.

¹⁸ Antoni Konderlach urodził się 12 IV 1797 r. w Warszawie i został ochrzczony w ewangelickim kościele garnizonowym. Jego ojciec – Jerzy, był wyznania ewangelickiego, służył w pruskim wojsku i zmarł na Śląsku. Matka Marianna z d. Dworakowska była katoliczką, mieszkała do 1831 r. w Warszawie i zmarła tam prawdopodobnie na cholerę. Kształcił się w Warszawie i w wieku 18 lat najął się na służbę u pewnej rodziny, którą zakończył mając 24 lata. W 1821 r. został zmobilizowany do jednostki wojskowej stacjonującej w Warszawie. Podczas powstania listopadowego walczył w oddziale dowodzonym przez generała Józefa Chłopickiego. Jesienią 1831 przekroczył pruską granicę w okolicy Brodnicy. W listopadzie 1831 r. wynajął na jeden rok mieszkanie w Piaskach koło Malborka od właściciela Certnera. W listopadzie 1832 r. podjął pracę u dzierżawcy Schrödera w Lasowicach Małych. Od listopada 1833 do 1834 r. pracował u gospodarza Schulza w Lasowicach Małych. Od 1834 r. mieszkał jako wyrobnik w Lasowicach małych u wdowy Elżbiety Neumann i oboje zdecydowali się na zawarcie sakramentalnego związku małżeńskiego. Por. ADEg, AP Lasowice Wlk. 54. *Polnische Soldaten, Ehesachen 1831–1838*, k. 10–15; ADEg, M Lasowice Wielkie kzm 1826–1918.

¹⁹ Józef Skoderski urodził się w 1804 r. w Gadówku, parafia Grochowy koło Konina. Przez sześć lat służył w wojsku w 4 Pułku Strzelców Pieszych. Przez dwa lata pracował w Starej Kościelnicy, potem zatrudniony był u młynarza w Malborku, w Gnojewie i Królewie. Por. ADEg, AP Lasowice Wlk. 54. *Polnische Soldaten, Ehesachen 1831–1838*, k. 16–20.

²⁰ Franciszek Drzazka rodził się rodzinie katolickiej w Jankowicach, parafia Babice koło Oświęcimia. Do 23 roku życia mieszkał z rodzicami i pracował m.in. w Krakowie. Od 1828 r. służył w 9 Regimentzie Strzelców w Warszawie. Po upadku powstania znalazł się w Szawaldzie na Żuławach Malborskich. Por. ADEg, AP Lasowice Wlk. 54. *Polnische Soldaten, Ehesachen 1831–1838*, k. 21–21v; ADEg, M Lasowice Wielkie kzm 1826–1852, rok 1837, nr 31.

PODSUMOWANIE

W księgach metrykalnych i aktach parafii katolickich z terenu Żuław Malborskich i Malborka odnaleziono 36 powstańców listopadowych, którzy zawarli lub usiłowali zawrzeć sakramentalne związki małżeńskie (Por. Tabela 1). Trzeba zaznaczyć, że uwzględniono w tej liczbie tylko tych mężczyzn, przy których w dokumentach archiwalnych znalazła się formuła np. „polski żołnierz”, „uczestnik polskiej insurekcji” lub „przybył z polską armią”, czyli te wpisy, które dają absolutną pewność, że nupturient był powstańcem. Faktycznie byłych powstańców zawierających na omawianym terenie związki małżeńskie w katolickich świątyniach było znacznie więcej. W niektórych metrykaliach w ogóle nie wpisywano tych informacji, a po kilku latach powstańcy listopadowi zintegrowali się z okoliczną społecznością i zanikała pamięć o ich pochodzeniu lub wydawała się już mało ważna. Po dwóch wiekach tylko przypuszczamy, że powstańcem listopadowym mógł być także Stefan Suropek²¹, Jan Radkowski²², Józef Radzimowski²³....

Informacje dotyczące powstańców listopadowych mieszkających od 1831 r. na terenach żuławskich potwierdzają ich bardzo niski status społeczny i materialny. Niemal wszyscy polscy żołnierze byli wyrobnikami i pomocnikami w gospodarstwach rolnych. Związki małżeńskie zawierali zazwyczaj z kobietami pracującymi fizycznie. Dla niektórych z nich ślub z dużo straszą wdową, dysponującą po mężu urządzeniem domostwem, urodzajną ziemią i inwentarzem, był nie tylko sposobem na odnalezienie życiowej stabilizacji, ale także na wyjście z biedy. Ponieważ zachowały się dla wielu żuławskich parafii niemal komplety ksiąg metrykalnych z XIX i początku XX w., możliwe jest dokładne prześledzenie dalszych losów powstańców a potem ich potomków na Żuławach. Interesująca byłaby szczególnie analiza ich migracji, statusu materialnego i społecznego, koligacji rodzinnych oraz procesu niemiecczenia lub ewentualnych związków z polskością. Impulsem do takich badań może być zbliżające się dwustulecie wybuchu powstania listopadowego.

²¹ Stefan Suropek urodził się w 1795 r. w miejscowości Duży ?Mytrow w Galicji, był wyrobnikiem w Lipince. 17 IX 1848 r. zawarł związek małżeński z wdową Marią Sadowską z d. Krause, lat 48. Por. ADEg, M Lasowice Wielkie km 1826–1918.

²² Parobek Jan Radkowski, urodził się w 1807 r. Pochodził z Częstochowy. 8 XI 1835 r. zawarł w Fiszewie związek małżeński z dwudziestoletnią wyrobnicą Anną Gramicką. Por. ADEg, M Fiszewo km 1820–1848, k. 18v.

²³ Józef Radzimowski, urodził się w 1808 r. Pochodził z Ćmielowa koło Sandomierza. 2 VI 1833 r. zawarł w Fiszewie związek małżeński z Elżbietą Kunicką z d. Student, wdową w wieku 36 lat. Por. ADEg, M Fiszewo km 1820–1848, k. 16v.

Tabela 1. Powstańcy listopadowi zawierający związki małżeńskie w Malborku i na Żuławach Malborskich

Lp.	Nazwisko i imię powstańca	Wiek, stan cywilny i wyznanie powstańca	Kobieta	Wiek, stan cywilny i wyznanie kobiety	Miejsce i czas zawarcia związku małż.	Uwagi	Źródło
[1]	[2]	[3]	[4]	[5]	[6]	[7]	[8]
1	Bandeczuk Dawid	30 lat, katolik	Elżbieta Ruh, wyrobnica, córka zmarłego Michała z Ryjewa, zam. w Bystrzu	24 lata, katolicka	Mątowy Wielkie, 24 XI 1839 r.	Polski żołnierz, zam. w Bystrzu. Pochodził z wsi Ładziec na Litwie.	ADEg, M Mątowy Wielkie km 1811–1868.
2	Borkowski Walenty	38 lat, katolik	Katarzyna Piotrowska, córka Stefana Piotrowskiego zam. w Szwarcenowie	25 lat, katolicka	Stara Kościelnica, 8 VI 1834 r.	Polski żołnierz zam. w Starej Kościelnicy. Syn Stanisława Borkowskiego zam. w Nieborowie k. Łowicza	ADEg, M Miłoradz km 1743–1858.
3	Budnik (Budnyck) Karol	28 lat, kawaler, katolik	Maria Plebuch z d. Verley	41 lat, wdowa, katolicka	Nowy Staw, 1 XI 1835	Polski żołnierz, robotnik zam. w Nowym Stawie.	ADEg, M Nowy Staw km 1832–1899.
4	Dąbrowski (Dombrowski) Marcin	?24 lata	Anna Ossowska z d. Goździkowska	48 lat, wdowa	Nie doszło do zawarcia związku małżeńskiego.	Polski żołnierz. Urodził się w 1811 r. Syn zmarłego Józefa. Pochodził z ?Klopke koło Gostynina.	ADEg, AP Lasowice Wlk. 54. <i>Połnische Soldaten, Ehesachen 1831–1838</i> , k. 6–9 (biogram).
5	Drzazka (Kohne) Franciszek	32 lata, katolik, kawaler	Anna Michalska, zam. w Szawaldzie, córka Jakuba, grabarza w Krzyżanowie	37 lat, panna, katolicka	Lasowice Wielkie, 15 V 1837 r.	Powstaniec listopadowy, zam. w Szawaldzie, parobek. Pochodził z Jankowic koło Opatowa.	ADEg, M Lasowice Wielkie km 1826–1918; ADEg, AP Lasowice Wlk. 54. <i>Połnische Soldaten, Ehesachen 1831–1838</i> , k. 21, 29v.

[1]	[2]	[3]	[4]	[5]	[6]	[7]	[8]
6	Farnikowski Jacek	26 lat, kawaler, katolik	Dorota Heyster, córka Jana z Miłoradza	18 lat	Miłoradz, 13 I 1833 r.	Polski żołnierz, zam. w Miłoradzu.	ADEg, M Miłoradz km 1743–1858.
7	Głowala (Głowalla) Jan	33 lata, kawaler, katolik	Kozłowska Maria, córka Jana, gospodarza w Sztutowie	33 lata, panna, katoliczka	Cyganek, 1 VI 1836 r.	Polski żołnierz. Czeladnik kowalski w Sztutowie. Urodził się 15 VI 1803 r. w rodzinie Ludwika i Doroty we wsi Miętne koło Garwolina.	ADEg, M Cyganek km 1827–1879, rok 1836, nr 8; Archiwum Parafii Garwolin kch 1798–1805, rok 1803, s. 63; Archiwum Parafii Garwolin km 1777–1820, k. 20.
8	Gontarski (Guntarski) Antoni	40 lat, kawaler, katolik	Katarzyna Leszkowska, córka Michała z Małowskich, wyrobnica	23 lata, panna, katoliczka	Małowskie, 20 XI 1836 r.	Polski żołnierz, zam. w Małowskich Wielkich. Pochodził z Włodawki.	ADEg, AP Małowskie Wielkie 21. <i>Acta betreffend die Gesuche um Dispensen in Ehesachen</i> , k. 4; ADEg, M Małowskie Wielkie km 1811–1868.
9	Grzeszak Filip	31 lat, kawaler, katolik	Magdalena Rumer	25 lat, panna, katoliczka	Lasowice Wielkie, 30 X 1831 r.	Polski żołnierz, zam. w Lipince. Licencja wydana przez parafię w Świerkach i polskie dowództwo wojskowe.	ADEg, M Lasowice Wielkie km 1826–1918.
10	Kaszyński Maciej	26 lat, katolik	Helena Kilian	19 lat, panna, katoliczka	Krzyżanowo, 28 VI 1840 r.	Polski żołnierz, zam. w Złotowie k. Małborka	ADEg, M Krzyżanowo km 1822–1859, k. 117v.

[1]	[2]	[3]	[4]	[5]	[6]	[7]	[8]
11	Konderlach (Konderla) Antoni	39 lat, katolik, kawaler	Elżbieta Neumann z d. Biermann	35 lat, wdowa, katolicka	Lasowice Wielkie, 3 VII 1836 r.	Polski żołnierz, zam. w Lasowicach Małych, parobek. Urodził się 12 IV 1797 r. w Warszawie. Otrzymał zezwolenie władz świeckich i kościelnych na ślub.	ADEg, M Lasowice Wielkie km 1826–1918; ADEg, AP Lasowice Wlk. 54. <i>Polnische Soldaten</i> , <i>Ehesachen</i> 1831–1838, k. 10–15, 29.
12	Koper Bartłomiej	39 lat, kawaler, katolik	Katarzyna Marianna Sawicka, ur. w Złotkowie na Podlasiu w rodzinie Stanisława i Heleny	25 lat, panna, katolicka	Lasowice Wielkie, 24 XI 1831 r.	Powstaniec listopadowy z 4 Pułku Piechoty Liniowej, Otrzymał pozwolenie na ślub od płk. Święcickiego i kapelana wojskowego ks. Jakubowskiego	ADEg, M Lasowice Wielkie km 1826–1918; ADEg, AP Lasowice Wlk. 54. <i>Polnische Soldaten</i> , <i>Ehesachen</i> 1831–1838, k. 1–3.
13	Kozłowski Antoni	27 lat, katolik	Katarzyna Majewska	34 lata, wdowa, katolicka	Świerki, 27 IV 1834 r.	Polski żołnierz, zam. w Nidowie. Parobek	ADEg, M Świerki km 1834–1904.
14	Kozłowski Jakub	25 lat, ewangelik	Luiza Goerke	25 lat, służąca, katolicka	Świerki, 26 X 1834 r.	Polski żołnierz, zam. w Myszewie. Parobek.	ADEg, M Świerki km 1834–1904.
15	Kuczborski Antoni	26 lat, kawaler, katolik	Ewa Jancowna	19 lat, panna, katolicka	Pogorzała Wieś, 6 X 1839 r.	Polski żołnierz, zam. w Krasniewie. Przedstawił atest wydany przez landrata malborskiego.	ADEg, M Pogorzała Wieś km 1802–1844.

[1]	[2]	[3]	[4]	[5]	[6]	[7]	[8]
16	Kutkiewicz (Kłotkiewicz) Stefan	29 lat, kawaler, katolik	Krystyna Arendt, z d. Górską, wdowa po Adamie, zam. w Mątowach Małych	36 lat, wdowa, katolicka	Mątowy Wielkie, 25 X 1835 r.	Żołnierz polski, zam. w Miloradzu. Pochodził z Zielonki koło Warszawy.	ADEg, AP Mątowy Wielkie 21. <i>Acta betreffend die Gesuche um Dispensen in Ehesachen</i> , k. 13v; ADEg, M Mątowy Wielkie km 1811–1868.
17	Lenk (Lang) Józef Elias	26 lat, katolik, kawaler	Regina Sommer z d. Lamkowska	42 lata, wdowa, katolicka	Lasowice Wielkie, 5 VIII 1838 r.	Powstaniec listopadowy z ?Benden koło Warszawy, parobek, zam. w Martagu koło Malborka. Otrzymał zgody władz świeckich na ślub.	ADEg, AP Lasowice Wlk. 54. <i>Polnische Soldaten, Ehesachen 1831–1838</i> , k. 22–22v, 30.
18	Lewandowski Kazimierz	25 lat, katolik	Dorota Skiba, służąca, córka Józefa Skiby z Mątów Małych	23 lata, katolicka	Mątowy Wielkie, 4 V 1834 r.	Polski żołnierz, zam. w Mątowach Wielkich. Pochodził z okolic Łęczycy.	ADEg, M Mątowy Wielkie km 1811–1868.
19	Lichocki Jan	33 lata	Marianna Sauer, córka szynkarza Jana i Barbary z d. Posen z Malborka	26 lat, panna, katolicka	Malbork, 16 VII 1839 r.	Polski żołnierz, zam. w Malborku. Syn Jana i Marianny z Augustowa	ADEg, M Malbork km 1830–1846.
20	Lodomierski Franciszek Józef	42 lata, katolik	Anna Wajerska z d. Krzyżak, wdowa po Andrzej Wajerskim z Mątów Małych	45 lat, wdowa, katolicka	Mątowy Wielkie, 5 VII 1835 r.	Polski żołnierz, zam. najpierw w Lisewie, potem w Mątowach Małych. Pochodzi z ?Zakowic (?Zakowic) koło Radomia.	ADEg, AP Mątowy Wielkie 21. <i>Acta betreffend die Gesuche um Dispensen in Ehesachen</i> , k. 3; ADEg, M Mątowy Wielkie km 1811–1868.

[1]	[2]	[3]	[4]	[5]	[6]	[7]	[8]
21	Lubisz Mikołaj	37 lat, katolik	Barbara Borzucka z d. Grzącka	42 lata, wdowa, katoliczka	Stara Kościelnica, 17 II 1833 r.	Polski żołnierz, zam. w Starej Kościelnicy, syn Jana Lubisza zam. w Dubience k. Chelma	ADEg, M Miłoradz km 1743–1858.
22	Lugowski Tomasz	34 lata, kawaler, katolik	Bieta Krause	22 lata, panna, katoliczka	Ostaszewo, 11 I 1835 r.	Polski żołnierz, wyrobnik, zam. w Ostaszewie	ADEg, M Ostaszewo km 1830–1915.
23	Łapiński Bartłomiej	31 lat	Konstancja Rheinhole	42 lata, wdowa	Żuławki, 16 II 1834 r.	Polski żołnierz, zam. w Kiezmaku, parobek.	ADEg, M Żuławki km 1810–1859.
24	Michalski Józef	34 lata, kawaler, katolik	Marianna Wajerska	40 lat, wdowa, katoliczka	Mątowy Wielkie, 19 II 1833 r.	Polski żołnierz, zam. w Kłosowie, syn zmarłego Franciszka z Przysuchy.	ADEg, M Mątowy Wielkie km 1811–1868.
25	Oksotowicz (Assentowicz) Dominik	30 lat, kawaler, katolik	Marianna Szynkowska, z d. Zamrowska (?Klassinski)	38 lat, wdowa, katoliczka	Mątowy Wielkie, 10 VII 1836 r.	Polski żołnierz, zam. w Mątowach Małych, Pochodził z Nowego Miasta koło Poniewieża na Litwie.	ADEg, AP Mątowy Wielkie 21. <i>Acta betreffend die Gesuche um Dispensen in Ehesachen</i> , k. 16; ADEg, M Mątowy Wielkie km 1811–1868.
26	Ostaszewski Józef	23(?) lata, kawaler, katolik	Anna Wiśniewska	23 lata, panna, katoliczka, służąca z Krasniewa	Pogorzala Wieś, 10 X 1841 r.	Polski żołnierz, zam. w Krasniewie. Pozwolenie na ślub wydała regencja gdańska.	ADEg, M Pogorzala Wieś km 1802–1844.
27	Skoderski (Skodalski) Józef	33 lata, kawaler, katolik	Anna Barbara Messling z d. Rafalska	wdowa, ewangeliczka	Ślub w kościele ewangelickim w Lasowicach Wielkich	Polski żołnierz, zam. w Lasowicach Małych. Pochodził z Gadówka koło Konina.	ADEg, AP Lasowice Wlk. 54. <i>Polnische Soldaten, Ehesachen</i> 1831–1838, k. 16–20.

[1]	[2]	[3]	[4]	[5]	[6]	[7]	[8]
28	Skrocki Andrzej	33 lata, katolik	Florentyna Allasch, cóрка zmarłego robotnika Józefa i Elżbiety z d. Grüning	26 lat, panna, katoliczka	Malbork, 25 XI 1838 r.	Polski żołnierz, zam. w Malborku	ADEg, M Malbork km 1830–1846.
29	Szmytrowicz Józef	32 lata, kawaler, katolik	Elżbieta Korn z d. Zimmermann	38 lat, wdowa, katoliczka	Ostaszewo, 18 III 1835 r.	Polski żołnierz, robotnik w Ostaszewie	ADEg, M Ostaszewo km 1830–1915.
30	Szwejkowski (Schewaykow- ski) Jan	28 lat, katolik	Dorothea Lange, córka zmarłego woźnicy Jana i Anny Marii z d. Kowler	23 lata, panna, katoliczka	Malbork, 30 V 1836 r.	Polski żołnierz, zam. w Malborku. Syn gospodarza Józefa i Marianny z d. Prokop z ?Cerabosten na Litwie	ADEg, M Malbork km 1830–1846.
31	Taraniewski Antoni	36 lat, katolik	Marianna Olszewska	42 lata, wdowa, katoliczka	Mątowny Wielkie, 7 I 1834 r.	Polski żołnierz, zam. w Mątownach Małych, syn zmarłego Jana z Sejn.	ADEg, M Mątowny Wielkie km 1811–1868.
32	Tomaszewicz Dominik	29 lat, katolik	Dorothea Figura	25 lat, panna, katoliczka	Krzyżanowo, 27 VIII 1837 r.	Polski żołnierz, zam. w Złotowie k. Malborka	ADEg, M Krzyżanowo km 1822–1859, k. 116v.
33	Werner Jan	29 lat, kawaler, katolik	Eleonora Hartwich, córka Jana, gospodarza w Cyganku	24 lata, panna, katoliczka	Cyganek, 15 I 1837 r.	Syn gospodarza Jakuba Wernera w Wilkowie w Polsce.	ADEg, M Cyganek km 1827–1879, rok 1837, nr 2
34	Witkowski Jakub	31 lat, katolik	Maria Ostaszewska z d. Czarkowska	35 lat, wdowa, katoliczka	21 XI 1842 r.	Polski żołnierz, parobek, zam. w Krasniewie. Pochodził z Siedlec. Pozwolenie na ślub wydał landrat malborski	ADEg, M Pogorzala Wiś km 1802–1844.

[1]	[2]	[3]	[4]	[5]	[6]	[7]	[8]
35	Wyzgalski Wojciech	36 lat, katolik	Magdalena Baehr z d. Jakubowska	47 lat, wdowa, katoliczka	Mątowy Wielkie, 18 X 1840 r.	Polski żołnierz, zam. w Mątowach Wielkich. Pochodził z wsi ?Kocin (?Kocina) w woj. kaliskim.	ADEg, AP Mątowy Wielkie 21. <i>Acta betreffend die Gesuche um Dispensen in Ehesachen</i> , k. 15, 19; ADEg, M Mątowy Wielkie km 1811–1868.
36	Żurawski (Schurafski) Jan		Krystyna Wilm, z d. Feuerabend, z Szawądu	wdowa	Brak adnotacji o ślubie.	Polski żołnierz, zam. w Szawądzie.	ADEg, AP Lasowice Wlk. 54. <i>Polnische Soldaten, Ehesachen 1831–1838</i> , k. 28.

Źródło: ADEg, AP Mątowy Wielkie 21. *Acta betreffend die Gesuche um Dispensen in Ehesachen*, k. 3, 4, 13v, 15, 16, 19; ADEg, AP Lasowice Wlk. 54. *Polnische Soldaten, Ehesachen 1831–1838*, k. 6–30; ADEg, M Cyganek km 1827–1879; ADEg, M Krzyżanowo km 1822–1859, k. 117v; ADEg, M Lasowice Wielkie km 1826–1918; ADEg, M Malbork km 1830–1846; ADEg, M Mątowy Wielkie km 1811–1868; ADEg, M Miłoradz km 1743–1858; ADEg, M Nowy Staw km 1832–1899; ADEg, M Ostaszewo km 1830–1915; ADEg, M Pogorzała Wieś km 1802–1844; ADEg, M Świerki km 1834–1904; ADEg, M Żuławki km 1810–1859; Archiwum Parafii Garwolin kch 1798–1805, rok 1803, s. 63; Archiwum Parafii Garwolin km 1777–1820, k. 20.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Diecezji Elbląskiej

Archiwum Parafii

- Lasowice Wlk. 54. *Polnische Soldaten, Ehesachen 1831–1838*, k. 1–21v.
- Mątowy Wielkie 21. *Acta betreffend die Gesuche um Dispensen in Ehesachen*, k. 3, 4, 13v, 15, 16, 19.

Metrykalia

- Cyganek kzm 1827–1851.
- Fiszewo km 1820–1848, k. 16v, 18v.
- Królewko kzm 1775–1846.
- Krzyżanowo km 1822–1859, k. 117v.
- Lasowice Wielkie km 1826–1918.
- Lasowice Wielkie kzm 1826–1852, rok 1837, nr 31.
- Lichnowy kzm 1827–1864.
- Malbork km 1830–1846.
- Malbork kzm 1826–1832.
- Marynowy kzm 1807–1851.
- Mątowy Wielkie km 1811–1868.
- Miłoradz km 1743–1858.
- Nowy Staw km 1832–1899.
- Ostaszewo km 1830–1915.
- Pogorzała Wieś km 1802–1844.
- Świerki km 1834–1904.
- Żuławki km 1810–1859.

Archiwum Państwowe w Gdańsku, 260/3313. *Die Anstellung der Pfarrer und Unterbedienten bei der katholischen Kirche in Gross Lesewitz 1811–1935*, s. 146.

Archiwum Parafii Garwolin kch 1798–1805, rok 1803, s. 63

Archiwum Parafii Garwolin km 1777–1820, k. 20.

Źródła drukowane:

Józef Świącicki. *Pamiętnik ostatniego dowódcy pułki 4 piechoty liniowej*, opr. R. Bielecki, Warszawa 1982.

Ks. Tomasz Puchalski, *Pamiętnik 1827–1840*, wyd. J. Skarbek, J. Ziółek, Lublin 1987.

Powszechne Prawo Kraiowe dla Państw Pruskich, t. III, Poznań 1826.

Opracowania

Böhning P., *Die nationalpolnische Bewegung in Westpreussen 1815–1871. Ein Beitrag zum Integrationsprozess der polnischen Nation*, Marburg a.d. Lahn 1973.

Cygler B., *Powstańcy listopadowi w Elblągu i na Żuławach*, Gdańsk 1986.

Kasperek N., *W drodze na emigrację... Pruski system gospodarczy i społeczeństwo w oczach Polaków (czyli o doświadczeniu opuszczenia Polski)*, w: *Biblioteka polskiej modernizacji*, t. VI: *Polacy za granicą – dokonania w sferze gospodarczej i społecznej*, red. P. Grata, Rzeszów 2023.

Kasperek N., *Zbrodnia w Fischau w 1832 roku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1988, nr 3–4.

Kasperek N., *Żołnierze polscy w Prusach po upadku powstania listopadowego. Powroty do kraju i wyjazdy na emigrację*, w: *Na tułaczym szlaku... Powstańcy listopadowi na Pomorzu*, red. T. Katafiasz, Koszalin 2014.

Kuzicki J., *Nieść wiarę i nadzieję na obcej ziemi. Polskie duchowieństwo katolickie w życiu religijnym i polityczno-społecznym Wielkiej Emigracji we Francji (1831–1863)*, Rzeszów 2014.

Mikos S., *Powstańcy polscy z 1831 roku internowani w twierdzy gdańskiej na Biskupiej Górze*, „Rocznik Gdański” 1961, 21.

Mikos S., *Uczestnicy powstania listopadowego internowani na terenie Pomorza Gdańskiego w latach 1831–1833*, „Rocznik Gdański” 1963, 22.

Listopadowi żołnierze w Prusach Wschodnich i Zachodnich w latach 1831–1833. Wspomnienia i relacje, wybór, wstępem i przypisami opatrzył N. Kasperek, Olsztyn 1992.

Rostocki W., *Z badań nad strukturą i działalnością kapelanów powstania listopadowego*, „Roczniki Humanistyczne” 1972, t. XX, z. 2.

Zawadzki W., *Archiwum ewangelickiej superintendenty i parafii malborskiej. Próba analizy wstępnej*, „Studia Elbląskie” 2000, 2.

Zawadzki W., *Duchowieństwo katolickie z terenu obecnej diecezji elbląskiej w latach 1821–1945*, Olsztyn 2000.

Zawadzki W., *Zgony powstańców listopadowych na Żuławach i Powiślu 1831–1832*, „Studia Elbląskie” 2011, 12.

Zawadzki W., *Żuławy Malborskie i Elbląskie 1772–1945. Perspektywa społeczno-religijna*, Pelplin 2021.

Dominik Bien

Instytut Politologii/Zakład Teorii Polityki, Uniwersytet Gdański, Gdańsk, Polska

Dominik.bien@ug.edu.pl • <https://orcid.org/0000-0001-7033-8216>

Narracje Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w latach 1956–1980. Przykład Kętrzyna

Narrative of the Polish United Workers' Party in 1956–1980. The case of Kętrzyn

Narrationen der Polnischen Vereinigten Arbeiterpartei in den Jahren 1956–1980. Am Beispiel von Kętrzyn [Rastenburg]

Słowa kluczowe: Kętrzyn, Narracje w Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, ideologia Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, lokalne struktury Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, historia PRL

Keywords: Kętrzyn, Narrative in the Polish United Workers' Party, ideology of the Polish United Workers' Party, local structures of the Polish United Workers' Party, history of the PRL

Schlüsselworte: Kętrzyn [Rastenburg], Narrationen in der Polnischen Vereinigten Arbeiterpartei, Ideologie der Polnischen Vereinigten Arbeiterpartei, lokale Strukturen der Polnischen Vereinigten Arbeiterpartei, Geschichte der Volksrepublik Polen

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest rekonstrukcja narracji PZPR w latach 1956–1980 na przykładzie Kętrzyna - niewielkiego miasta leżącego na Mazurach. Podstawą analizy jest pojęcie narracji sformułowane przez Sheilę Fitzpatrick rozumiane jako istotny topos w społeczeństwie pokrewny ideologii politycznej i kształtujący świadomość członków PZPR. Analiza została oparta na dokumentach wytworzonych przez lokalne instancje PZPR i uzupełniona o akta z poziomu wojewódzkiego i centralnego. Artykuł podzielono na cztery części, których granice wyznaczają istotne wydarzenia w dziejach PRL tj. 1956, 1957–1970, 1970–1979, 1980. Ostatecznie wyodrębniono kilka

zasadniczych narracji pojawiających się w dokumentach PRL, występujących w różnym natężeniu w różnych okresach: modernizacji miasta, dbałości o wewnętrzne sprawy PZPR, dążenie do równości i wzrost udziału we władzy robotników, biurokratyzacja, paternalizm, nakierowanie na młodzież, konstruowanie obrzędowości świeckiej, awans społeczny.

ABSTRACT

The purpose of the article is to reconstruct the narrative of the Polish United Workers' Party in 1956–1980 on the example of Kętrzyn - the small city in Mazury. The basis of the analysis is the concept of narrative formulated by Sheila Fitzpatrick, understood as an important topos in society related to ideology. The analysis was based on documents produced by local instances of the PZPR and supplemented by the provincial and central levels. The article is divided into four parts, the boundaries of which are determined by significant events in the history of the People's Republic of Poland, i.e. 1956, 1957–1970, 1970–1979, 1980. Ultimately, several fundamental narrative appearing in the documents of the People's Republic of Poland were identified: modernization of the city, care for the internal affairs of the PZPR, striving for equality and increasing participation in power of workers, bureaucratization, paternalism, targeting youth, construction of secular rituals, social advancement.

ZUSAMMENFASSUNG

Ziel dieses Artikels ist es, die Geschichte der Narrationen der Polnischen Vereinigten Arbeiterpartei (PZPR) in den Jahren 1956–1980 am Beispiel Kętrzyn – einer kleinen Stadt in Masuren zu rekonstruieren. Grundlage der Analyse ist der von Sheila Fitzpatrick formulierte Begriff des Narrativs, verstanden als ein wichtiger Topos in der Gesellschaft, der mit der politischen Ideologie verwandt ist und das Bewusstsein der Mitglieder der PZPR prägt. Die Analyse stützt sich auf Dokumente, die von lokalen Instanzen der PZPR erstellt wurden, und wird durch Akten der Provinz- und der Zentralebene ergänzt. Der Artikel ist in vier Teile gegliedert, deren Grenzen durch wichtige Ereignisse in der Geschichte der Volksrepublik Polen bestimmt werden, nämlich 1956, 1957–1970, 1970–1979 und 1980. Schließlich wurden mehrere Kernnarrationen herausgearbeitet, die in Dokumenten der Volksrepublik in Erscheinung treten und in unterschiedlicher Intensität zu verschiedenen Zeiten auftauchen: Modernisierung der Stadt, Sorge um die inneren Angelegenheiten der PZPR, Streben nach Gleichheit und verstärkter Beteiligung der Arbeiter an der Macht, Bürokratisierung, Paternalismus, Ausrichtung auf die Jugend, Aufbau weltlicher Rituale und sozialer Aufstieg.

WSTĘP

Sheila Fitzpatrick w swojej monografii *Życie codzienne pod rządami Stalina. Rosja radziecka w latach trzydziestych XX wieku* przypisuje kluczową rolę narracji jako elementowi porządkującemu ludzkie życie, wyznaczającemu jego porządek i sens. Co ważne, autorka zaznacza, że narracji może być tyle, ile jednostek konceptualizujących swoją rzeczywistość polityczną i społeczną. Realnie jednak „większość ludzi przejmuje narracje będące wspólną własnością danego społeczeństwa w danym czasie”¹. Idąc dalej tym tropem zadaje pytanie o to, co wspomniane narracje „mówiły

¹ S. Fitzpatrick, *Życie codzienne pod rządami Stalina. Rosja radziecka w latach trzydziestych XX wieku*, Kraków 2012, s. 11.

o przeszłości, teraźniejszości i przyszłości oraz związkach pomiędzy nimi². Tak wyodrębnione elementy pozostają również nieodzownym elementem badań nad historią myśli politycznej. Na takiej siatce pojęciowej oparta jest ideologia, która składa się z opisu rzeczywistości/aktualności, wizji przyszłości oraz sposobu przejścia od tego co jest teraz do skonstruowanej utopii³.

Nosicielami myśli politycznej mogą być rozmaite podmioty zarówno zbiorowe, jak indywidualne. Przedmiotem artykułu będzie myśl polityczna kolektywnego podmiotu, jakim była PZPR. O ile jednak PZPR i jej program został dosyć szczegółowo przebadany w wymiarze krajowym, o tyle w przypadku jej ogniw niższego rzędu można wskazywać na istotne braki. Krokiem w stronę ich uzupełnienia jest ten tekst, który będzie ogniskował się wokół programu PZPR w Kętrzynie w latach 1956–1980.

Na podstawie dokumentów PZPR zrekonstruowano podstawowe zagadnienia poruszane podczas posiedzeń partyjnych, a także wskazano narracje, do jakich się zaliczały. Należy w tym wypadku dokonać istotnego zastrzeżenia, że niekoniecznie narracje, jakie były udziałem członków gremiów partyjnych, w równej mierze dotyczyły całości społeczeństwa (nie można jednocześnie całkowicie odrzucać tego wpływu, zwłaszcza w okresach większego spokoju i wzrostu legitymizacji PZPR m.in. po objęciu władzy przez Władysława Gomułkę i Edwarda Gierka). Trudno jednoznacznie określić, czy były one internalizowane przez samych uczestników zebrań, czy stanowiły jedynie fasadę, a wiara w socjalizm np. w latach 70. była już martwa⁴, zaś dominującą ideologią była jakaś forma technokracji połączona z systemem nakazowo-rozdzielczym⁵. W takim znaczeniu narracja sytuuje się gdzieś między auten-

² Ibidem.

³ Taka definicja pozostaje w łączności z tym co Krzysztof Brzechczyn określa jako komponenty składowe form myślenia politycznego (do których zalicza filozofię polityczną, myśl polityczną, doktrynę polityczną i program polityczny). Pierwszy z komponentów „aksjologiczno-normatywny” zawiera „pożądany obraz ładu społecznego, który ma być przedmiotem realizacji wartości (...)”; drugi „diagnostyczno-deskryptywny” obejmuje „opis faktycznego stanu społecznego dokonany z punktu widzenia zakładanego ideału społecznego i dostępnych środków działania”, trzeci określany jako „pragmatyczny-dyrektywny” wskazuje „jak przejść ze stanu faktycznego do stanu będącego realizacją postulowanego ideału”, ostatni „argumentacyjne-retoryczny” ma charakter „zachęcający, mobilizujący i motywujący adresatów doktryny ideowej do działań zbiorowych w celu realizacji wspólnie podzielanego ideału społecznego (...)”. K. Brzechczyn, *Umysł solidarnościowy. Geneza i ewolucja myśli społeczno-politycznej „Solidarności” w latach 1980–1989*, Poznań–Warszawa 2002, s. 31.

⁴ Jak twierdzi Andrzej Walicki „od roku 1956 dzieje PRL – mimo wszystkich swych czarnych kart, zrygawków, niejednoznaczności – były historią odchodzenia od idei komunistycznych, uchylania się od zadań «budownictwa socjalistycznego». Legitymizowanie ustroju racjami ideologicznymi wykruszało się nawet wśród elit partyjnych; w czasach Gierka proces ten był już całkowicie zakończony”. Zob. A. Walicki, *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa 1996, s. 9. W innym miejscu określa problem jeszcze dosadniej opisując epokę gierkowską: „Wśród członków nomenklatury dominował etos *embourgeoisement* (równie silny w nomenklaturze radzieckiej), często połączony z typową dla Polaków orientacją prozachodnią i naśladowaniem zachodnich form konsumeryzmu. Sama partia, w jeszcze większym stopniu niż partia radziecka przekształciła się w odideologizowaną organizację masową, mocno powiązaną interesami i koneksjami ze środowiskami bezpartyjnymi (...). Nie będzie przesadą stwierdzenie, że większość członków PZPR okresu Gierkowskiego jawnie gardziła marksizmem, nie lubiła gdy nazywano ją «komunistami» i uzasadniała swoje opcje polityczne na gruncie pragmatycznie pojmowanego patriotyzmu”, ibidem, s. 501–502.

⁵ Jadwiga Staniszkis w *Ontologii socjalizmu* określa cały system mianem pozor: „analizując socjalistyczną realność trzeba pamiętać, że jest ona próbą wcielenia w życie ideologicznego projektu. Wprawdzie to co powstało, jest – z jego

tyczną wiarą w socjalizm a kreacją rzeczywistości społecznej i politycznej służącej utrzymaniu władzy.

Istotnym problemem, trudnym do jednoznacznego rozstrzygnięcia, jest również to, na ile dyskurs obecny podczas zebrań partyjnych niższego szczebla, tzn. powiatowych, miejskich, gromadzkich, gminnych i Podstawowych Organizacji Partyjnych, był dyskursem samodzielnym, tj. tworzonym przez jego uczestników, a na ile wynikał z tego, co działo się na poziomie krajowym i wojewódzkim. Niekoniecznie wynikało to z centralizmu demokratycznego i konkretnych dyspozycji władzy, ale również propagandy. Jak wskazuje Antoni Dudek „każdy sędzia czy urzędnik (...) liczył się z tym, że może być inwigilowany, ale przede wszystkim czytał prasę, oglądał telewizję, słuchał radia. Nieustannie dowiadywał się jaka jest linia partii, czego się od niego wymaga i czego doświadczają ci, którzy tej linii się przeciwstawiają”⁶.

Nie należy również traktować programów i deklaracji partyjnych jako ostatecznego wyznacznika życia politycznego. PZPR był oczywiście najistotniejszym podmiotem działań w Polsce Ludowej, jednocześnie był jednak ograniczany lub pozostawał w związkach z innymi podmiotami takimi jak administracja państwowa, armia czy Kościół. Nie należy również zapominać o ZSRR jako gwarancie władzy rodzimych komunistów, angażującym się w różnym stopniu w różnych momentach dziejowych. Nawet jednak w momentach, w których przedstawiciele ZSRR nie angażowali się bezpośrednio w sprawy wewnętrzne Polski pozostawali istotnym punktem odniesienia ze względu na potencjalne skutki ich zaangażowania. W przypadku społeczności lokalnych tworzyły się również swoiste układy personalne grupujące najważniejsze osoby w danej społeczności.

Według Marcina Zaremby do takich grup możemy zaliczyć „często zblatowanych ze sobą: szefa centrali gminnej spółdzielni, kierownika państwowego ośrodka maszynowego, przewodniczącego powiatowej rady narodowej oraz sekretarza PZPR”⁷. Mowa tu oczywiście o strukturach gminnych a nie miejskich, ale podobne relacje tworzyły się również w miastach⁸. Po kilkudziesięciu latach badania związane z tym obszarem wydają się trudne, ale możliwe w oparciu o wywiady ze świadkami i uczestnikami wydarzeń oraz analizę dokumentów Służby Bezpieczeństwa.

perspektywy – tylko pozorem, to jednak język owego projektu jest jedynym językiem w którym władza może określić swoją tożsamość” – zob. J. Staniszkis, *Ontologia socjalizmu*, Warszawa 1989, s. 10. Takie podejście oznaczałoby tak jak w przypadku Walickiego utratę wiary w socjalizm przy konieczności pozostania wiernym zakorzenionemu językowi i pojęciom, które jednak stały się puste.

⁶ A. Dudek, „Pierwsza władza”. *Model nadzoru PZPR*, w: *Władza w PRL. Ludzie i mechanizmy*, red. K. Rokicki, R. Spałek, Warszawa 2011, s. 58.

⁷ M. Zaremba, *Wielkie rozczarowanie. Geneza rewolucji Solidarności*, Kraków 2023, s. 170.

⁸ Badania elit PZPR podjął się Mirosław Szumiło. Analizował poziom krajowy, ale przy użyciu zastosowanych przez niego metod możliwe byłoby przynajmniej częściowe określenie elit PZPR na niższych szczeblach struktury – zob. M. Szumiło, *Elita PZPR w latach 1944–1970 – próba zdefiniowania*, w: *Elity komunistyczne w Polsce*, red. M. Szumiło, M. Żukowski, Warszawa–Lublin 2015.

Wymagałoby to jednak przyjęcia odmiennej metodologii i większej objętości od jednego artykułu.

Pomimo tych zastrzeżeń i trudności wydaje się, że myśl polityczną PZPR należy badać jako myśl kluczowego zbiorowego podmiotu politycznego w Polsce Ludowej mającego istotny wpływ na całokształt rzeczywistości Polski po II wojnie światowej. Bez zrozumienia tego, co tworzyli i jak zachowywali się podczas zebrań członkowie wiodącej partii po 1948 roku w Polsce, nie można właściwie pisać najnowszej historii naszego kraju, również w jej wymiarze lokalnym czy regionalnym.

Założeniem przyświecającym autorowi tekstu jest oparcie analizy na jednym z kilkuset podobnych miast w PRL, ale jednocześnie na założeniu, że rozważania mają być przyczynkiem do wykrywania szerszych prawidłowości dotyczących programu PZPR i jej lokalnych ekspozytur. Pytanie zasadnicze, jakie w tym przypadku można zadać, dotyczy tego jakie narracje, główne wątki i postulaty pojawiały się w dokumentach PZPR i protokołach jej organów? W jaki sposób uczestnicy zebrań postrzegali otaczającą ich rzeczywistość? Nawet jeżeli w dużej mierze skrywali się za fasadą i opierali się na nowomowie musieli przynajmniej w pewnym stopniu opierać się na problemach miasta, w którym funkcjonowali i kształtować jego rzeczywistość.

Odpowiedzi na postawione pytania udzielono na podstawie dokumentów wytworzonych przez kętrzyńską PZPR (w głównej mierze przez Komitet Miejski oraz Komitet Powiatowy) uzupełnionych o akta z Komitetu Wojewódzkiego PZPR w Olsztynie (Informacje Wydziału Organizacyjnego i Polityczno-Organizacyjnego) i Komitetu Centralnego (dokumenty wytworzone przez Centralną Komisję Kontroli Partyjnej, Ośrodek Kursów Partyjnych oraz Biuro Listów i Inspekcji). W tym celu przeprowadzono jakościową analizę materiału archiwalnego i z całości wyabstrahowano podstawowe i powtarzające się zagadnienia, które następnie przyporządkowano do kluczowych narracji. Takie podejście jest zbliżone do metod stosowanych w ramach teorii ugruntowanej w zakresie nieustannego zderzania ze sobą analizowanych danych i kształtowanych rozwiązań teoretycznych a także założenia o braku istnienia obiektywnej rzeczywistości. Według Piotra Borowca „gdy akceptuje się założenie, że rzeczywistość nie istnieje obiektywnie, ale jest subiektywnie tworzona przez jednostki, to wtedy zadaniem staje się nie odkrycie obiektywnej prawdy o jakimś zjawisku czy wyjaśnienie go, ale zadaniem jest poznanie znaczenia, jakie ludzie (...) nadają temu zjawisku”⁹. Zgodnie z powyższym założeniem celem artykułu nie jest rekonstrukcja struktury politycznej, społecznej i ekonomicznej Kętrzyna w latach 1956–1980 czy ustalenie następstwa wydarzeń i faktów, ale rozpoznanie świadomości aparatu partyjnego i poglądów jego przedstawicieli na kształtowanie tej struktury.

⁹ P. Borowiec, *Odmiany teorii ugruntowanej jako metody wyjaśniania i zrozumienia polityki, interdyscyplinarnego przedmiotu badań naukowych*, „Studia politologiczne” 2017, vol. 46, s. 37.

Jeżeli chodzi o dobór Kętrzyna jako miasta do niniejszych rozważań nie wynika on z jego wyjątkowości na tle innych miast w PRL, ale raczej typowości. Kętrzyn nie był miejscem istotnych wydarzeń politycznych, nie był siedzibą województwa, nie miały w nim miejsca żadne ogólnopolskie imprezy kulturalne, sportowe, naukowe¹⁰. Nie był też ważnym punktem na turystycznej mapie Polski¹¹ (w odróżnieniu od sąsiednich Giżycka i Mrągowa). To, co mogło w jakiś sposób czynić Kętrzyn wyjątkowym, to istniejący w latach od pierwszej połowy lat 70. Agrokompleks, będący największym tego typu przedsiębiorstwem w kraju, ale nie był to okres długotrwały, a sam Agrokompleks nie przyczynił się w dłuższej potransformacyjnej perspektywie do istotnego rozwoju miasta. Przeciętność miasta może być jednocześnie jego atutem, ponieważ może być jednym z wielu typowych miast o podobnej w wielkości w kraju, a także swoistym reprezentantem miast powiatowych w Polsce zwłaszcza tych z „ziem odzyskanych”.

Cezurą początkową pracy jest 1956 rok, jednoznacznie kojarzony z odwilżą i istotną zmianą w rzeczywistości na wielu polach w PRL. W kontekście artykułu cezura wydaje się o tyle istotna, że wiąże się z jednym z dwóch tzw. polskich miesięcy, który oznaczał istotne wydarzenia i zmiany w mniejszych miejscowościach (marzec 1968 roku, grudzień 1970 i czerwiec 1976 roku dotyczyły głównie dużych miast lub wybranych mniejszych miejscowości, październik 1956 roku i sierpień 1980 roku odciśnęły się znacząco właściwie w całej Polsce).

Rok 1980 jako data końcowa, wiąże się ze strajkiem w Stoczni Gdańskiej, a następnie szeregu zakładów pracy w kraju i powołaniem „Solidarności”. Od tego momentu można mówić o schyłku Polski Ludowej i zmianie na wielu polach, w tym świadomości ogółu społeczeństwa a także aparatu władzy. O ile w latach 70. wiara w jakąś formę odideologizowanego socjalizmu mogła jeszcze istnieć, o tyle w latach 80. dotyczyła już bardzo nielicznych (czego zasadniczym powodem był brak zapewnienia ekonomicznych potrzeb społeczeństwa).

Przyjmując zakres lat 1956–1980 tekst obejmuje właściwie dwa etapy w dziejach PRL i dwa okresy rewolucyjne. Każdy z nich oparty jest na władzy innego I Sekretarza KC PZPR tj. Gomułki i Gierka. Lata graniczne były czasem rewolucyjnych przemian i władzę w ich części sprawowali inni I sekretarze. Trudno jednak uznać, że Stanisław Kania i Edward Ochab odciśnęły taki wpływ na PZPR i PRL jak Gomułka

¹⁰ Kętrzyn doczekał się dotychczas czterech monografii. Autorką pierwszej z nich jest Zofia Licharewa – zob. Z. Licharewa, *Kętrzyn. Z dziejów miasta i powiatu*, Olsztyn 1962; w tworzeniu kolejnej uczestniczyło sześciu autorów – zob. autor zbiorowy, *Kętrzyn; z dziejów miasta i okolic*, red. A. Wakar, Olsztyn 1978. Najaktualniejszą i najbardziej dotychczas kompletną jest publikacja pod redakcją Stanisława Achremczyka – zob. *Kętrzyn. Dzieje miasta*, red. S. Achremczyk, Kętrzyn 2016. Należy wspomnieć również o publikacji autorstwa Tadeusza Korowaja, który w swojej pracy zatrzymuje się jednak na 1945 roku jedynie na kilku ostatnich stronach odnosząc się do okresu PRL – zob. T. Korowaj, *Rastenburg/Kętrzyn. Dzieje miasta*; Kętrzyn 2012).

¹¹ Istotnym turystycznie punktem był i jest „Wilczy Szaniec”, który znajduje się kilka kilometrów od granic miasta i nie zachęca do dłuższego pozostania Kętrzynie.

i Gierek. Czasy sprawowania władzy przez tego ostatniego Marcin Zaremba określił „epoką edwardiańską”¹² co sugeruje (poza innymi skojarzeniami) odróżnienie czasów Gomułki i Kani poprzedzających i następujących po Gierku jako istotnie odmiennych od siebie.

Odróżnienie tych dwóch epok znajduje swoje odbicie w dokumentach PZPR. Na początku lat 70. nastąpiła jakościowa zmiana w dyskursie w ramach PZPR. Przede wszystkim dyskurs stał się mniej krytyczny, a w większym stopniu oparty o propagandę sukcesu. Część problemów obecnych wcześniej właściwie nie pojawia się w dyskursie. Nie oznacza to, że wszystkie w jakiś cudowny sposób zostały rozwiązane, ale że zmienia się postrzeganie świata przez przedstawicieli PZPR.

Przy zapisie cytatów pochodzących ze źródeł archiwalnych została zachowana pisownia oryginalna co pozwoli na lepsze ukazanie specyfiki języka, stylu oraz sposobu wyrażania myśli charakterystycznych dla partii władzy w omawianym zakresie czasowym.

1956

1956 rok nieodłącznie kojarzony jest z przesileniem politycznym prowadzącym ostatecznie do liberalizacji systemu w Polsce i zerwaniu ze stalinizmem. Jego skutki widoczne były właściwie w całym kraju a zasadniczym z nich było przekształcenie stalinowskiego totalitaryzmu w gomułkowski autorytaryzm. Zmiany były widoczne również w Kętrzynie. Początek kwietnia 1956 roku przyniósł wzrost nastrojów krytycznych w KP PZPR co było efektem XX Zjazdu KPZR. O skali wątpliwości jakie mieli członkowie partii świadczą pytania jakie zadawali podczas narady plenarnej w dniu 4 IV 1956 roku. W protokole zapisano 22 pytania, na które odpowiadał Sekretarz KW Stefan Antolski. Pytano m.in. o to: „1. Czy nie można posądzać tow. Stalina o wrogość do Partii jeśli za jego zgodą zginęło wielu działaczy KC. 2. Dlaczego Partia dała taką władzę Stalinowi a on wymordował tylu ludzi. (...) 4. Czy będą wycofane dzieła Stalina: Sprawa Katynia – czy nie będzie ona teraz w innym świetle. (...) 13. Czy było nadużywanie klasy robotniczej w związku z wypaczeniami Stalina”¹³. Właściwie każde z pytań zadanych podczas zebrania uderzało w dotychczasowy paradygmat dominujący w PZPR, oparty na Stalinie jako centralnej postaci. W protokole nie zapisano odpowiedzi na pytania, zachowana została za to dyskusja, która pozostawała przynajmniej częściowo w duchu pytań.

¹² M. Zaremba, op. cit., s. 91. Epoka rządów Gierka różni się oczywiście całym szeregiem innych zmian w stosunku do poprzednika opartych choćby na istotnych inwestycjach w przemysł i otwarcu drogi do wzrostu konsumpcji w społeczeństwie. Por. J. Rolicki, *Edward Gierek. Przerwana dekada*, Warszawa 1990, s. 59, 86–87; M. Bałtowski, *Gospodarka socjalistyczna w Polsce. Geneza, rozwój, upadek*, Warszawa 2020, s. 219–222.

¹³ Archiwum Państwowe w Olsztynie (dalej: APO), KP PZPR w Kętrzynie, sygn. 1149/24, k. 15–16.

Wiele miejsca poświęcono „kultowi jednostki”. Nie był on jednak jednoznacznie i w każdym przypadku krytykowany. Przedstawiciel aparatu partyjnego KP Matejko¹⁴ starał się zmiękczyć problem stwierdzając, że „kult jednostki był wielokrotnie mieszany z zasadą jedno-osobowego kierownictwa” a według niego „należy odróżnić te sprawy”¹⁵. Helena Raksimowicz rozważał(a) z kolei czy Bolesława Bieruta nie czeka podobny atak do tego, który stał się udziałem Stalina. Dochodzi do wniosku, że Bierutowi to nie grozi uzasadniając to w następujący sposób: „Tow. Stalin nie zwalcział kultu jednostki a raczej popierał go, natomiast Lenin był innego zdania. Sprawa tow. Bieruta jest identycznie podobna do W. Lenina i tu na pewno nie będzie potępienia pracy tow. Bieruta”¹⁶. Aleksander Brzeziński część winy za „gloryfikację Stalina” zrzucał na społeczeństwo: „My w swej pracy również stwarzamy podatny grunt dla kultu jednostki. Sposobów jest wiele, wystarczy wspomnieć o komenderowaniu egzekutywą POP i samą POP. U nas tak było, że kierownik jednostki na zebraniu POP stawiał zadania, zaś członkowie egzekutywy nie analizowali tego tylko ślepo popierali. W rezultacie szeregowi tow. Partii automatycznie godzili się z tym wszystkim, bo raz, że nie mieli odwagi aby dyskutować nad głosem swego kierownika a po drugie nikt by się z nimi nie liczył”¹⁷.

W przenikliwy sposób sytuację stalinizmu i uwikłania w niego analizował Wacław Adamowicz z Miejskiego Przedsiębiorstwa Robót Budowlanych: „Tow. Stalin mimo poważnych osiągnięć miał również olbrzymie braki np. budowanie za życia sobie pomników lub poprawianie życiorysu są wyraźnym tego dowodem. Dzisiejsza nasza dyskusja jest tępą może dlatego, że ta sprawa dotyczy nas wszystkich, przecież byliśmy wychowani w tym kulcie i drugą sprawą również ważną jest to, że my sami ten kult jednostki uprawiali będąc na kierowniczych stanowiskach i dzisiaj uprawiamy go w dalszym ciągu może tylko w mniejszym stopniu”¹⁸. Słowa Adamowicza potwierdził w podsumowaniu przewodniczący KP Jan Aleksiejuk stwierdzając, że „kult jednostki ciążył na naszej partii i atmosfera tego kultu dotyczy nas wszystkich”¹⁹.

Niektórzy z dyskutantów atakowali również „kult jednostki” na lokalnym poziomie. Janina Różańska (reprezentująca Miejskiego Przedsiębiorstwo Gospodarki Komunalnej) przytaczała w tym kontekście tow. Zarębę i tow. Półchopkównę, która zdominowała egzekutywę. Inni z kolei, jak tow. Stanisław Dzwonkowski główną winę za poprzednie lata widzieli nie w Stalinie, ale w Berii, który „czując się pewnym uderzał nie w szeregi komunistów ale bił w sam akty KC. (...) Beria celował w aktywistów i likwidował ich”²⁰.

¹⁴ Imię nieustalone.

¹⁵ APO, KP PZPR w Kętrzynie, sygn. 1149/24, k. 16–17.

¹⁶ Ibidem, k. 18.

¹⁷ Ibidem, k. 19.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Ibidem, k. 20.

²⁰ Ibidem, k. 19.

W dyskursie z okresu wiosny widać ewidentnie moment przesilenia tzn. odrzucania stalinizmu przy jednoczesnym usprawiedliwianiu swojej roli (ale także często samego Stalina). W tym kontekście jesienią wyraźniej słyszalne były głosy mające na celu obronę pozycji biurokracji, ale już bez obrony samego Stalina i stworzonego przez niego systemu. Negatywną postacią, dla dużej części lokalnego PZPR, w tym czasie był Edmund Zagraba, sędzia i miejscowy lider ruchu październikowego. Jego nazwisko pojawia się często podczas zebrań, w większości przypadków w kontekście negatywnym. Aleksiejuk I sekretarz KP PZPR mówił o ośmieszaniu „członków partii przez Zagrabę”²¹. Członkowie KP wskazują też na aktywność i przygotowanie Zagrabę. Psikus mówi wprost: „Zagraba nas wyprzedza”²². Według Sylwestra Kościaka z kolei Zagraba nie jest przeciwny partii, ale jest karierowiczem²³. Podczas posiedzenia VIII Sprawozdawczo-Wyborczej Konferencji Powiatowej PZPR w Kętrzynie w dniu 1 grudnia 1956 roku Zagraba był wielokrotnie przywoływany, głównie w negatywnym kontekście. Uczestnicy zarzucali mu głównie demagogię i prowadzenie zebrań w korzystny dla siebie sposób²⁴.

Negatywną rolę odgrywali również w dyskursie partyjnym studenci, który pojawiali się w miejscach protestu lub te protesty inicjowali. Negatywnie postrzegane były też same protesty społeczne. Przedstawiciele PZPR w większości przypadków nie widzieli w nich słusznym wybuchów niezadowolenia, ale inspirowane przez siły zewnętrzne względem PZPR ataki na partię lub działania osób z marginesu społecznego. Albin Kaltenberg z Milicji Obywatelskiej opisywał to w następujący sposób: „jeżeli chodzi o wiec w Kętrzynie który był w dniu 31 X 1956 r. to trzeba rozpędzać chuliganów w czwartek pijacy wiecowali na dworcu”²⁵. Trudno wyjaśnić, dlaczego chuligani i pijacy mieli wiecować w Kętrzynie. Można uznać, że był to element narracji władzy dążącej do dyskredytacji potencjalnych przeciwników i obrony swoich pozycji.

Wbrew linii obrony PZPR za wszelką cenę występują niektórzy członkowie KP. Interesujące w tym kontekście wydaje się wystąpienie Wacława Tomaszewskiego, które warto tu przytoczyć: „Znaleźliśmy się w trudnej sytuacji jakiej sytuacji: to przyczyny, że budowaliśmy linię socjalizmu w/g metod Stalina filarami tej linii był aparat partyjny i Rad Narodowych. Metody na wzór Radziecki zostały zachwiane. Logiczny wniosek, że za to spada na nas wina i do czego się przyznajemy. Nasza partia roztaczała w pewnym okresie pewien kult jednostki kult Stalina, nie tylko Stalina, ale też kult partii. Ale z tym nie walczyło. Partia wydawała szereg problemów, przez partię czy Rady, lub nawet MO czy PUBP, a później przypięło się łatkę czy coś innego”²⁶.

²¹ APO, KP PZPR w Kętrzynie, sygn. 1149/74, k. 176.

²² Ibidem, k. 178.

²³ W oryginale „karierowcem”, ibidem, k. 179.

²⁴ APO, KP PZPR w Kętrzynie, sygn. 1149/7, k. 10, 15, 68.

²⁵ APO, KP PZPR w Kętrzynie, sygn. 1149/74, k. 161.

²⁶ Ibidem, k. 179.

Do problemów wyartykułowanych przez Tomaszewskiego dodawano również inne związane z działalnością organów bezpieczeństwa co usprawiedliwiano „naleciałością beriowszczyzny” oraz naciskami PZPR na sądownictwo. Mieczysław Lechowski uznawał, że „instancja partyjna nie ma prawa dyrygować” sądami²⁷ co nie znaczy, że uznawał konieczność pełnego rozdziału systemu sprawiedliwości od PZPR. Widział dwie możliwe ścieżki współpracy w tym zakresie. Pierwsza miała polegać na tym, że „instancje partyjne winny nasilić pracę z organami wymiaru sprawiedliwości. Nie byłoby zbrodni jeśliby na niektóre posiedzenia KP był zaproszony prezes Sądu”²⁸. Druga oparta byłaby na szerszej współpracy z Milicją Obywatelską. Jako przykład Lechowski podaje sprawę chuligaństwa, która nie dotyczy tylko MO, ale też PZPR i ZMP²⁹.

Na podstawie powyższych wypowiedzi widać wyraźnie, że wizja walki z wypaczeniami systemu nie sięgała szczególnie głęboki. Mimo, że były to zmiany szerokie w porównaniu z systemem stalinowskim trudno je porównać do liberalnej wizji trójpodziału władzy jaka funkcjonowała choćby na zachodzie Europy.

Nieustannym tematem poruszonym podczas zebrań był temat młodzieży, który wybrzmiewał jednak w nieco inny sposób niż miało to miejsce w kolejnych latach. Z jednej strony istotna była narracja autentycznej troski np. o dostęp do kultury i rozrywki i odciążenie od alkoholu³⁰. Z drugiej strony pojawiały się problemy polityczne związane ze zmianami w ZMP jakie miały miejsce w 1956 roku. Reprezentant organizacji Kamiński odnosząc się do XX Zjazdu KPZR wspominał, że „toczy się w szeregach ZMP ostra dyskusja”. Poza postulatem podwyższenia wieku członków, do co najmniej 16 lat wskazywał, że „konieczne trzeba z ZMP uczynić organizację walczącą”³¹. Oceniał również, że „w pracy z ZMP nie zawsze przestrzegano kolegalność”³². Kętrzyn nie wydawał się w tym przypadku wyjątkiem, dyskusje na temat zmian w organizacjach młodzieżowych toczyły się także na szczeblu centralnym³³.

Problem ze strony PZPR interpretował sekretarz KP Jan Przybyszewski odnosząc się do XX Zjazdu KP, którym „młodzież mocno interesowała się i dyskutowała”³⁴. Uznawał jednak, że „młodzież również jak i starsze społeczeństwo nie umiało sobie wyjaśnić niektórych problemów i w związku z tym bardzo często źle interpretowano

²⁷ APO, KP PZPR w Kętrzynie, sygn. 1149/24, k. 100.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Ibidem, k. 101.

³⁰ Długosz (imię nieustalone) podczas narady plenarnej KP w maju 1956 roku opowiedział o osiągnięciach związanych z pracą z młodzieżą: „Zrobili świetlicę, wyposażyli w sprzęt świetlicowy i od tego czasu skończyła się gra w karty i picie alkoholu. Na każde gospodarstwo rozesłali książki, gdzie młodzież mogła czytać książki. Zorganizowali na każde gospodarstwo gablotki ilustrujące osiągnięcia poszczególnych ZMP jak również bumelanctwo. Co m-c zmienia się gablotki przodowników pracy. Robi się wycieczki dla młodzieży, aby odciągnąć młodzież od picia alkoholu” – ibidem, k. 27.

³¹ Ibidem, k. 30.

³² Ibidem.

³³ Por. M. Wierzbicki, *Związek Młodzieży Polskiej i jego członkowie*, Warszawa, 2006, s. 434–439.

³⁴ APO, KP PZPR w Kętrzynie, sygn. 1149/24, k. 52.

niektóre sprawy, co szczególnie uwidoczniło się na naradzie aktywu ZMP o braku znajomości materiałów XX Zjazdu. Jednak młodzież wysuwała i słuszne wnioski, wskazywała na komenderowanie i dyrygowanie niektórych kierowników (...)”³⁵. Przedstawiciele PZPR jawili się w tym przypadku jako depozytariusze tajemnicy marksizmu i interpretatorzy rzeczywistości zgodnie z tą wiedzą. Inne osoby, nawet częściowo związane z systemem nie mogły rościć sobie prawa do pełnej znajomości doktryny zbliżając się do niej, ale jej nie osiągając.

Dokumentem oddającym nastrój apogeum przemian październikowych w Kętrzynie i okolicach jest *Uchwała poszerzonego Plenum KP PZPR w Kętrzynie z dnia 30 X 1956 r.* W dokumencie odniesiono się do powrotu do PZPR zrehabilitowanych osób. Temat został poruszony na początku co świadczy o jego istotnym znaczeniu. Uchwała zawiera również cały szereg tematów, które wydają się charakterystyczne dla m.in. kult jednostki, brak nakierowania w pracy na młodzież i inteligencję, oparcie egzekutywy KP PZPR na aparacie partyjnym i jej oderwanie od społeczeństwa i jego nastrojów. O tym jak projektowali przyszłość przedstawiciele PZPR świadczy katalog zagadnień/wytycznych dla nowo wybranego KP. Zalicza się do nich wzmożenie pracy ideologicznej (co wydaje się stałym repertuarem w wytycznych partyjnych na różnych etapach) a co ważniejsze przywrócenie zaufania „mas do Partii przez walkę o szybszą realizację słusznych postulatów i żądań” oraz „przestrzeganie na co dzień jawności życia partyjnego, oraz demokratyzacji wewnątrzpartyjnej” i odwoływanie „się do całej klasy robotniczej i chłopstwa pracującego w sprawie realizacji polityki gospodarki narodowej”³⁶. W dalszych punktach mowa jest o organizacji klubu młodej inteligencji, poprawie współpracy z organizacjami młodzieżowymi, a także tworzeniu samorządów robotniczych³⁷. Złamaniem dotychczasowej i późniejszej praktyki, opierającej się głównie na przekazie dyspozycji od centrum do niższych instancji, była wytyczna przekazania oddolnych postulatów „na Krajową radę aktywu partyjnego w W-wie”³⁸.

Przytoczony dokument jawi się jako ilustracja autentycznych zmian jakie zachodziły w PZPR i w jej otoczeniu. Daje się zauważyć otwarcie na postulaty społeczne i trendy, które przychodziły z większych miast, jak np. klub młodej inteligencji. Interesującym tematem jest też nakierowanie na organizację samorządów robotniczych, co było elementem szerszej próby samoorganizacji robotników w ramach totalitarnego państwa.

Według Pawła Letko wydarzeniem kończącym okres października w Kętrzynie były wybory do Sejmu w 1957 roku. Powiat odznaczył się wówczas niższą frekwencją w porównaniu do średniej okręgu wyborczego. Jednak wskaźnik frekwencji niższy

³⁵ Ibidem, k. 52–53.

³⁶ APO, KP PZPR w Kętrzynie, sygn. 1149/24, k. 107.

³⁷ Ibidem, k. 108.

³⁸ Ibidem.

o 0,2 reszty okręgu nie wydaje się istotnie znaczący, a sama frekwencja i tak była wysoka (96,4%)³⁹. Istotniejsze było zniknięcie w kolejnych latach krytycznych elementów dyskursu dotyczących kwestii kluczowych dla systemu, nie porzucono jednak krytyki w kwestiach mniej istotnych.

1957–1970

W epoce Gomułki wiara w marksizm w niektórych środowiskach była nadal żywa⁴⁰. Dało się to odczuć również w dyskursie partyjnym, w którym socjalistycznie motywowana wiara w działanie na rzecz dobra wspólnego, była kluczowym elementem w świadomości aktywu i kadr PZPR. Tematyka jaka przebiegała się pod koniec dekad lat 60. obejmowała kilka istotnych kwestii. Pierwsza z nich dotyczyła się czynów społecznych, które mają prowadzić do rozwoju miasta pod kątem jego estetyki oraz użyteczności. Problemy stanu i funkcjonalności ulic, zieleni miejskiej, placów zabaw itp. był tematem debat i rozważań podczas posiedzeń gremiów partyjnych⁴¹. Sposobem na wsparcie instytucji miejskich pozostawał zdaniem uczestników zebrań czyn społeczny. Mimo tego, że uczestnicy zebrań partyjnych uważali, że sporo osób bierze udział w czynach, to w wielu przypadkach niewiele z tego wynika. Przewodniczący PMRN, Władysław Woronowicz, wskazywał, że „Zakłady Pracy deklarują dużo pomocy w czynach społecznych ale nie zawsze to daje efekty, bo owszem ludzie przyjdą, postoją i pójdą”⁴². Zachęcanie do czynów wpisywało się w szerszą narrację, którą można określić jako narrację modernizacji miasta. Zgodnie z nią dokonano już istotnych zmian, które prowadzą do rozwoju miasta, ale należy jeszcze pewnych zmian dokonać. Konieczne było również w tym przypadku wzbudzenie poczucia odpowiedzialności mieszkańców za dobro wspólne. Janusz Sławiński mówił wprost: „jeżeli nie zmobilizujemy społeczeństwa do poszanowania dobra społecznego to wszystkie prace będą nas kosztowały wiele nakładu i wysiłku”⁴³. Dochodzi tu więc do połączenia trzech elementów: wychodząc od wartości, jaką jest dobro wspólne, poprzez cel, którym jest modernizacja miasta (wpisująca się szerzej w modernizację kraju w okresie PRL) po jego praktyczną egemplifikację w formie czynów społecznych.

³⁹ P. Letko, *Wydarzenia roku '56 w Kętrzynie*, „Echa Przeszłości” 2005, VI, s. 137.

⁴⁰ Wiara w marksizm była żywa jak choćby w niektórych grupach inteligencji, nastawionej często rewizjonistycznie, ale pozostającej w nurcie marksistowskim. Śladów rewizjonizmu trudno szukać na prowincji, ale nie można odrzucić twierdzenia o wpływie marksizmu na to co działo się w małych miejscowościach.

⁴¹ Janusz Żygadło, sekretarz Komitetu Miejskiego, podczas posiedzenia tego gremium uznał, że „na każdej naradzie mówi się o czystości miasta i jego estetycznym wyglądzie. Każdemu zależy aby miasto było czyste i żeby w nim przyjemnie się mieszkało. Słyszało się wiele uwag krytycznych, mimo wielu pracy i zabiegów stwierdzić należy, że miasto w dalszym ciągu jest brudne”. Archiwum Państwowe w Olsztynie, Komitet Miejski PZPR w Kętrzynie, sygn. 1164/13, k. 156. Zob. także APO, KM PZPR w Kętrzynie, sygn. 1164/48, k. 186–191.

⁴² APO, KM PZPR w Kętrzynie, sygn. 1164/13, k. 153.

⁴³ Ibidem, k. 154.

W kontekście rozwoju miasta, ale również nakierowania działań na społeczeństwo, należy sytuować postulat rozwoju komunikacji miejskiej, który pojawiał się wielokrotnie na posiedzeniach instancji partyjnych. Kętrzyn co prawda był dosyć niewielkim pod względem liczby ludności miastem, ale brak autobusów dawał się we znaki jego mieszkańcom.

Istotną grupą problemów były te, dotyczące wewnętrznych spraw PZPR np. braku wzrostu liczebności szeregów partyjnych, nieopłacaniu składek czy niewielkiej aktywności członków. Aczkolwiek często też członkowie PZPR chwalili swoje własne działania. Jeden z sekretarzy POP w odpowiedzi na głosy krytyki dotyczącej niewielkiej liczby członków kierowanej przez siebie organizacji uznał, że, „nie ilość, ale jakość ludzi świadczy o dobrej organizacji”⁴⁴.

Krytyka względem PZPR, ale tylko jej niższych szczebli, wydaje się nieodłącznym elementem wielu zebrań. W KM krytykowano głównie POP poszczególnych zakładów za niewystarczającą aktywność. Poza krytyką wskazywano również na pozytywne aspekty działań poszczególnych POP. W dokumentach nie pojawia się przy tym żaden ślad krytyki gremiów sytuujących się wyżej w hierarchii np. KW czy KC. Taka krytyka częściej pojawiała się w momentach przełomów, jak w 1956 i 1980 roku, a była niedopuszczalna w czasie stabilizacji systemu. W 1956 roku nie należały do rzadkości spory o rolę Stalina w kształtowaniu i trwaniu systemu komunistycznego i poza głosami apologetycznymi i neutralnymi pojawiały się również głosy krytyczne.

Inny wątek, który pojawiał się w dokumentach partyjnych zarówno w latach 60. jak i 70. dotyczył zwiększenia proporcji robotników w PZPR w stosunku do inteligencji. To, co daje się odczytać w tym przypadku, to narracja równościowa lub prorobotnicza. Oczywiście nie chodziło w tym przypadku o autentyczne przejęcie sterów władzy przez robotników (zresztą trudno wskazać na jakiej zasadzie miałyby się to dokonać), ale zamaskowanie tego, że partia z nazwy robotnicza jest głównie inteligencka lub biurokratyczna⁴⁵. Poza rytualnymi analizami i narzekaniami podczas posiedzeń plenów i egzektyw pojawiały się konkretniejsze pomysły. W czasie posiedzenia egzekutywy KP w Kętrzynie w styczniu 1971 roku I Sekretarz Seweryn Bidziński zaproponował „ograniczenie zabiegów w zakresie przyjmowania pracowników umysłowych, za wyjątkiem kadry wysoko wykwalifikowanej”⁴⁶. Wytyczne uzupełnił dodatkowo o „zwiększenie udziału nauczycieli w składzie powiatowej

⁴⁴ Ibidem, k. 187.

⁴⁵ Ibidem, k. 205.

⁴⁶ APO, KP PZPR w Kętrzynie, sygn. 1149/101, k. 26. Pozostawało to również w zgodzie z szerszymi założeniami władz PZPR. Podczas posiedzenia Centralnej Komisji Kontroli Partyjnej autor referatu wskazał, że szczególnie niepokojącym jest fakt tego, że wśród skreślonych w PZPR było 57% robotników i 10% chłopów. W wielu przypadkach te skreślenia są uzasadnione, ale czasami dochodzi do „stosowania wobec robotników i chłopów zbyt ostrych, a zwłaszcza formalnych kryteriów aktywności, nie uwzględniania trudnych sytuacji życiowych, np. chorób itp.” – zob. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), Komitet Centralny PZPR, sygn. 237/VI-55, k. 90.

organizacji”⁴⁷ oraz przyjęcia chłopów. W tym ostatnim przypadku kryteria powinny być jego zdaniem „nieco złagodzone”⁴⁸. Bidziński postulował również włączanie do PZPR członków organizacji młodzieżowych, szczególnie Związku Młodzieży Socjalistycznej i Związku Harcerstwa Polskiego. Dochodzi do tego również problematyka udziału kobiet w strukturach władzy oraz na stanowiskach kierowniczych. Problem kobiet poruszany był ze sporą częstotliwością i analiza dyskursu w tym względzie może być tematem odrębnych badań. Obraz, jaki powiązany jest z narracją równościową, zdaje się być głęboko demokratyczny i włączający. Realnie jednak trudno mówić o faktycznych intencjach przedstawicieli PZPR w tym zakresie. Udział wyżej wymienionych grup w PZPR stanowiłby w głównej mierze fasadę, pod którą kryły się rządy mężczyzn w średnim wieku⁴⁹.

Jeżeli chodzi o politykę rozumianą jako proces sprawowania władzy czy podejmowania decyzji, szczególnie widoczna była narracja biurokratyzacji rozumianej jako trzymanie się procedur prawnych w zakresie kolejnych etapów np. w przypadku wyborów. Z dzisiejszej perspektywy cały opis kolejnych działań wydaje się pustym rytuałem. W końcu wyniki wyborów w zdecydowanej większości były wcześniej ustalone. W niewielu przypadkach na stanowiska I Sekretarzy startowała więcej niż jedna osoba. Mimo wszystko trzymano się i opisywano szczegółowo puste de facto procedury, prawdopodobnie po to, aby uprawomocnić system istniejący w Polsce w oczach jego uczestników oraz, być może, opinii międzynarodowej⁵⁰. Interesujące w tym kontekście jest również wykorzystanie pracowników do działań polityczno-agitacyjnych w godzinach ich pracy. Seweryn Bidziński apelował w tym celu do dyrektorów, aby bez przeszkód zwalniali swoich podwładnych⁵¹. W tym znaczeniu granica między sferą codzienności i polityki była znoszona przez państwo, które angażowało obywateli w czasie przeznaczonym na inne aktywności. Angażowanie to w przypadku działalności politycznej nie było jednak tak rozległe, jak to miało miejsce w systemach totalitarnych i ograniczało się do udziału w spotkaniach i masówkach przed wyborami, pochodach pierwszomajowych czy akademiach.

⁴⁷ APO, KP PZPR w Kętrzynie, sygn. 1149/101, k. 26.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Na przykład w kursie dla sekretarzy KM i Dzielnicowych w 1979 roku uczestniczyło 117 mężczyzn i 23 kobiety, zaledwie 4 osoby miały poniżej 30 lat. 117 osób legitymowało się wykształceniem wyższym, niepełnym wyższym 9 osób i 14 osób średnim. Dla 48 osób wyuczonym zawodem był nauczyciel, dla 26 ekonomista a 21 osób było inżynierami mechanikami – zob. AAN, KC PZPR, sygn. 237/XXXIX-51, k. 9.

⁵⁰ Po latach mimo wszystko uczestnicy podobnych zebrań doszukiwali się w funkcjonującym systemie pewnych mechanizmów demokratycznych. Jak przytacza Krzysztof Dąbek analizujący świadomość członków PZPR niektórzy z nich podkreślali „że w ich powiecie wybory nie były sfalszowane” – zob. K. Dąbek, *PZPR – Retrospektywny portret własny*, Warszawa 2006, s. 81. Niektórzy z nich „wyliczali wszelkie przypadki zaistnienia rzeczywistego mechanizmu demokratycznego w partyjnych władzach, na przykład głosowań, które przegrał pierwszy sekretarz” – zob. ibidem. Za formę demokracji uznawali również spotkania z osobami nienależącymi do PZPR.

⁵¹ APO, KM PZPR w Kętrzynie, sygn. 1164/13, k. 204.

Udział w systemie władzy wiązał się również z paternalizmem PZPR względem przedstawicieli administracji. Część radnych należało otoczyć „troską i opieką”⁵². Chodziło o tych, którzy radnymi zostali po raz pierwszy oraz reprezentantów organizacji młodzieżowych. Powinni być również wspierani i szkoleni przez swoje POP. Radni ukazują się jako postacie w dużym stopniu zależne od PZPR, co więcej nie mające własnego programu i, aby ich z programem zapoznać, organizowane są szkolenia⁵³. Przyczyn z których wynikała bierność radnych można wskazać co najmniej kilka. Jedną z nich było prawdopodobnie poczucie braku autonomii od instancji partyjnych. PZPR aktywnie starała się wpłynąć na aktywizację swoich członków i jakość ich działań. Pniewski z KM apelował do członków tego gremium: „powinniśmy wybrać najlepszych ludzi na radnych, wybrać takich, którzy będą chętnie szli na posiedzenia, którzy swoją postawą pociągną bezpartyjnych, takich aby z godnością reprezentowali Partię i w jej imieniu aby walczyli o lepsze wyniki gospodarcze i kulturalne naszego miasta”⁵⁴.

PZPR, przynajmniej w jakimś stopniu, starała się wsłuchiwać lub sprawiać pozory wsłuchiwania się w głos społeczeństwa⁵⁵. W relacji ze spotkań przedwyborczych do Miejskiej Rady Narodowej lakonicznie opisywano postulaty zgłaszane przez mieszkańców miasta. Ich zestawienie pozwala jednak na zidentyfikowanie podstawowych problemów, jakie były wówczas udziałem społeczeństwa, przy czym prawdopodobnie część problemów np. politycznych lub związanych z religią nie było wymienianych. Wedle protokołu: „postulowano (...) o zwiększenie budownictwa mieszkaniowego, zarówno spółdzielczego jak i z rad narodowych, budowę nowych urządzeń komunalnych takich jak szale, łaźnia miejska, oświetlenie ulic, budowy nawierzchni ulic i chodników, rozbudowy zieleni miejskiej, większych nakładów na remonty kapitalne istniejących urządzeń komunalnych zwłaszcza sieci wodociągowej i gazowej”⁵⁶. Problemem były również podejmowane zbyt późno decyzje administracyjne, także w kwestiach dotyczących mieszkalnictwa. Z dokumentów wynika, że problem braku mieszkań był kluczowy dla mieszkańców Kętrzyna pod koniec lat 60. Kolejne dekady właściwie niewiele zmieniły w tym zakresie.

⁵² Ibidem, k. 212.

⁵³ Ibidem, k. 212.

⁵⁴ APO, KM PZPR w Kętrzynie, sygn. 1164/2, k. 4.

⁵⁵ Realnie jakiś sposób reagowania na potrzeby społeczne musiał funkcjonować również w systemie autorytarnym, a jedynymi sposobami na utrzymanie stabilności systemu nie mogły pozostać oparcie na aparacie siłowym i dominacji ZSRR. Podstawowym sposobem zapewnienia stabilności systemu pozostawał, lepiej lub gorzej realizowany, wzrost konsumpcji ogółu społeczeństwa realizowany przez wzrost dochodów i zaopatrzenie rynku. Realnie oznaczało to jednak również konieczność całego szeregu innych działań związanych m.in. z rozbudową infrastruktury (dróg, sieci gazowej i elektrycznej), mieszkalnictwem, służbą zdrowia. Konieczny był również wybór priorytetów w sensie miejsc w których należało budować i modernizować w pierwszej kolejności a to zależało, przynajmniej w jakimś stopniu od możliwości i siły nacisku społeczności lokalnych (poza tym naciskiem istotne, a często pewnie istotniejsze były inne czynniki jak np. pozycja elit partyjnych, zlokalizowane na danym terenie zakłady pracy, znaczenie miejscowości w kraju czy województwie).

⁵⁶ APO, KM PZPR w Kętrzynie, sygn. 1164/13, k. 209–210.

Pozornie pozytywną reakcję na niezadowolenie społeczne można odnaleźć w referacie na Konferencję Powiatową PZPR w Kętrzynie z 1959 roku. Autor referatu odnosi się do frustracji związanej ze wzrostem cen towarów konsumpcyjnych, który według niego spowodowany jest „znacznym wzrostem siły nabywczej w mieście i na wsi w porównaniu do wzrostu masy towarowej w obrocie handlowym”. Zwyżki te powodowane są z jednej strony przez uchwały rządowe, ale też przez samodzielne działania przedstawicieli usług i spółdzielni. Ostatecznie jednak postulaty społeczne uznano za nieuzasadnione. Według przedstawicieli PZPR „faktem jest, że ceny wielu towarów poszły w górę. Rzecz w tym jednak, że opinia publiczna z reguły przecenia, i to znacznie przecenia rozmiary tego zjawiska, natomiast wyraźnie nie docenia równoczesnego wzrostu płac i dochodów pieniężnych ludności wiejskiej”⁵⁷.

O autentycznym, przynajmniej w niektórych sytuacjach, wsłuchiwanie się w głos społeczeństwa świadczy sprawa, która miała miejsce w jednym z miejskich przedsiębiorstw, gdzie doszło do konfliktu między pracownicą a dyrektorem. Jednym z efektów tego konfliktu było niewpisanie jej na listę wyborczą do Rady Zakładowej oraz usunięcie z POP. Mimo braku wpisu, na kobietę zagłosowało kilkadziesiąt osób. Po wyjaśnieniach egzekutywa stanęła po stronie pracownicy a nie dyrektora⁵⁸. Protokół nie oddaje oczywiście całego kontekstu sprawy. Trudno powiedzieć, czy mamy tu ostatecznie do czynienia z faktycznym zainteresowaniem sprawą i wsparciem pracownicy, czy może jakąś rozgrywką w ramach aparatu partyjnego, do której został wykorzystany lub zainicjowany konflikt.

Tematem przewijającym się przez zebrania był też problem zaopatrzenia w żywność. Podczas posiedzenie egzekutywy KM PZPR w Kętrzynie dyskusja dotyczyła problemów ilości i jakości produkowanego mięsa. O tym, że problem ten faktycznie był ważny dla lokalnych władz PZPR może świadczyć wypowiedź I Sekretarza KP w Kętrzynie Seweryna Bidzińskiego, wedle którego „mięso i jego wyroby są artykułami w który zaopatrują się wszyscy, tak ci którzy się na tym znają, jak i ci którzy się nie znają. Nie ma przypadków aby ludzie pozytywnie ocenili handel mięsem. Zawsze były narzekania i zastrzeżenia. Wypowiadać na te tematy ma prawo każdy ale nie zawsze wszystkie uwagi muszą być brane pod uwagę. Tam gdzie ludzie mają jednak rację nie można nie uwzględniać ich uwag. Odpychanie ich uwag może doprowadzić do sytuacji konfliktowych. Każdy z pracowników z tym związanej powinien postępować w sposób prawidłowy i właściwe sprawy te wyjaśniać”⁵⁹. Wypowiedź Bidzińskiego wskazuje na przynajmniej częściową czułość na potrzeby i nastroje społeczne w małych miejscowościach oraz to, że mimo istotnego rozwoju, jaki stał się udziałem

⁵⁷ Ibidem, sygn. 1164/8, k. 10.

⁵⁸ Ibidem, sygn. 1164/48, k. 175–178.

⁵⁹ Ibidem, k. 119.

PRL, jej władze nie były w stanie zapewnić odpowiedniego poziomu zaopatrzenia rynku w produkty żywnościowe⁶⁰.

To, co przedstawiciele PZPR uważali za istotne, to sprawy młodzieży i jej zaangażowania w działalność społeczną i polityczną. Nakierowanie na młodzież było związane z potrzebą transmisji idei do młodszego pokolenia czyli, kolokwialnie mówiąc, przygotowanie następców a poprzez to ugruntowania legitymizacji władzy. Wydaje się, że w całym okresie PRL przedstawiciele władz dążyli do istotnego wpływu na młodzież zarówno szkolną, jak i robotniczą oraz studencką. Pewne znaczenie mogło mieć niedopuszczenie do ewentualnego buntu, który często staje się udziałem młodych osób. Bunt w okresie Polski Ludowej dotyczył, co prawda, w większym stopniu mieszkańców większych miast, w których mieściły się uczelnie wyższe i duże zakłady pracy i gdzie ze względu na większą ilość mieszkańców i szersze kontakty łatwiej o wybuchy niezadowolenia. Mimo tego małych miast również nie należy pod tym względem pomijać choćby w kontekście tworzenia nielegalnych, czasami naiwnych programowo organizacji czy mniej spektakularnych form wyrażenia niezadowolenia np. przez absencję w pracy.

Z nastawieniem na młodzież wiąże się również budowa wpływu na nauczyciela, który według uczestników spotkań „jest centralną postacią w naszym systemie wychowania”⁶¹. Docenienie nauczyciela powinno dotyczyć również jego sfery materialnej, w tym mieszkaniowej. Rola nauczyciela i szerzej szkoły wiąże się z istotniejszymi celami ideologicznymi, tzn. nakierowaniem na przyszłość i łączeniem interesów jednostki ze społeczeństwem⁶².

Trudno ocenić, na ile przemówienia członków partii, oparte na humanistycznych w gruncie rzeczy postulatach, stanowiły efekt ich przemyśleń i faktycznych poglądów, a na ile była to nowomowa przepisywana z przemówień wygłaszanych podczas posiedzeń wyższych instancji partyjnych. Mariusz Tomasz Korejwo stwierdza, że „ośrodki faktycznie decyzyjne pozostawały poza oficjalnymi ogniwami partyjnymi. Rolą tych ostatnich było legalizowanie postanowień zapadłych gdzie indziej. Po drugie – samodzielność ogniw partyjnych była mocno ograniczona. Niezależnie od istniejących zapisów statutowych, podległość hierarchiczna oraz kardynalna cnota partyjna – posłuszeństwo – brały górę. Drobiazgowe niekiedy wytyczne instancji wyższych były równie drobiazgowo (w założeniu) realizowane przez instancje niższe.

⁶⁰ Świadczy o tym również cały szereg innych posiedzeń np. egzekutywy KM podczas których zajmowano się zaopatrzeniem w żywność, gaz, wodę itp. Podejmowano temat czystości w mieście, nieudanych remontów piętnując przy tym jednostki odpowiedzialne za opóźnienia i awarie – zob. APO, KM PZPR w Kętrzynie, sygn. 1164/48, k. 149–155. O realnym rozpoznaniu potrzeb mieszkańców Kętrzyna może świadczyć również *Informacja z przebiegu realizacji wniosków zgłoszonych w kampanii sprawozdawczo-wyborczej do Sejmu PRL i rad narodowych oraz za zakres bieżącej kadencji* w której wymieniono szczegółowo potrzeby mieszkańców Kętrzyna z końca dekady lat 60 – zob. *ibidem*, k. 166–170.

⁶¹ APO, KM PZPR w Kętrzynie, sygn. 1164/13, k. 228.

⁶² *Ibidem*, k. 233.

Normą było to, że komitet wojewódzki przysyłał do powiatu listę kandydatów na radnych – lista po oficjalnym zaakceptowaniu stosowną uchwałą właściwego organu, stawała się jego propozycją własną⁶³. Ostatecznie jednak władze lokalne musiały posiadać pewien margines niezależności, w którym się poruszały realizując choćby postulaty społeczne. Realizując wytyczne wyższych instancji, musiały też kształtować określoną wobec nich postawę, niekoniecznie była to postawa negatywna, mogli ją też internalizować. Z całą pewnością można w nich znaleźć elementy, które mają głębszy sens, ale na ile miały one sens dla piszących te słowa trudno dzisiaj określić i wymagałoby to szerszych badań opartych na wywiadach z elitami PZPR w analizowanym okresie. Przykładem może być następujący zapis: „Zachodzi więc konieczność przygotowania młodego pokolenia do życia, które jest inne niż było dawniej i które będzie się szybko zmieniać. Zmierzamy bowiem do przyszłości, w której rosnąć będzie rola nauki i techniki, rozwijać się będą demokratyczne instytucje życia, dokonywać się będzie rozwój industrializacji i urbanizacji, postęp w zakresie masowych środków”⁶⁴. Z twierdzeniem tym trudno się nie zgodzić, jednocześnie jednak trudno powiedzieć, jaki miało sens dla osoby je wygłaszającej i słuchaczy. Mimo głębokiego ładunku emancypacyjnego, modernizacyjnego i demokratycznego tekst niekoniecznie musiał być tak odbierany przez uczestników zebrań i traktowany mógł być raczej jako fasada.

Interesujące wydaje się również nakierowanie na określone organizacje społeczne i polityczne oraz rocznice. Organizacją, która sytuowała się na czele hierarchii, była z całą pewnością PZPR. W dalszej kolejności pojawiają się organizacje młodzieżowe na czele ze ZMS. W przypadku młodzieży często podczas zebrań wskazywało się też na ZHP. Podobnie jak w innych przypadkach możemy uznać, że przynależność do organizacji jest fasadowa. Do PZPR zapisywano się często z przyczyn koniunkturalnych, ze względu na naciski w miejscu pracy. Do ZMS również kierowały uczniów naciski i niechęć do przeciwstawienia się im. Prawdopodobnie większość uczniów była po prostu bierna. Nie przeciwstawiała się organizacjom z przyczyn politycznych i nie kontestowała ustroju. Część działaczy była autentycznymi zwolennikami ustroju socjalistycznego, chociaż przypuszczalnie była to zdecydowana mniejszość. Podobnie z kontestatorami: ci, którzy sprzeciwiali się PRL (np. w związku z tradycjami rodzinnymi czy wyznawaną wiarą) byli mniejszością i to bardziej ukrytą od zaangażowanych po stronie ustroju rówieśników. Wpływ na zaangażowanie emocjonalne po stronie ustroju mogła mieć przynależność pokoleniowa. Osoby starsze, pamiętające czasy II wojny światowej i przedwojenne, dodatkowo wywodzące się z rodzin robotniczych i chłopskich, mogły czuć bardziej entuzjastyczny związek z PRL i jej

⁶³ M.T. Korejwo, *PZPR na Warmii i Mazurach 1948–1990. Struktury, organizacja, ludzie*, Białystok–Olsztyn–Warszawa 2021, s. 14.

⁶⁴ APO, KM PZPR w Kętrzynie, sygn. 1164/13, k. 234.

ideologią. Młodszy z kolei oraz ci, którzy przynależeli wcześniej do klas lepiej uposażonych, mogli być bardziej krytyczni względem Polski Ludowej. Uczniowie siłą rzeczy czasów przedwojennych nie mogli pamiętać, stąd odsetek faktycznych ideowców mógł być mniejszy niż w starszym pokoleniu.

Całość wyżej zasygnalizowanych wątków wpisuje się w dużym stopniu w to, co działo się w innych miastach na Warmii i Mazurach. W informacji wysłanej do KC w kwietniu 1968 roku opisano dosyć szeroko spotkania odbywające się w dniach 15–26 marca 1968 roku w 17 powiatach województwa. W spotkaniach brali udział radni Wojewódzkiej Rady Narodowej, MRN, Gromadzkich Rad Narodowych oraz aktyw partyjny. Podczas spotkań poruszano wątki o „charakterze organizacyjno-administracyjnym” oraz „gospodarczym i inwestycyjnym”⁶⁵. O ile w pierwszym obszarze problemy dotyczyły raczej spraw technicznych i organizacyjnych poza postulatem „umocnienia roli rady narodowej oraz pozycji radnego” (czego odzwierciedlenia trudno szukać w aktach partyjnych, które z natury rzeczy uznawały raczej wyższą pozycję PZPR i niekoniecznie musiały popierać wzmacnianie administracji) o tyle w drugiej grupie daje się wskazać na związki z narracją partyjną. Dotyczyły one m.in. wsparcia nauczycieli, dopłat do gazu i leków⁶⁶, wzrostu nakładów na inwestycje w przemyśle⁶⁷, budowy mieszkań⁶⁸, rozwoju służby zdrowia⁶⁹. Największa grupa postulatów dotyczyła rolnictwa⁷⁰, trudno oczywiście szukać podobnych problemów w narracji kętrzyńskiego PZPR, jako że obejmował on miasto bez pobliskich terenów wiejskich. Do istotnych zmian w obszarze narracji, ale również idących wraz z nimi szerokich inwestycji dojdzie kilka lat później za rządów kolejnego I Sekretarza.

1971–1980

Początek dekady pod kątem atmosfery na zebraniach i podejmowanych problemów należał jeszcze do epoki gomułkowskiej. W rozmowach dał się odczuć silny pierwiastek krytyczny dotyczący np. zbyt dużej liczby barów z piwem w mieście, niedostatecznej jakości żywienia⁷¹, braku infrastruktury i nieutrzymywania czystości⁷². Formułowany był też cały szereg postulatów obejmujących: remonty ulic i chodników, rozbudowę oświetlenia, rozwój komunikacji miejskiej, naprawę muru obronnego. Kolejne lata prowadziły do zmiany w dyskursie partyjnym. Podczas posiedzeń

⁶⁵ APO, Komitet Wojewódzki PZPR w Olsztynie, sygn. 1141/1254, k. 64.

⁶⁶ Ibidem, k. 65.

⁶⁷ Ibidem, k. 66.

⁶⁸ Ibidem, k. 67.

⁶⁹ Ibidem, k. 66.

⁷⁰ Ibidem, k. 67.

⁷¹ APO, KM PZPR w Kętrzynie, sygn. 1164/13, k. 260–261.

⁷² Ibidem, k. 263.

egzekutywy w większym stopniu niż za czasów Gomułki pojawiały się techniczne tematy związane z propagandą np. w 1973 roku powołany został Miejski Społeczny Ośrodek Propagandy Partijnej⁷³.

Część kwestii pozostała jednak niezmienna np. estetyka miasta⁷⁴. Dalej prowadzono również czyny społeczne, angażując w nie zarówno poszczególne zakłady pracy, jak i szkoły. W istotny sposób łączono też kwestię estetyki i zmian w przestrzeni miejskiej z problemem zapewnienia wypoczynku dla mieszkańców poprzez remont basenu, dostosowanie plaży pod Kętrzyńnem, budowę parku na górze poznańskiej oraz zwiększenie dostępu do rzeki Guber przepływającej przez Kętrzyń⁷⁵. Przedstawiciele władz zdawali sobie również sprawę z tego, że prowadzenie czynów społecznych jest elementem systemu nieodpłatnego świadczenia pracy na rzecz miasta. W *Informacji z przebiegu realizacji programu czynów społecznych na terenie miasta Kętrzyna w I-wszym półroczu 1973* zapisano, że czyny społeczne „jako masowe zjawisko stały się częścią składową naszych planów gospodarczych precyzujących nasze zamierzenia, formy ich realizacji i środki”⁷⁶. Ocena takich działań będzie zależała od postawy ideowej czy poglądów politycznych reprezentowanych przez oceniającego. W duchu doktryny liberalnej takie świadczenie nieodpłatnych działań na rzecz państwa można traktować jako ograniczenie wolności i wspieranie autorytarne systemu. Jeśli jednak spojrzymy na ten problem z perspektywy poglądów lewicowych, może okazać się, że praca na rzecz dobra wspólnego mimo niewątpliwych wad czy mankamentów systemu była czymś co wspierało ogół społeczeństwa i jako takiej nie można jej oceniać negatywnie⁷⁷.

Zmiana narracji w porównaniu z latami 60. dotyczy za to zdecydowanie dostępu do artykułów żywnościowych. W *Informacji w sprawie zaopatrzenia ludności w artykuły pierwszej potrzeby* czytamy, że „zaopatrzenie rynku w 1973 roku należy ocenić jako dobre”⁷⁸, a także, że „o właściwym zaopatrzeniu podległego rynku świadczy też fakt wykonania i przekroczenia zadań planowych tak w sprzedaży hurtowej jak i detalicznej”⁷⁹. Pewnym ciemniejszym punktem w jasnym obrazie były trudności z zaopatrzeniem w mięso, ale aby przeciwdziałać problemowi, opracowano „program intensyfikacji sprzedaży niektórych wyrobów, których podaż jest wystarczająca na zaspokojenie potrzeb rynku”⁸⁰. Chodziło o „drob mrożony i schłodzony, ryby

⁷³ Ibidem, sygn. 1164/48, k. 269–271.

⁷⁴ Ibidem, k. 279.

⁷⁵ Ibidem, k. 282–284.

⁷⁶ Ibidem, k. 291.

⁷⁷ Marcin Zaremba mówi wręcz o „systemie mobilizacji” powiązanym z modernizacją będącą swoistą kontynuacją rozwiązań z okresu stalinowskiego – zob. M. Zaremba, op. cit., s. 151.

⁷⁸ APO, KM PZPR w Kętrzyźnie, sygn. 1164/48, k. 329.

⁷⁹ Ibidem, k. 330.

⁸⁰ Ibidem, k. 325.

i przetwory rybne, wyroby garmazeryjne, artykuły nabiałowe”⁸¹. I znowu jak w poprzednim przypadku można krytykować autorytarny system, który nie jest w stanie zapewnić swoim podwładnym możliwości dostępu do istotnych dóbr. Jeżeli jednak spojrzymy na to z perspektywy osób pamiętających wojnę i okres przedwojenny może okazać się, że dostęp do artykułów spożywczych był najlepszy w perspektywie ich całego życia.

Nieco inaczej rysowała się perspektywa zaopatrzenia w dokumentach „Społem”. Wymieniano w nich cały szereg braków artykułów spożywczych, przemysłowych, alkoholu itp. Trudności były często związane z problemami proceduralnymi np. stworzeniem kilku przedsiębiorstw zajmujących się zaopatrzeniem. Autorzy dokumentu uznawali ostatecznie, że „zaopatrzenie w podstawowe artykuły nie jest jeszcze w pełni zadawalające”⁸².

W drugiej połowie dekady problemy handlu i zaopatrzenia nadal pozostawały jednymi z istotniejszych. W *Programie rozwoju handlu i usług w mieście Kętrzynie do 1980 r.* wskazywano, że „na terenie Kętrzyna istnieje aktualnie 161 uspołecznionych punktów sprzedaży detalicznej w tym 119 sklepów. Pod względem ilości sklepów Kętrzyn zajmuje drugie miejsce w województwie po mieście Olsztynie podobnie jak i pod względem sprzedaży (...)”⁸³. Świadczy to o istotnym rozwinięciu handlu na terenie miasta, z drugiej jednak strony autorzy programu uznają, że „przedstawione wyżej pozytywne wskaźniki jakie osiągnął handel i gastronomia kętrzyńska nie powinny przysłaniać braków i niedociągnięć utrudniających życie mieszkańcom”⁸⁴. Do podstawowych problemów sformułowanych w programie zaliczyć należy nierównomierne rozłożenie sklepów, ich przestarzałą formę (tylko dwa sklepy samoobsługowe), brak sklepu rybnego, brak zaplecza dla Spółdzielni Ogrodniczo-Pszczelarskiej prowadzące do niedostatecznego zaopatrzenia w warzywa i owoce⁸⁵, „niedostateczne moce produkcyjne piekarni, masarni, wytwórni wód gazowanych oraz ciastkarni”⁸⁶.

Rozpisanie braków wskazuje, że ówczesne władze miały świadomość tego, co w mieście nie funkcjonuje najlepiej (jednocześnie jednak podczas posiedzeń nie prowadzono na ten temat szerokich dyskusji, zapis dyskusji na temat programu zajmuje w protokole około 1/3 strony A4). Ogląd rzeczywistości realnie służył jednak temu, aby w kolejnych latach zniwelować braki. Widać tu wyraźnie optymizm przedstawicieli władz, którzy uznawali, że „społeczno-gospodarczy rozwój miasta Kętrzyna w latach 1976–1980 spowoduje istotną poprawę życia ludności poprzez wzrost

⁸¹ Ibidem, k. 325.

⁸² Ibidem, k. 334.

⁸³ Ibidem, sygn. 1164/14, k. 26.

⁸⁴ Ibidem, k. 27.

⁸⁵ Ibidem, k. 28.

⁸⁶ Ibidem.

dochodów pieniężnych⁸⁷ co prowadzić będzie do zmiany struktury wydatków opierającej się z jednej strony na zmniejszeniu wydatków na artykuły żywnościowe a zwiększeniu na asortyment przemysłowy i usługi, a z drugiej „spadek spożycia artykułów węglowodanowych (zbóż i ziemniaków) na rzecz wzrostu spożycia artykułów białkowych pochodzenia zwierzęcego oraz wzrost spożycia warzyw i owoców”⁸⁸. Były to prawdopodobnie założenia słuszne, o ile nie doszłoby do kryzysu gospodarczego i realnego spadku dochodów i zaopatrzenia. Plany na przyszłość były jednak niezwykle śmiałe i z perspektywy świadomości tego, co miało miejsce w kolejnych można je uznać za fantasmagorię. Zakładano mianowicie zwiększenie sprzedaży telewizorów, odbiorników radiowych, pralek, lodówek, samochodów⁸⁹ a także rozwój sklepów, liczby miejsc konsumpcyjnych, barów, piwnych, restauracji, domów handlowych itp.⁹⁰.

O tym jak faktycznie wyglądało zaopatrzenie w kolejnych latach można dowiedzieć się z informacji o sytuacji rynkowej. W 1977 roku z takiej informacji dowiadujemy się, że w większości branży oferujących artykuły przemysłowe zaopatrzenie jest niedostateczne⁹¹. Wyjątkiem była branża RTV, gdzie „zaopatrzenie w odbiorniki telewizyjne, gramofony, odbiorniki radiowe, turystyczne jest dobre”⁹². Kolejne lata były w tym zakresie znacznie gorsze w związku z narastającym kryzysem.

Najwyraźniej wizje jakie władza chciała przekazać społeczeństwu, rysują się w deklaracjach ideowych, takich jak plany działań na kolejne lata czy sprawozdań z kilku poprzednich lat wygłaszanych podczas spotkań wyborczych. I tak w 1975 roku w daje się zrekonstruować cały zestaw narracji i mitów takich jak modernizacja, rozwój, umożliwienie awansu społecznego⁹³. Opowieść partyjna mogłaby zachwycać (i prawdopodobnie zachwycała) część społeczeństwa siłą optymizmu: „uchwały VII Zjazdu KC PZPR zostały zrealizowane konsekwentnie w wyniku czego w 40% zwiększyliśmy potencjał wytwórczy, zakupiono nowe licencje technologii, przemysł maszynowy należy do najbardziej nowoczesnych. Należy też wspomnieć o wysiłku naszej Partii w zakresie zlikwidowania analfabetyzmu, podniesienia na

⁸⁷ Ibidem, k. 29.

⁸⁸ Ibidem, k. 29.

⁸⁹ Ibidem, k. 30.

⁹⁰ Ibidem, k. 30.

⁹¹ APO, KW PZPR w Olsztynie, sygn. 1141/1383, k. 69–74.

⁹² Ibidem, k. 70.

⁹³ W *Programie rozwoju handlu i usług w mieście Kętrzynie do 1980 r.* omawiane miasto sytuowane jest jako jeden z liderów województwa: „Miasto Kętrzyn odgrywa poważną rolę w życiu społeczno-gospodarczym województwa. Produkcja przemysłu kętrzyńskiego stanowi 8,5% produkcji globalnej województwa a w przeliczeniu na jednego mieszkańca Kętrzyna zajmuje zdecydowanie pierwsze miejsce. Dalsza modernizacja i rozbudowa zakładów istniejących oraz budowa nowych obiektów zwłaszcza przemysłu rolno-spożywczego a także rozwój przedsiębiorstwa budowlanych spowoduje wzrost ludności Kętrzyna w ciągu przyszłej 5-ciolatki o ponad 30% i osiągnie w roku 1980 – 30 tysięcy mieszkańców. Rozwój przemysłu i innych gałęzi gospodarki narodowej wpłynie na zwiększenie zatrudnienia w gospodarce społecznej z 10.731 osób obecnie do około 13 tys. Osób w roku 1980. W parze ze wzrostem zatrudnienia nastąpi również dalszy dynamiczny wzrost dochodów pieniężnych ludności” – zob. APO, KM PZPR w Kętrzynie, sygn. 1164/14, k. 26.

wyższy poziom świadczeń socjalnych i opieki zdrowotnej, stawiających nas obecnie w czołowie Światowej”⁹⁴.

W ramach narracji daje się wyodrębnić konkretne osiągnięcia formułowane przez lokalne elity PZPR m.in. rozwój infrastruktury i budownictwa mieszkaniowego, zaangażowanie społeczne i rozwój kultury, rozwój sportu i poprawa warunków życia. Nie było oczywiście tak, że we wszystkich tych obszarach został osiągnięty zadowalający poziom. Najjaskrawszym przykładem jest oczywiście mieszkalnictwo. Prezes Spółdzielni Mieszkaniowej LW „Pewność” w Kętrzynie Jan Szydłowski sprawozdawał: „notuje się dalszy wzrost budownictwa mieszkaniowego. W 5-latce, która dobiega końca oddano 820 mieszkań w tym: 730 w Kętrzynie, co w porównaniu do okresu poprzedniego stanowi ogromny wzrost (poprzednio oddano 320 mieszkań). Nadal jednak odczuwa się poważny brak mieszkań. W chwili obecnej w Sp-ni naszej oczekuje na mieszkania 3000 rodzin, zaś zakłady pracy wniosły zapotrzebowanie na 1000 mieszkań” i dodawał, że „szczególnie palącą sprawą jest zbyt mała ilość przedszkoli”⁹⁵.

Kętrzyn nie był w tym przypadku wyjątkiem. Według Dariusza Jarosza mimo wzrostu ilościowego i jakościowego w budownictwie mieszkaniowym „tempo budownictwa nie nadążało za gwałtownie rosnącymi potrzebami, co oznaczało, że niedobór mieszkań, który w 1950 r. wynosił 1284 tys., w 1970–1295 tys. a w 1978 r. – rekordowym pod względem liczby wybudowanych mieszkań – wzrósł do 1622 tys.”⁹⁶. Niedobór związany był przede wszystkim z wyżem demograficznym, który wpłynął na całą epokę rządów Gierka nie tylko ze względu na problemy mieszkalnictwa, ale również konieczności zapewnienia wykształcenia i pracy.

Tą ostatnią zapewniały rozwijające się zakłady przemysłowe, które zdawały się głównym obszarem dumy środowisk partyjnych. To właśnie w obszarze przemysłu kumulowały się narracje sukcesu i modernizacji lokując Kętrzyn jako istotny ośrodek na obszarze Warmii i Mazur. W *Informacji o wynikach działalności gospodarczej przedsiębiorstw przemysłowych i budowlanych z terenu m. Kętrzyna za rok 1978* opisano jak konkretnie rysowała się sytuacja w największych kętrzyńskich przedsiębiorstwach. W Zakładzie Sprzętu Oświetleniowego „Polam-Farel” „zadania produkcyjne za rok 1978” wykonano „z nadwyżką”⁹⁷. W Zakładach Przemysłu Odzieżowego „Warmia” „wobec zadań planowych” wywiązano „się idealnie na 100%

⁹⁴ APO, KM PZPR w Kętrzynie, sygn. 1164/3, k. 5.

⁹⁵ Ibidem, k. 10–11.

⁹⁶ D. Jarosz, *Peierelowskie drogi do mieszkania w latach siedemdziesiątych XX wieku (zarys problemu)*, w: *Życie codzienne w PRL (1956–1989)*, red. G. Miernik, S. Piątkowski, Radom–Starachowice 2006, s. 176. O istotnym problemie jakim był brak mieszkań świadczy również to, że aż 22,7% listów, które kierowane były do Edwarda Gierka w 1971 roku dotyczyły przyspieszenia „przydziału mieszkań” – zob. AAN, KC PZPR, sygn. 237/XXVII/2, k. 5.

⁹⁷ APO, KM PZPR w Kętrzynie, sygn. 1164/36, k. 8.

z tym, że wydajność podniosła się do 102,2%, a zatrudnienie osiągnęło 99% (...)”⁹⁸. Kolejny zakład Spółdzielnia Pracy „Styl” „zadania gospodarcze za r. 1978 wykonała z nadwyżką (102%). Spółdzielnia przyjęła dodatkowo zwiększenie planu produkcji rynkowej o 2 mln zł.⁹⁹” Chyba najlepiej sytuacja wyglądała w przemyśle spożywczym, którego głównym reprezentantem były Zakłady Wytwórcze „Społem”. Wedle dyrektora Oddziału Narodowego Banku Polskiego w Kętrzynie „dostawy na rynek wyrobów produkowanych przez Zakłady w 1978 r. zostały znacznie przekroczone zarówno ilościowo jak i wartościowo. Dokonana w roku 1978 modernizacja podstawowych działów produkcyjnych polegająca na wyposażeniu w nowoczesne maszyny pozwoliła Zakładom Wytwórczym w trudnych warunkach lokalowych zwiększyć zdolność produkcyjną”¹⁰⁰.

W dokumentach pojawiał się również cały szereg problemów, które oczywiście nie przekreślały w obszarze narracji tego, co PZPR buduje i tworzy, a były jedynie przeszkodą, którą należało przekroczyć, aby szybciej i sprawniej zbliżyć się do określonego ideału. Do takich problemów można zaliczyć trudności w zarządzaniu materiałami i pracownikami. Działo się tak np. w Kętrzyńskim Przedsiębiorstwie Budowlanym, gdzie winę przypisywano administracji¹⁰¹. Z kolei w „Farelu” problemem były wolne soboty, które uniemożliwiały realizację planów produkcyjnych (oczywiście władze w ten sposób nie wyrażały tego problemu, ujmując go bardziej dyplomatycznie: „W POP «Farel» wysuwano postulaty szukania możliwości pełnego wykonywania planów produkcyjnych bez naruszania wolnych sobót”¹⁰². Dodawano również trudności w zaopatrzeniu, służbie zdrowia (brak lekarzy specjalistów), przepełnieniu szkół itp.¹⁰³

Inne problemy dotyczyły spraw wewnętrznych PZPR np. bierności członków. Stawiano postulaty zwiększenia liczebności szeregów partyjnych a w strukturach, w których liczba członków wynosiła 8–10% ogółu załogi kierowano się w stronę zwiększania liczby młodzieży w PZPR. Uważano również, że siła partii tkwi w aktywie, a siłę aktywu „określają przede wszystkim ideowość, wiedza polityczna, kwalifikacje zawodowe oraz wysokie wartości moralne”¹⁰⁴.

W celu zwiększenia siły PZPR, przywiązania do niej i do PRL ogółu społeczeństwa prowadzono działania oparte na konstruowaniu obrzędowości świeckiej, która miała również na celu zastąpienie wpływu Kościoła katolickiego. Starano się wpłynąć na uatrakcyjnienie świeckich pogrzebów, ślubów i ceremonii nadawania imion. Głównym

⁹⁸ Ibidem.

⁹⁹ Ibidem.

¹⁰⁰ Ibidem, k. 9.

¹⁰¹ Ibidem, sygn. 1164/3, k. 47.

¹⁰² Ibidem, k. 47.

¹⁰³ Ibidem, k. 46–47.

¹⁰⁴ Ibidem, k. 49.

sposobem na ich upowszechnienie miało być polepszenie „bazy materiałowej”. Jak doprecyzowywał Naczelnik Miasta Józef Wiktorko „projektuje się przenieść Urząd Stanu Cywilnego do odrestaurowanej b. łoży masońskiej, w roku bieżącym zostanie wprowadzona muzyka żywa, mamy w programie uporządkowanie cmentarza, ogrodzenie, wyasfaltowanie alejek, wydzielenie Alei Zasłużonych, radiofonizowanie. Z ubiorem grabarzy nie ma problemu, dom przedpogrzebowy będzie w tym roku uporządkowany, w roku bieżącym uzyskamy autobus to umożliwi zlikwidowanie konduktów pogrzebowych przez całe miasto”¹⁰⁵. Mimo prowadzenia szerokich działań przez lokalne władze raczej trudno mówić o ich istotnym sukcesie. Prawdopodobnie w Kętrzynie, tak jak i w całej Polsce, lata 70. nie doprowadziły do spadku uczuć religijnych i znaczenia Kościoła katolickiego, a wręcz przeciwnie, po wyborze Karola Wojtyłę na Papieża związki Polaków z Kościołem zostały pogłębione¹⁰⁶.

Nietypowym w skali regionu przedsięwzięciem, które urosło do istotnego faktu medialnego i propagandowego na poziomie kraju, był „Agrokompleks” powołany jako Kętrzyńskie Zjednoczenie Rolno-Przemysłowe w 1973 roku. O jego nietypowości, poza skalą działania¹⁰⁷, świadczyła również obudowa medialna. Agrokompleks posiadał własne czasopismo, które ukazywało się w latach 1976–1990. Jego istotne oddziaływanie (lub próbę jego wykorzystania) przejawiało się w serii artykułów, które ukazywały się w prasie lokalnej i krajowej. Opisywano w nich Agrokompleks jako przykład sukcesu ekonomicznego opartego z jednej strony na koncentracji w ramach jednego organizmu gospodarczego wielu przedsiębiorstw, z drugiej jako tworu włączającego w swoje działania na zasadach dobrowolności lokalnych rolników¹⁰⁸. W prasie lokalnej podkreślano również, w jaki sposób Agrokompleks przyczyniał się do awansu zawodowego, ekonomicznego, kulturalnego i socjalnego swoich pracowników¹⁰⁹.

¹⁰⁵ Ibidem, sygn. 1164/36, k. 25.

¹⁰⁶ Wzrost religijności w tamtym okresie wydaje się z resztą zrozumiały z czysto funkcjonalnego jej rozumienia: była ona spoiwem, wzmacniała solidarność społeczną, jednoczyła pod wspólnym mianownikiem czy to jako wyraz biernego oporu wobec władzy, czy po prostu jako element łagodzący niepokój wobec niepewnej przyszłości. W tym sensie religijność pełnić mogła funkcję kanalizującą uczucie strachu i niechęci wobec władzy. Zob. szerz. K. Bielawski, *Przemoc w działaniach politycznych*, Poznań 2021, s. 88–90.

¹⁰⁷ Wedle Ryszarda Nowickiego opisującego Agrokompleks w „Chłopskich drogach” mimo nienajlepszego klimatu dla rozwoju rolnictwa w ciągu 4 lat od powstania zwiększyło przyrost produkcji 2,2 raza. Wartość produkcji w „roku gospodarczym osiągnęła 705 mln i była wyższa o 36 procent w stosunku do roku poprzedniego”. Nowicki uzupełniał również, że „kętrzyńskie zjednoczenia ma kilka wielkich przedsiębiorstw gospodarki rolnej, także przedsiębiorstwo hodowli zarodkowej, przedsiębiorstwo gospodarki nasiennej, budownictwa rolniczego, mechanizacji rolnictwa i inne, a także specjalistyczne zakłady” – zob. R. Nowicki, J. Heigelmann, *Agrokompleks – model nie dokończony*, „Chłopska Droga” 1978, 57, s. 3.

¹⁰⁸ Wycinki ze zbioru TVP, AAN, sygn. 7/490: B. Kucharski, *Kętrzyn: Inicjatywy nie mają limitu*, „Gazeta Olsztyńska” 1975, 23 X; S. Kuchciński, *Kętrzyńskie przyspieszenie...*, „Gazeta Olsztyńska” 1975, 15 XII; Z. Jagielski, *O Kętrzynie – po trzech latach; Obecni w życiu wsi*, „Trybuna Ludu” 1977, 1 VII; W. Giełżyński, *Model – Kętrzyn*, „Panorama” 1976, 11 X; J. Heigelmann, *Kętrzyńskie doświadczenia*, „Warmia i Mazury” 1975, XII; J. Wiśniewski, *Kętrzyn: Smak sukcesu*, „Trybuna Ludu” 1979, 8 VI; A. Wróblewski, *Plener w pegeerze*, „Życie Warszawy” 1975, 4 IX; (P.D.), *W Kętrzyńskim Agrokompleksie*, „Trybuna Ludu” 1980, 9 V.

¹⁰⁹ *Na dorobku*, „Agrokompleks” 1976, wrzesień, s. 9; *Ambicje, umiejętności, praca*, „Agrokompleks” 1975, listopad,

1980

Istotnym przełomem były wydarzenia sierpniowe w 1980 roku. Po nich doszło do realnych zmian w dyskursie partyjnym, który związany był ze zmianami w samej PZPR. Tomasz Kozłowski i Michał Siedziako uznają, że po strajkach w Stoczni Gdańskiej i podpisaniu porozumień „doszło do stopniowej dekompozycji organizacji partyjnych na najniższych szczeblach. Wielu członków partii zaczęło się wycofywać z działalności, inni pozostawali w PZPR, jednocześnie wstępowali jednak w szeregi «Solidarności». Do najpoważniejszych problemów, które musiało rozwiązać najwyższe kierownictwo partyjne, należała krytyka ze strony szeregowych członków partii mających tak jak duża część społeczeństwa negatywne zdanie o polityce prowadzonej od lat przez KC PZPR”¹¹⁰.

Zmiany były również zauważalne w KM w Kętrzynie. Podczas dyskusji na jego plenarnym posiedzeniu w październiku 1980 roku doszło do autentycznej krytyki rzeczywistości politycznej i gospodarczej. Uwidoczniło się wówczas zerwanie z rytuałem i rzucenie fasady. Część podnoszonych problemów nie była nowa (jak np. brak mieszkań czy niski poziom służby zdrowia), ale podstawiona w sposób radykalniejszy niż wcześniej. Z dyskusji wynika również, że uczestnicy szukali winnych w wyższych instancjach a nie wśród siebie. Piotr Abramowicz z „Polam-Farel” podczas posiedzenia „wyraził swoje niezadowolenie, że dotychczasowa praktyka realizacji postulatów ludzi pracy nie zdała egzaminu. Postulaty były przekazywane do instancji nadrzędnych, śmiało i krytycznie, ale nie były one realizowane bez udzielania wyjaśnień”¹¹¹. W dokumentach z poprzednich lat trudno szukać śmiałego i krytycznego przekazywania postulatów. Wydaje się więc, że przedstawiciel największego kętrzyńskiego przedsiębiorstwa chciał oddalić od siebie możliwą krytykę.

Uczestnicy zebrania silnie wpisywali się również w model otwartej dyskusji z jednej strony, ale z drugiej w istotny nacisk na rozliczenia z osobami, które wcześniej sprawowały władzę. Stefan Pontus, członek plenum KM, mówił wprost, że „obecnie odczuwa wielki niedosyt i ma osobiście pretensje do naszej partii, że pozostawiła członków partii we wszystkich trudnych okresach samych - bez odpowiedniej informacji, i tak jest do dnia dzisiejszego. Wyciąga z tego wnioski, że we władzach centralnych nie działają sami Polacy ale siły zewnętrzne”¹¹². Pontus w sposób krytyczny oceniał też sytuację w mieście: „Nie oszukujmy siebie, że sytuacja w mieście

s. 2; *Nowe domy i ферmy*, „Agrokompleks” 1977, maj, s. 3.; A. Krawczyk, *Rozwijamy sport masowy*, „Agrokompleks” 1977, maj, s. 11; (Kr), *Ludzie uwierzyli w Srokowo*, „Agrokompleks” 1977, sierpień, s. 7; KRAW, *Powstaje Zespół Pieśni i Tańca „Agrokompleks Kętrzyn”*, „Agrokompleks” 1977, listopad, s. 8; an, *U Mańkowskich w Piaskowcu*, „Agrokompleks” 1977, grudzień, s. 7.

¹¹⁰ T. Kozłowski, M. Siedziako, *Wstęp*, w: *Kryzys w partii, partia w kryzysie. Ostatnia dekada PZPR*, red. T. Kozłowski, M. Siedziako, Warszawa 2023, s. 8.

¹¹¹ APO, KM PZPR w Kętrzynie, sygn. 1164/16, k. 131.

¹¹² Ibidem, k. 145.

jest dobra. To nie prawda, jest bardzo zła, żywności brak, załogi rozdyskutowane, niezdyscyplinowane, na wzajem się opluwamy, i jeżeli nie wprowadzimy żelaznej dyscypliny i nie weźmiemy się do roboty – to sytuacji nie poprawimy”¹¹³. Taka ocena sytuacji i odniesienie do nie Polaków we władzach sugeruje, że Pontus mógł być przedstawicielem twardogłowej grupy w ramach PZPR¹¹⁴.

Atmosfera sprzyjająca otwartej dyskusji panowała jeszcze w 1981 roku. W Kętrzynie, podobnie jak w całej Polsce, przedstawiciele władz musieli liczyć się z „Solidarnością”, której członkowie prowadzili rozbudowaną, często konfrontacyjną wobec przedstawicieli władz działalność. Ryszard Tomkiewicz wskazywał na spadek popularności PZPR również w Kętrzynie, czego objawem było to, że „znacznie częściej podejmowano decyzje o skreślaniu kolejnych członków niż głosowano za przyjęciem nowych”¹¹⁵. Partia oczywiście próbowała temu przeciwdziałać konstruując nowe narracje. Pozostają one jednak tematem na odrębne badania.

WNIOSKI

Zakres czasowy artykułu obejmuje cztery różne okresy, które mimo przynależności do PRL różniły się między sobą pod wieloma względami. 1956 rok wiązał się z silnym ładunkiem krytycznym znajdującym swoje odzwierciedlenie w PZPR. Kolejne miesiące tego roku wiązały się z krytyką stalinizmu, ale również obroną członków PZPR przed utratą dominującej pozycji i próbami powstrzymania narastającej fali protestów społecznych. W epoce gomułkowskiej w narracji partii dał się zauważyć dyskurs krytyczny względem rzeczywistości społecznej i gospodarczej, a także partyjnej. Co jednak istotne, w odróżnieniu od października 1956 roku nie zagrażał fundamentom systemu. Po 1970 roku (choć nie od razu) ładunek krytyczny zanikał i zastępowany był propagandą sukcesu chociaż nie całkowicie. Pojawiały się również istotne postulaty społeczne (na czoło wysuwał się tutaj brak mieszkań i działania na rzecz ich budowy).

Istotne miejsce w dyskursie gomułkowskim zajmowała również krytyka wewnętrzna PZPR, dotycząca jednak głównie instancji niższego, a nie wyższego rzędu. Krytykowały się POP i ich sekretarzy, ale właściwie brak było jakiegokolwiek krytyki instancji wojewódzkiej lub poziomu krajowego. Całkowitym zerwaniem z przeszłością i zmianą w dyskursie było powołanie „Solidarności”. Przemiany do jakich wówczas doszło doprowadziły przede wszystkim do otwartej dyskusji na forum KM w Kętrzynie i realnego formułowania problemów, które były właściwie nieobecne w latach 70.

¹¹³ Ibidem, k. 146.

¹¹⁴ Pozostawałoby to również w pewnej zbieżności z jego wcześniejszą zatrudnieniem na stanowisku wywiadowcy w referacie służby śledczej – zob. <https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/122496> (dostęp: 7.05.2024 r.).

¹¹⁵ R. Tomkiewicz, *W Polsce Ludowej (1945–1989)*, w: *Kętrzyn. Dzieje miasta*, Kętrzyn 2016, s. 447.

Odnosząc się do kwestii narracji, jakie były udziałem PZPR i jej członków należy uznać, że opierały się na kilku kluczowych wątkach: modernizacji miasta, wewnętrznych sprawach PZPR, dążeniu do równości i wzrostu udziału we władzy robotników, biurokratyzacji, paternalizmie, nakierowaniu na młodzież, konstruowaniu obrzędowości świeckiej, awansie społecznym. Ich całościowy wydźwięk pozostawał głęboko emancypacyjny i optymistyczny, zwłaszcza jeżeli chodzi o lata 70. Pierwsza połowa dekady przyniosła podstawy do takiego optymizmu. Wraz z postępującym kryzysem realny entuzjazm malał, czego przejawem były choćby protesty społeczne w czerwcu 1976 roku, ale oficjalny język nie nadążał za zmianami, a za pomocą ukształtowanego instrumentarium nie można było prowadzić krytyki rzeczywistości (zresztą grupy rewizjonistyczne prowadzące krytykę z pozycji marksistowskich od końca lat 60. były poza PZPR). Pomiędzy językiem a rzeczywistością stała w tym przypadku partia, której elita nie mogła przyznać się do porażki, ponieważ oznaczałaby ona utratę władzy. Mogli również sami ulegać magii swoich zapewnień nie dopuszczając myśli o zbliżającej się katastrofie gospodarczej.

Wydarzenia sierpnia 1980 roku przyniosły konieczność ukształtowania nowego języka, który wiązał się z szerszą demokratyzacją i transformacją w kierunku krytyki rzeczywistości późnego PRL. Dotyczył on zwłaszcza lokalnych ogniw PZPR oraz POP, gdzie procesy emancypacyjne były dużo silniejsze niż w centrum, również w kontekście tego, że wielu członków partii rządzącej wstąpiło do „Solidarności”.

Przedstawiony artykuł w założeniu ma być przyczynkiem do szerszych badań związanych z kształtowaniem się relacji politycznych w małych miejscowościach w okresie Polski Ludowej. Potencjał, jaki istnieje w Polsce gminnej i powiatowej, ale również w mniejszych strukturach partyjnych np. w zakładach pracy, szkołach i w uczelniach pozostaje w dużej mierze niezbadany. Brak prac skupiających się na analizie tych struktur oznacza usunięcie poza nawias badań zdecydowanej większości Polaków po 1945 roku. Zdecydowana większość z nich zamieszkiwała właśnie na wsiach i w małych miejscowościach, a reprezentowane przez nich postawy, ich problemy, udział we władzy były w wielu przypadkach inne od mieszkańców Warszawy, Gdańska i Wrocławia.

BIBLIOGRAFIA:

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Olsztynie

Komitet Wojewódzki PZPR w Olsztynie:

– sygn. 1141/1254; 1141/1383

Komitet Miejski PZPR w Kętrzynie

– sygn. 1164/2, 1164/3; 1164/13; 1164/14; 1164/16; 1164/36; 1164/48;

Komitet Powiatowy PZPR w Kętrzynie

– sygn. 1149/7, 1164/8, 1149/24; 1149/74, 1149/101.

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Komitet Centralny PZPR

– sygn. 237/VI-55; 237/XXXIX-51; 237/XXVII/2;

Telewizja Polska SA. Zbiór wycinków prasowych

– sygn. 7/490.

Opracowania

Bałtowski M., *Gospodarka socjalistyczna w Polsce. Geneza, rozwój, upadek*, Warszawa 2020.

Bielawski K., *Przemoc w działaniach politycznych*, Poznań 2021.

Borowiec M., *Odmiany teorii ugruntowanej jako metody wyjaśniania i zrozumienia polityki, interdyscyplinarnego przedmiotu badań naukowych*, „Studia politologiczne”, 2017, vol. 46.

Brzechczyn K., *Umysł solidarnościowy. Geneza i ewolucja myśli społeczno-politycznej „Solidarności” w latach 1980–1989*, Poznań–Warszawa 2002.

Dąbek M., *PZPR – Retrospektywny portret własny*, Warszawa 2006.

Dudek A., „Pierwsza władza”. *Model nadzoru PZPR*, w: *Władza w PRL. Ludzie i mechanizmy*, red. K. Rokicki, R. Spałek, Warszawa 2011.

Fitzpatrick S., *Życie codzienne pod rządami Stalina. Rosja radziecka w latach trzydziestych XX wieku*, Kraków 2012.

Jarosz D., *Pereelowskie drogi do mieszkania w latach siedemdziesiątych XX wieku (zarys problemu)*, w: *Życie codzienne w PRL (1956–1989)*, red. G. Miernik, S. Piątkowski, Radom–Starachowice 2006.

Kętrzyn. *Dzieje miasta*, red. S. Achremczyk, Kętrzyn 2016.

Kętrzyn. *Z dziejów miasta i okolic*, red. A. Wakar, Olsztyn 1978.

Korejwo T., *PZPR na Warmii i Mazurach 1948–1990. Struktury, organizacja, ludzie*, Białystok–Olsztyn–Warszawa 2021.

Korowaj T., *Rastenburg/Kętrzyn. Dzieje miasta*, Kętrzyn 2012.

Kozłowski T., Siedziako M., *Wstęp*, w: *Kryzys w partii, partia w kryzysie. Ostatnia dekada PZPR*, red. T. Kozłowski, M. Siedziako, Warszawa 2023.

Letko P., *Wydarzenia roku '56 w Kętrzynie*, „Echa Przeszłości” 2005, VI.

Licharewa Z., *Kętrzyn. Z dziejów miasta i powiatu*, Olsztyn 1962.

Rolicki J., *Edward Gierek. Przerwana dekada*, Warszawa 1990.

Staniszkis J., *Ontologia socjalizmu*, Warszawa 1989.

Szumilo M., *Elita PZPR w latach 1944–1970-próba zdefiniowania*, w: *Elity komunistyczne w Polsce*, red. M. Szumilo, M. Żukowski, Warszawa–Lublin 2015.

Tomkiewicz R., *W Polsce Ludowej (1945–1989)*, w: *Kętrzyn; Dzieje miasta*, Kętrzyn 2016.

Walicki A., *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, PWN, Warszawa 1996.

Wierzbicki M., *Związek Młodzieży Polskiej i jego członkowie*, Warszawa, 2006.

Zaremba M., *Wielkie rozczarowanie; geneza rewolucji Solidarności*, Kraków 2023.

Prasa

„Agrokompleks” listopad 1975, wrzesień 1976, maj 1977, sierpień 1977, listopad 1977, grudzień 1977

„Gazeta Olsztyńska” 23 X 1975, 15 XII 1975,

„Panorama” 11 X 1976

„Trybuna Ludu” 1 VII 1977, 8 VI 1979, 9 V 1980

„Warmia i Mazury” XII 1975

„Życie Warszawy” 4 IX 1975

Źródła internetowe

<https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/122496>

ŹRÓDŁA / SOURCES / QUELLEN

Sławomir Augusiewicz

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn, Polska

slawaug@wp.pl • <https://orcid.org/0000-0002-5875-2550>

Rejestr szkód na terenie starostwa ryńskiego po najeździe tatarskim w październiku 1656 r.

Register of damages on the territory of the mayor of the Rhine after the Tatar invasion in October 1656

Verzeichnis der Schäden auf dem Gebiet des Landkreises Ryn [Rhein] nach dem Überfall der Tataren im Oktober 1656

Słowa kluczowe: Prusy Książęce, Ryn, Tatarzy, wojna polsko-szwedzka 1655–1660, jasyr tatarski

Keywords: Prussian Princes, Ryn, Tatars, Polish-Swedish war 1655–1660, Tatar captivity [jasyr]

Schlüsselworte: Herzogliches Preußen, Ryn [Rhein], Tataren, Polnisch-Schwedischer Krieg 1655–1660, tatarische Gefangenschaft [jasyr]

STRESZCZENIE

Cennymi źródłami dla ustalenia zasięgu i chronologii najazdu tatarskiego na Prus Książęce w 1656 roku są rejestry szkód i jeńców uprowadzonych przez ordę. Dotychczas były znane i opublikowane zostały 4 takie dokumenty, dotyczące starostwa elckiego, komornictwa Połom, starostw piskiego i ryńskiego. Dwa ostatnie zostały sporządzone w 1663 roku i są w istocie imiennymi wykazami jasyru tatarskiego. Opublikowany w artykule wykaz szkód spowodowanych najazdem tatarskim na terenie starostwa ryńskiego jest źródłem dotychczas nieznanym historykom, jednocześnie najwcześniejszym tego typu dokumentem, a także zawiera nowe dane. Przechowywany jest w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem.

ABSTRACT

Valuable sources for establishing the scope and chronology of the Tatar invasion of Prussia

in 1656 are records of damage and prisoners taken by the horde. So far, four such documents have been known and published, concerning the mayorship of Elk, the mayorship of Polom, the mayors of Piskie and Ryn. The last two were drawn up in 1663 and are in fact named lists of Tatar jasyr. Published in the article, the list of damages caused by the Tatar invasion on the territory of the Riga mayor is a source for hitherto unknown historians, at the same time the earliest of its type document, and also contains new data. It is housed in the Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem. Source text in German.

ZUSAMMENFASSUNG

Wertvolle Quellen zur Feststellung des Ausmaßes und der Chronologie des Überfalls der Tataren in das Herzogliche Preußen im Jahr 1656 sind die Verzeichnisse der Schäden und der durch die Tataren entführten Gefangenen. Bislang sind 4 solcher Dokumente bekannt und veröffentlicht worden, die sich auf den Landkreis Elk [Lyck], das Kammeramt Polom, sowie die Landkreise Pisz [Johannisburg] und Ryn [Rhein] beziehen. Die beiden letztgenannten Verzeichnisse wurden 1663 erstellt und sind in Wirklichkeit Namenslisten der tatarischen Gefangenen. Bei der in dem Artikel veröffentlichten Liste der durch den Überfall der Tataren auf dem Gebiet des Landkreises Ryn verursachten Schäden handelt es sich um eine den Historikern bisher unbekannte Quelle und zugleich um das früheste Dokument dieser Art, das auch neue Daten enthält. Es wird im Geheimen Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem aufbewahrt.

Najazd tatarski na Prusy Książęce w 1656 roku trwał 5 dni – od 8 do 13 października. Tatarzy budziacy wchodzący w skład dywizji hetmana polnego litewskiego Wincentego Gosiewskiego po bitwie pod Prostkami (8 X 1656 r.) spustoszyli ówczesne starostwa elckie, ryńskie, piskie oraz oleckie, powodując ogromne straty gospodarcze i uprowadzając ok. 7 tysięczny jasyr¹. Historiografia i publicystyka pruska zmitologizowała to wydarzenie, tworząc obraz niesłychanego kataklizmu o znacznie większych skutkach i zasięgu, który do dziś funkcjonuje w lokalnej tradycji², chociaż został już zweryfikowany na podstawie krytycznych badań źródłowych³. Wprowadzono przy tym do obiegu naukowego źródła dotyczące najazdu tatarskiego, spośród których najwartościowsze są współczesne wydarzeniom relacje i raporty starostów (Hauptmänner) i urzędników starościńskich, pochodzące z zasobów dawnego archiwum królewskiego (Staatsarchiv Königsberg), obecnie stanowiącego dział XX (XX Hauptabteilung) Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem⁴.

¹ S. Augusiewicz, *Najazdy tatarskie na Prusy Książęce. Legendy i fakty*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, (dalej: KMW) 1995, nr 3, s. 233–247; S. Augusiewicz, *Działania militarne w Prusach Książęcych w latach 1656–1657*, Olsztyn 1999, s. 99–113; S. Augusiewicz, *Prostki 1656*, Warszawa 2001, s. 138–163; S. Augusiewicz, *Kampania hetmana polnego litewskiego Wincentego Gosiewskiego w Prusach Książęcych w październiku 1656*, w: *Wielkie wojny w Prusach XIII–XX wiek*, red. W. Gieszczyński, N. Kasperek, J. Maroń, Dabrowno–Olsztyn 2021, s. 125–159.

² S. Augusiewicz, *Wschodniopruska tradycja najazdów tatarskich (z lat 1656–1657)*, „Przegląd Humanistyczny” 1996, R. XL, s. 119–132; S. Augusiewicz, *Najazd tatarski na Prusy Książęce w 1656 roku. Sienkiewiczowska wizja – lokalna tradycja – przebieg w świetle badań historycznych*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Zeszyty Historyczne” 2017, nr 16, s. 93–105.

³ Zob. przyp. 1.

⁴ K.A. Maczkowski, *Beiträge zur Geschichte des Tatareneinfalls in Preussen im Oktober 1656 betr. das Hauptamt*

Pośród nich znalazły się zupełnie wyjątkowe źródła, jakim są imienne rejestry jeńców wziętych przez Tatarów w październiku 1656 r. w Prusach Książęcych⁵. Nawet w spuściźnie dawnej Rzeczypospolitej przechowywanej w wielu zbiorach archiwalnych i bibliotecznych polskich i obcych, państwa wielokrotnie doświadczonego najazdami ord tatarskich, biorących na jego terytorium jasyr zarówno spośród ludności cywilnej, jak i jeńców wojskowych, tego typu dokumenty są rzadkością⁶. Podobny charakter, jak rejestry jasyru, są wykazy zniszczeń gospodarczych spowodowanych działaniami ordy, zawierające również dane demograficzne, choć najczęściej ujęte summarycznie, rzadziej wymieniające jeńców z nazwiska.

Geneza i chronologia sporządzenia obydwóch rodzajów znanych specyfikacji jest różna. Imienne listy zostały spisane dopiero w 1663 roku w związku z żądaniami stanów pruskich finansowej pomocy elektora Fryderyka Wilhelma w wykupie jasyru. Wykazy zniszczeń spisywano już jesienią w 1656 roku lub na początku 1657 r., wkrótce po opuszczeniu Prus Książęcych przez dywizję Gosiewskiego, jako uzasadnienie wysuwanych postulatów obniżenia lub całkowitego zwolnienia ludności ze zwykłych powinności feudalnych, a przede wszystkim kontrybucji i kwaterunków wojskowych. Analogiczne do drugiego typu specyfikacje były sporządzane w Księstwie od początku XVII stulecia wykazy szkód wyrządzanych przez konfederatów koronnych lub litewskich albo oddziały ciągnące do Inflant lub Prus Królewskich w okresie wojen ze Szwecją⁷. Spisywane przez urzędników starostw (Ämter, Hauptämter), wymieniały skutki działań wojska w poszczególnych miastach i wsiach (komornictwa

Insterburg, „Zeitschrift der Altertumsgesellschaft Insterburg“ 1900, H. 6, s. 3–19; K.A. Maczkowski, *Beiträge zur Geschichte des zweiten schwedisch-polnischen Krieges (1655–660) und der Tatareneinfälle in Preussen (1656 und 1657)*, „Mitteilungen der Literarische Gesellschaft Masovia“ (dalej: MLGM) 1900, Bd. VI, s. 10–41.

⁵ Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem (dalej: GStAPK], XX Hauptabteilung (dalej cyt.: HA], Etats Ministerium (dalej: EM) 111 k, nr 110, k. 2–46, „Ambs Johannisburg Verzeichnusz und Specification derer Leuthe so Anno 1656 im October durch den tartarischen Einfall gefänglich entführet worden, wie derer Nahmen und in waß Alter Sie damal gewest sein. Auf Sv. Churfrl. Durchlaucht. gnädigsten Befehl abermahl untersucht den 30 Juny Anno 1663“; B. Janczik, *Die Tataren im Amt Jahannisburg und im Amt Rhein im Jahre 1656*, „Altpreussische Geschlechterkunde N.F.“ 1982, Bd. XIII, s. 138–176; GStAPK, XX HA, EM 111 k, nr 110, k. 47–57v, „Ambs Rhein Untersuchung und Specification deres so im tartarischen Einfal Anno 1656 im October weg geführet worden und noch nicht zurück gekommen. In den Kirchspielen untersucht im Junio 1663“; B. Janczik, op. cit., s. 177–187. Fragment dotyczący parafii Okartowo opublikował K.A. Maczkowski, *Eckersberg und seine Umgebung. Geschichte, Beschreibung und Urkunden*, MLGM 1899, Bd. V, s. 54–56.

⁶ Zob. szerzej na ten temat: B. Baranowski, *Dzieje jasyru na Gródku Karaïmskim*, „Mysł Karaïmska” 1946–1947, R. XXIV, seria nowa, t. II, s. 40–52; M. Nagielski, *Z dziejów jasyru polskiego w Bachczysaraju w połowie XVII w. Przyczynek do działalności dyplomaty i tłumacza języków orientalnych Romaszkiewicza w służbie Rzeczypospolitej*, w: *Polacy na południowej Ukrainie*, red. T. Ciesielski, W. Kusznir, Odessa-Opole-Olsztyn 2006, s. 53–63; M. Nagielski, *Sytuacja jeńców w początkowym okresie powstania Chmielnickiego w latach 1648–1652*, „Przegląd Historyczny” 2014, t. CV, z. 4, s. 565–584; S. Augustiewicz, *Rejestr jeńców polskich na Krymie z 1649 roku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Historyczne” 2018, 145, z. 1, s. 157–158. Problematykę jasyru tatarskiego poruszył także Marek Wagner, – zob. M. Wagner, *Wykup jeńców z niewoli tureckiej i tatarskiej w końcu XVII wieku*, „Українська Орієнталістика”, Випуск 6, 2012, s. 29–35.

⁷ S. Augustiewicz, *Skutki grabieży wojsk koronnych w Prusach Książęcych w świetle rejestrów „Szkód poczynionych w powiecie” elckim z sierpnia 1614 roku*, w: *Homini, qui in honore fuit. Księga pamiątkowa poświęcona śp. Profesorowi Grzegorzowi Białuńskiemu*, red. A. Dobrosielska, A. Pluskowski, S. Szczepański, Olsztyn 2020, s. 445–452, tamże informacje na temat źródeł i literatury przedmiotu.

w przypadku domeny księżęcej) wyszczególnionymi w ramach parafii, gdyż w administracji cywilnej nie było wówczas mniejszych jednostek od starostwa i zwyczajowo stosowano jednostki kościelne. Dzięki takiej strukturze można nie tylko określić skutki gospodarcze i demograficzne działań wojennych, ale także dość precyzyjnie ich zasięg, a dzięki analizie porównawczej z przekazami narracyjnymi także chronologię. Dotychczas znane były dwie takie specyfikacje szkód tatarskich: dla starostwa ełckiego, której spisywanie starosta ełcki i podpułkownik wojska pruskiego Hans Georg von Auer i pisarz starościński (Amtsschreiber) Christoff Nietzschen ukończyli 25 stycznia 1657 roku⁸ oraz komornictwa Połom autorstwa tamtejszego administratora Paula Grunau⁹.

Zamieszczony poniżej „Ambts Rein Uffsaz, waß im tartarischen Einfall der Feind in den Dörffern gebrennet”¹⁰ nie był dotychczas publikowany, ani nie funkcjonował w obiegu naukowych. Wiele też wskazuje na to, że jest najwcześniejszym tego typu dokumentem sporządzonym po najeździe tatarskim i jedynym znanym dla starostwa ryńskiego (wspomniana wyżej specyfikacja z 1663 roku zawiera tylko nazwiska i wiek jeńców). Sporządzony przez pisarza starostwa ryńskiego Philipa Sand 19 listopada (wg nowego kalendarza 29 XI listopada) 1656 roku opisuje zniszczenia, spowodowane, jak zaznacza urzędnik w liście do elektora Fryderyka Wilhelma, nie tylko przez orędowników, ale także wskutek przemarszów wojsk prusko-brandenburskich i szwedzkich działających przeciw dywizji Gosiewskiego w październiku tegoż roku. Przedstawia wyniki lustracji jednego miasta (Orzysz) i 29 wsi położonych na terenie starostwa. Ze względu na treść, stanowiącą ważne uzupełnienie dotychczasowych danych na temat skutków najazdu tatarskiego oraz moment sporządzenia, wydaje się zasadne wprowadzić to ważne źródło do obiegu naukowego, publikując dokument w jego pełnym i oryginalnym brzmieniu.

Niemieckie instrukcje wydawnicze dla źródeł wczesnonowożytnych zalecają jak najmniejszą ingerencję edytora i dążenie do jego wiernego odtworzenia, aby zachować wszystkie cechy wymowy lub dialektu¹¹. Spółgłoski zachowano na ogół

⁸ GStAPK, XX HA, Ostpreussische Folianten (dalej cyt.: OsF), nr 829, k. 623–659v „Untersuchung des Ambts Lyck, nach grimmigen feindtlichen Einfall der Pohlen undt Tardtern, wie selbige alles geraubet undt verbrandt, auch was dieselben vor Leuthe von den Ambts Unterthanen weggeführt und niedergehauen haben, undt ist solcher Einfall geschehen den 8 Octobr. Anno 1656”, Lyck 25 I 1657.; M. Kwalo, *Der Tatareneinfall in das Amt Lyck im Jahre 1656*, „Altpreussische Geschlechterkunde, N.F.” 1984/1985, Bd. XV, s. 387–428.

⁹ GStAPK, XX HA, OsF 829, „Cammer Ambts Pollomen untersuchte Schäden, so durch de Gonschöffsky und der Tartern Einfall geschehen. Durch Paul Grunau, Verwalter daselbst auffgezeichnet Anno 1656 im Octobro”, b.m.d., k. 584–622; M. Kwalo, *Schäden durch den Tataren im Kirschpiel Jucha 1656*, „Altpreussische Geschlechterkunde, N.F.” 1982, Bd. XIII, s. 189–202.

¹⁰ GStAPK, I HA, Repositur 7 (Preussen), nr 170, pakete 1578 (bis 1708), karty niepaginowane.

¹¹ J. Schultze, *Grundsätze für die äussere Textgestaltung bei der Herausgabe von Quellen zur neueren Geschichte*, „Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte” 1930, Bd. XLIII, s. 345–354; *Empfehlungen zur*

zgodnie z podstawą edycji, nie ujednolicano pisowni nawet w przypadku występujących różnic w niektórych wyrazach. „W” zachowano zgodnie z podstawą (np. „hawen”, a nie „hauen”). W przypadku samogłosek zachowano: znaki diakrytyczne nad „e”, „a”, „o”, „u”, „y”; „y” i „ÿ” użyte dla oznaczenia głoski „i”; „i”, „j”, „u” i „v” zostały oddane zgodnie z ich wartością fonetyczną (np. „vor” nie „uor”); „j” i „v” zachowano tylko wtedy, gdy oznaczały spółgłoskę, jeśli głoska „v” była wyrażona przez „u”, zmieniono na „v” (np. „uier” → „vier”); jeśli głoskę „u” wyrażono przez „v”, zapisano w edycji przez „u” (np. „vnd” → „und”). Pisownię wielkich liter oraz rozdzielną i łączną wyrazów złożonych (np. „dieweil”; „nachdem”) i interpunkcję zmodernizowano wg współczesnych zasad. Liczebniki oddano zgodnie z podstawą. Skróty rozwiązano. Słowa obcego pochodzenia zapisano kursywą. Nazwy własne zachowano zgodnie z rękopisem, nawet wtedy, gdy zawierał różne warianty ich pisowni. Identyfikację osób i miejscowości, jeśli była możliwa, podano w przypisach. W przypadku niemieckich nazw miejscowych, gdyż w takiej formie powszechnie występują w źródle, podawano w przypisie stosowaną na ogół w poł. XVII wieku lub obecnie w języku niemieckim, jeśli pisownia w tekście została zniekształcona, oraz współczesną nazwę polską, lokalizację w odniesieniu do Rynu, siedziby starostwa lub Orzysza, drugiej co do wielkości miejscowości w starostwie, ówczesną przynależność administracyjną do parafii (stosowaną w ramach starostw w Prusach Książących), a także przynależność administracyjną do obecnych powiatów.

Tekst źródłowy

List pisarza starostwa ryńskiego Philipa Sand do elektora brandenburskiego i księcia pruskiego Fryderyka Wilhelma Hohenzollerna, Ryn 19 XI 1656, z załącznikiem: Ambts Rein Uffsaz, waß im tartarischen Einfall der Feind in den Dörffern gebrennet.

Oryginał: Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem, I Hauptabteilung, Repositur 7 (Preussen), nr 170, pakete 1578 (bis 1708), karty niepaginowane.

Durchlauchtigster Churfürst Gnädigster Herr!

Ewer Churfürstlichen Durchlauchtigkeit habe ich vor diesem den Tartarischen Einfall, deroselben Tÿranney durchs Schwerd und Fewr, Entführung der Leute, Abnehmung des Viehes und was deme mehr anhengig in diedem Ambte jämmerlich verübet worden. Damalen in Unterthänigkeit hinterbracht, der Meinung das man,

so balden der Feind von diesen Gränzen gewichen, durch den Ober Landschöppen und Landgeschworne alles und jedes *specificè* und außführlich beschreiben laßen und unterthänig einschicken sollen. Eß ist aber balden darauff die schwedische *Armee* unterm *Commando* des Herrn Graff Steinbecks¹² eben dero Öhrter auch uff die Dörffer, wo die Tartaren gewesen, gegangen und was noch so woll an getrejdich, Viehe und Pferden in den Dörffern überblieben, auch waß die arme Leute in Sicherheit wegen der Tartaren gehabt und nach dero Abzuge wieder nach Hause gebracht, alles verfütert und weggenommen. Wo der schwedische *March* nicht gekommen, hat die Dörfflingsche¹³ *Armee* gelegen, die es gleich den schwedischen gemacht, daß die arme Leute nichts mehr, alß daß leben behalten, welches sie Hungers halben nicht erreten können, den noch täglichen Partejen gehen, welche follents den Rest nehmen, daß auch viel Freyen ihre Huben und viel Pauren ihre Erben, welche zwar nach den Tartaren geblieben, ganz verlassen und daran lauffen. Unnd izo ist auch in diesem ganzen Amte hin und wieder in den Dörffern auch im Flecken Rein in 6 Häuser nahe am Hause die Peste eingerießen, daß dadurch noch das übrige Wüst werden wird, hat man also umb angeregter Ursachen, alles nicht *in speciè*, wer in jedem Dorff abgebrant, waß und wieviel Volck entführet etc. beschreiben können, soll aber so balden die Seuche nach Gottes Willen sich stillen möchte, alles und jedes untersucht werden. So viel aber die Gewißheit eingezogen worden, hat der Feind in folgenden Dörffern, gemeß der beigefügten *Specification* gebrennet, daraus dan auch gnugsam der elende Zustand des Amts zuersehen, den dieses die besten Dörffer und Öhrter gewesen. Die Armuth ist also dieser Öhrter so groß, das nicht abzunehmen, wie die armen Leute, so anders die Pest selbe nicht wegrißet, ihr Leben durchbringen und sich mit den ihrigen erhalten, geschweig wie sie künfftiges Vorjahr ihre Äcker beseen werden, eß möchten dann Euer Churfürstliche Durchlauchtugkeit des Amts *Ruin* und der Unterthanen große Armuth in Gnaden erwegende, ihnen mit Brod, Salz und künfftig, wen der Höchste den lieben Frieden verleichen mögte, mit etwas Sommersaat außhelffen. Daneben mit Einquartierung, Verpflegungs- und anderer *Station* Gelder in gnedigster Erbarmung verschonen laßen, sintemalen ob angezogener Ursachen nicht das gringste von ihnen zuerzwingen, haben weder Zinß, noch mümmelschen

¹² Gustaf Otto Stenbock (1614–1685), w 1656 r. był feldmarszałkiem szwedzkim, uczestnikiem wojny z Rzeczpospolitą w latach 1656–1657, jesienią 1656 prowadził działania przeciwko dywizji litewsko-polsko-tatarskiej hetmana Wincentego Gosiewskiego w Prusach Książęcych, którą pokonał w bitwie pod Filipowem 22 X 1656 r. – zob. *Biographiskt Lexicon öfver namnkunnige svenska män*, Bd. XV, Upsala 1848, s. 287–302; S. Dahlgren, *Gustaf Otto Stenbock*, w: *Svenskt biografiskt lexikon*, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/20070>, (dostęp: 18.03.2024 r.); S. Augustowicz, *Źródła szwedzkie do kampanii feldmarszałka Ottona Gustawa Stenbocka w Prusach Książęcych i do bitwy pod Filipowem (22 X 1656)*, KMW 2018, nr 3, s. 557–573.

¹³ Georg von Derfflinger (Dörffling; Dörfflinger) (1606–1695), był uczestnikiem wojny trzydziestoletniej w służbie cesarskiej, saskiej i szwedzkiej, od 1655 roku brandenburskiej. W 1656 roku jako generał major armii brandenburskiej brał udział w wojnie z Rzeczpospolitą, jesienią 1656 roku współdziałał ze Stenbockiem przeciw wojskom Gosiewskiego w Prusach Książęcych – zob. F. Meerheimb, *Derfflinger, Georg Freiherr von*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. V, Leipzig 1877, s. 60–63; K. Priesdorff, *Soldatisches Führertum*, Bd. I, Hamburg [1937], s. 9–12.

Schoß, imgleichen an Verpflegung Gelder vom Monat *Augusto, Septembris, Octobris, Novembris* erlegen können, ist auch nichts zuhoffen, nach wovon zunehmen, ob gleich noch mancher ein Stückchen Viehe zuverkauffen behalten, kan ers doch nirgents den Wehrt nach, anzubringen und daßelbe muß er noch zu Brodt anwenden. Habe also Euer Churfürstliche Durchlauchtugkeit den izigen elenden Zustand des Ambtß in unterthänigster Pflichtschuldigkeit hiedurch berichten und dabey demütigst bitten wollen, deßen mit gnädigstem Schutz und Landesväterlicher Erbarmung anzunehmen, hienebenst Euer Churfürstliche Durchlauchtugkeit zu langwieriger frischer Leibes Gesundheit glücklicher Regierung und allen Churfürstlichen wollergen, der Göttlichen Bewahrung, mich in dero Churfürstliche Gnade trewlichst empfehle, Rein, den 19. Novembris 1656. Euer Churfürstliche Durchlauchtugkeit unterthänigst gehorsambster Diener Philip Sand, Amtsschreiber

Ambts Rein Uffsaz, waß im tartarischen Einfall der Feind in den Dörffern gebrennet
Beÿ denen von Adell
Reuschendorff¹⁴ der Hoff weg, Christoff von Schlubutt¹⁵ gehörig

Buwelnen¹⁶ ohne die Schülzen

¹⁴ Reuschendorf, pol. Ruska Wieś, wieś położona ok. 17 km na wschód od Rynu w pobliżu Jeziora Ruskowiejskiego (Ruske), obecnie w pow. mrągowskim. Była własnością rodziny Schlubutt (Schlubuth, Schlubhut, Schlubut) – zob. F.A. Meckelburg, *Entwurf einer Adels-Matrikel für die Provinz Preussen. Nach archivalischen und anderen Quellen zusammengestellt*, Königsberg 1857, s. 96; L. Ledebur, *Adelslexicon der preussischen Monarchie*, Bd. II, Berlin 1855, s. 381. Nie tożsama z Reuschendorf (Ruską Wsią) położoną w pobliżu Elku, w parafii Klusy (niem. Claussen) która od 1565 roku należała do Kröstenów. Wieś została także spłądowana przez Tatarów, a jej ówczesny właściciel, wg niektórych źródeł dostał się do niewoli i przebywał w niej jeszcze w 1664 roku. Wg spisu jeńców tatarskich z czerwca 1663 właściciel Ruskiej Wsi, być może był to Fabian von Krösten w momencie sporządzania dokumentu już nie żył, natomiast w niewoli przebywał jego syn Fabian Georg, żona Anna Maria de domo Schlubutt oraz córka Gertruda – zob. GStAPK, XX HA, EM 111 k, nr 110, Ambts Rhein Untersuchung..., k. 55; B. Janczik, op. cit., s. 184; O. Borkowski, *Beiträge zur Siedlungs- und Ortsgeschichte des Hauptamtes Rhein*, „Altpreussische Forschungen”, Jhg., XI, 1934, H. 1, s. 208, 220–221; G.A. Mülverstedt, *Die Vassalen Register und (Vassalen) Tabellen der Hauptämter in Masuren*, MLGM 1906, H. 11, s. 87, 93–94; G. Białuński, *Szlachta i dobra szlacheckie w starostwie ryńskim w Prusach Książęcych (do XVIII w.)*, KMW 1994, nr 1, s. 15.

¹⁵ Być może Christoff von Schlubutt (młodszy) syn Georga i Sophii Eufemii de domo Wetzhausen. Schlubuttowie w pierwszej połowie XVII wieku byli osiadli w starostwach mrągowskim, kętrzyńskim i suskim. W 1667 roku Christoff był właścicielem Goldau (obecnie Gałdowo) i Babenz (obecnie Babięty), wniesione mu zapewne w posagu przez żonę Sarah z Polenzów, do których wcześniej owe majątki należały. Z tego małżeństwa Christoff miał dwie córki Annę, która wyszła za Georga Maximiliana von Wrschowitz (Werssowetz) Sekreka von Sadcicz (Sedzitz) oraz Helenę. Christoff Schlubutt zmarł przed 1676 r., został pochowany w ewangelickim kościele parafialnym w Bartoszycach – zob. E.H. Kneschke, *Neues Allgemeines Deutsches Adels-Lexicon*, Bd. VIII, Leipzig 1868, s. 225–226; J. Gallandi, *Eine v. Schlubuttsche Ahnenprobe*, „Der Deutsche Herold. Zeitschrift für Wappen-, Siegel- und Familienkunde” 1909, nr 1, Bd. XL, s. 8–10; R. Flanß, *Das Hausbuch des Amtes Riesenburg von 1661–1693*, „Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder” 1882, Bd. VI, s. 107–108; A. Harnoch, *Chronik und Statistik der evangelischen Kirchen in den Provinzen Ost- und Westpreußen*, Neidenburg 1890, s. 525–526; A. Ulbrich, *Geschichte der Bildhauerkunst in Ostpreußen von Ausgang des 16. Bis in die 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Bd. I, Königsberg 1926, s. 262.

¹⁶ Buwelno, pol. Buwelno, wieś położona ok. 10 km na północ od Orzysza, należała do parafii Orzysz, obecnie w pow. piskim. Powstała przed 1539 r., w którym otrzymał ją na prawie lennym starosta elcki Christoph von Zedwitz, od 1557 r. należała do rodziny von Lehwald wchodząc w skład dóbr Ublik, które już w 1631 r. należały do Georga von Lehwald – zob. O. Borkowski, op. cit., s. 210–211, 220, 224; G.A. Mülverstedt, op. cit., s. 92; G. Białuński, op. cit., s. 14–15.

weg, seeligen Georg von Löhewalden Erben gehörig
Stozken¹⁷ der Schmed

Beÿ den Freÿdörffer

Strzelnick¹⁸ 1 Hauß weg
Wirßbinnen¹⁹ ein Dorff von 68 Huben 22 Wirtß ganz weg
Ließunen²⁰ ein Dorff von 26 Huben, 5 wolhabenden Wirtß, ist weggebrannt
Quicka²¹ Scharwercks Dorff von 49 Huben, 16 Wirtß, ist ganz weg
Schwiÿkowa²² des Pullaßken²³ von Pinnsken sein Theil ist weggebrannt
Gregerßdorff²⁴ des Pfarrern von Johanißburg²⁵ sein Hauß, Scheun und Schoppen geblieben
Karckeln²⁶ 2 Wirts abgebrant 10 geblieben
Borcken²⁷ 1 Hauß weg

Paur Dörffer

Ist weggebrant

und ist stehen blieben

¹⁷ Stotzen, pol. Stoczki, wieś, obecnie w pow. piskim, podobnie jak Buwelno wchodziła w skład majątku Ublik i należała do Lehwaldów, należała do parafii Orzysz – zob. G. Białuński, op. cit., s. 15; O. Borkowski, op. cit., s. 224.

¹⁸ Strzelnick, pol. Strzelnik, Strzelniki, wieś nad jeziorem Strzelniki ok. 7 km na wschód od Orzysza, należała do parafii Orzysz, obecnie w pow. piskim – zob. O. Borkowski, op. cit., s. 224.

¹⁹ Wiersbinnen (Wirsbinnen), pol. Wierzbiny, wieś nad jeziorem Wierzbinskim ok. 3 km. na południowy wschód od Orzysza, należała do parafii Orzysz, obecnie w pow. piskim – zob. O. Borkowski, op. cit., s. 224.

²⁰ Lyssuhnen (Lissuhnen), pol. Lysonie, wieś ok. 10 km na południowy zachód od Orzysza, należała do parafii Okartowo (Eckersberg), obecnie w powiecie piskim – zob. O. Borkowski, op. cit., s. 224.

²¹ Quicka, pol. Kwik, wieś nad jeziorem Białolawki ok. 12 km na południowy zachód od Orzysza, należała do parafii Okartowo (Eckersberg), obecnie w pow. piskim – zob. O. Borkowski, op. cit., s. 224.

²² Szejkwówko (Schweikowen, Klein Schweykowen, występujące w innych źródłach także jako Bulawskie) wieś ok. 4 km na południowy zachód od Orzysza, w ówczesnej parafii ewangelickiej Orzysz, obecnie w pow. piskim, której część należała przynajmniej od 1640 r. do rodziny Bulawskich, już w 1655 r. prawdopodobnie do śmierci w 1679 r. lub 1680 r. właścicielem był Hans (Johann) Bulawski (Pulawski, Pulaski), kapitan oleckiej kompanii dragonów obrony krajowej, a taką przynależność potwierdza publikowany wykaz. Druga część Szejkwówka była wtedy własnością księcia pruskiego – zob. G.A. Mülverstedt, op. cit., s. 85, 93, 94; O. Borkowski, op. cit., s. 213, 220, 224; F.A. Meckelburg, op. cit., s. 12; G. Białuński, op. cit., s. 17; S. Augustowicz, *Przebudowa wojska pruskiego w l. 1655–1660. U źródeł wczesnonowoczesnej armii*, Oświęcim 2014, s. 75.

²³ Na temat polskiej rodziny Bulawski (Pulawski), od XVI w. osiadłej w Prusach Książęcych – zob. E.H. Kneschke, *Neues Allgemeines Deutsches Adels-Lexicon*, Bd. II, Leipzig 1860, s. 147; L. Ledebur, *Adelslexicon der preussischen Monarchie*, Bd. III, Berlin 1858, s. 221.

²⁴ Gregersdorf, pol. Grzegorz, wieś ok. 4 km. na zachód od Orzysza, należała do parafii Okartowo (Eckersberg), obecnie w pow. piskim – zob. O. Borkowski, op. cit., s. 224.

²⁵ George Gregorovius (Grzegorzewski; zm. 1670), pastor, proboszcz w Pisz (Johannisburg) w latach 1628–1670; L.R. Werner, *Historische Nachricht von der Stadt Johannisburg und derselben Wapen*, b.m.w., 1753, s. 32; D.H. Arnoldt, *Kurzgefasste Nachrichten von allen seit der Reformation an den Lutherischen Kirchen in Ostpreußen gestandenen Predigern*, Königsberg 1777, s. 357; G.C. Pisanski, *Collectanea zu einer Beschreibung der Stadt Johannisburg in Preußen*, MLGM, Bd. VIII, 1902, s. 87–88.

²⁶ Prawdopodobnie zniekształcona nazwa wsi Gorkeln, pol. Górkło, położonej nad jeziorem Jagodne, ok. 16 km na południowy wschód od Rynu w pobliżu wsi Borki, następnej w publikowanym wykazie, należała do parafii Szymonka (Schimonken), obecnie w pow. mrągowskim – zob. O. Borkowski, op. cit., s. 224.

²⁷ Borcken, pol. Borki, wieś ok. 19 km na południowy wschód od Rynu, należała do parafii Szymonka (Schimonken), obecnie w pow. giżyckim – zob. O. Borkowski, op. cit., s. 224.

Claußen²⁸

Pfarren²⁹ daselbst Scheun
und Schoppen
die Schulzen und ein Paur

Kirche und
die Wieddem ist
6 Pauren Gebeude ganz ausgeplündert

Ogrotken³⁰

4 Häußer

daß Vorwerck und
15 Paur Häußer ohne
die Schulzen

Rosinsken³¹ 50 Huben

20 Pauren und die Schulzen

6 Paurhäußer

Rogallen³² 40 Huben

Die Schulzen und 15 Pauren
ganz weg

Skomazken³³ 129 Huben

Die Schulzen und 28 Pauren
ganz weg

Odoÿen³⁴ 2 Häußer weg

Schulzen und 15 Pauren

Arieß³⁵

15 Pauren

weg

8 Krüge

Stehet
1 die Kirche spolÿret,
Hoff, Muhl, 3 Schulzen
3 Pauren Churfürstlichen Gärtner

²⁸ Claußen (Klauffenn), pol. Klusy, wieś ok. 13 km na wschód od Orzysza, obecnie w pow. piskim.

²⁹ Jacob Wissnerius (Wiśniewski; zm. 1668), pastor, proboszcz w Klusach w latach 1637–1668 – zob. D.H. Arnoldt, op. cit., s. 370 M. Töppen, *Wierzenia Mazurskie z dodatkiem, zawierającym klechdy i baśnie Mazurów*, tłum. E. Pil-tzówna, Warszawa 1894, s. 136; A. Harnoch, op. cit., s. 315–316 S. Augusiewicz, *Wschodniopruska tradycja...*, s. 125.

³⁰ Ogródken, pol. Ogródek, wieś ok. 14 km na wschód od Orzysza, należała do parafii Klusy, obecnie w pow. piskim – zob. O. Borkowski, op. cit., s. 224.

³¹ Rosinsko (Rosinsken), pol. Różyńsk, wieś ok. 17 km. na wschód od Orzysza, należała do parafii Klusy, obecnie w pow. elckim – zob. O. Borkowski, op. cit., s. 224.

³² Rogallen (Groß Rogallen), pol. Rogale, wieś ok. 17 km na wschód od Orzysza, należała do parafii Klusy, obecnie w pow. elckim – zob. O. Borkowski, op. cit., s. 224.

³³ Skomatzko (Skomatzken; Groß Skomatzken) pol. Skomack Wielki, wieś ok. 15 km na północny wschód od Orzysza, należała do parafii Klusy, obecnie w pow. elckim – zob. O. Borkowski, op. cit., s. 224.

³⁴ Odoÿen, pol. Odoje, wieś ok. 8 km na północ od Orzysza, należała do parafii Orzysz, obecnie w pow. piskim – zob. O. Borkowski, op. cit., s. 224.

³⁵ Arys, pol. Orzysz.

Wieddem Caplaneÿ Schuel Spittall Handwercker und Gärtner	Pfarren Krug von Claußen
Ist abgebrand	Noch stehen blieben
Oschzewilcken ³⁶ Die Schulzen 10 Pauren	4 Paurhäußer
Schweÿkowa ³⁷ Die Schülzen 8 Pauren	2 Paurhäußer
Suchowolicka ³⁸ 3 Pauren	
Gutten ³⁹ hat 69 Huben 18 Pauren und Schulzen	10 Pauren
Piancken ⁴⁰ Die Schulzen	7 Pauren

³⁶ Oschziwilcken (Oszczywilken), pol. Oszczywilki, nieistniejąca dziś wieś ok. 7 km na południowy wschód od Orzysza, należała do parafii Orzysz, obecnie uroczysko w pow. piskim – zob. O. Borkowski, op. cit., s. 224.

³⁷ Szwejkówko.

³⁸ Suchavolla (Suchawolla, Suchavolica, Suchawolka), wieś w parafii Orzysz wykazana także w spisie jeńców tartarskich starostwa ryńskiego z 1663 r., znajduje się jeszcze w wykazach miejscowości rejencji Gumbinnen z 1839 r., ale w tym czasie wymiennie była już stosowana druga nazwa Suchamühle, jako części dóbr Ublik. Nazwa występowała jeszcze w drugiej poł. XIX w. Po 1945 r. Sucha w powiecie piskim – zob. GStAPK, XX HA, EM 111 k, nr 110, k. 51 Ambts Rhein Untersuchung...; B. Janczik, op. cit., s. 179; O. Borkowski, op. cit., s. 217, 221; Meyer, *Topographisch-statistische Uebersicht des Regierungs-Bezirks Gumbinnen*, Insterburg 1839, s. 83; Mützell, Krug, *Neues topographisch-statistisch-geographisches Wörterbuch des Preussischen Staats*, Bd. IV, Halle 1823, s. 408; *Alphabetisches Ortschafts-Verzeichniß für die Provinzen Ost- und Westpreußen*, Königsberg 1878, s. 237; Z. Grabowski, *Skorowidz nazw miejscowości województwa olsztyńskiego w brzmieniu nadanym przez Komisję Ustalania Nazw Miejscowości*, Warszawa 1951, s. 275.

³⁹ Gutten, pol. Nowe Guty, wieś nad jeziorem Śniardwy, w pobliży miejscowości Kwik, ok. 8 km na zachód od Orzysza, należała do parafii Orzysz, obecnie w pow. piskim – zob. G. Białuński, op. cit., s. 15; O. Borkowski, op. cit., s. 224.

⁴⁰ Pianken, pol. Pianki, wieś ok. 4 km na północ od Orzysza, należała do parafii Orzysz, obecnie w powiecie piskim – zob. GStAPK, XX HA, EM 111 k, nr 110, k. 51v, Ambts Rhein Untersuchung...; B. Janczik, op. cit., s. 179; O. Borkowski, op. cit., s. 202–203, 208, 223; G. Białuński, op. cit., s. 18.

Zierßpiunt⁴¹

2 weg Pauren

Schulzen

10 Pauren

Schimonken⁴²

Wieddem und alle Gebeude

die Kirche *spolÿret*

Spitall

1 Schulz

Ein Schulz

1 Paur

16 Pauren

4 Paur Chalubben, so wust gewesen
die SchuleChmelewen⁴³

Schulzen

17 Pauren

alles weg

Pfarrer von Eckersberg⁴⁴ Guth

Ist abgebrant

noch geblieben

Dziebellen⁴⁵

Die Schulzen und

19 Pauren

5 Paur Gebäude

Grabowa⁴⁶

Die Schülzen

14 Pauren

2 Gärtner Häußer

⁴¹ Zierspiundt (Cierzpien, Czierspien), pol. Cierzpięty, wieś ok. 10 km na północny zachód od Orzysza, należała do parafii Okartowo, obecnie w pow. piskim – zob. GStAPK, XX HA, EM 111 k, nr 110, k. 56v, Ambts Rhein Untersuchung...; B. Janczik, op. cit., s. 186; O. Borkowski, op. cit., s. 224.

⁴² Schimonken, pol. Szymonka, wieś nad jeziorem Szymoneckim, ok. 10 km na południowy wschód od Rynu, obecnie w pow. giżyckim.

⁴³ Chmelewen, pol. Chmielewo, wieś ok. 15 km na zachód od Orzysza, należała do parafii Okartowo, obecnie w pow. piskim – zob. O. Borkowski, op. cit., s. 224.

⁴⁴ Eckersberg (Eckersburg), pol. Okartowo, wieś ok. 6 km na zachód od Orzysza, obecnie w pow. piskim. Brak informacji, kto był pastorem w Okartowie w 1656 r. Po najeździe tatarskim był nim Feliks Wannowius do 1668 r., przed nim wymieniony jest Johann Gregorewicz, zmarły w czasie epidemii w roku 1625 – zob. D.H. Arnoldt, op. cit., s. 369; K.A. Maczkowski, op. cit., s. 53.

⁴⁵ Dziubiellen (Dziebellen), pol. Dziubiele, wieś nad jeziorem Śniardwy ok. 17 km na zachód od Orzysza, należała do parafii Okartowo, obecnie w pow. piskim – zob. O. Borkowski, op. cit., s. 224.

⁴⁶ Również w wykazie jeńców tatarskich z 1663 r. Grabowa w parafii Szymonka. Zapewne tożsama z Grabówką (Grabowken), wsią ok. 20 km na południowy wschód od Rynu, wymienianą także jako Graboffken (Grabowsken) w pierwszej połowie XVII w., także w XIX w. wśród wsi należących do parafii szymoneckiej znajduje się, taka sama wieś jest w XIX w. – zob. GStAPK, XX HA, EM 111 k, nr 110, k. 49, Ambts Rhein Untersuchung...; B. Janczik, op. cit., s. 177; O. Borkowski, op. cit., s. 224; *Alphabetisches Ortschafts-Verzeichniß...*, s. 66.

Olschewen⁴⁷

Die Pfarwietibe von Rosinsken⁴⁸

Die Schulzenn

17 Pauren

6 Paur Häußer ohne Scheünen

Woschnizen⁴⁹

Die Schulzen und

9 Pauren

17 Pauren mit Scheunen und Schoppen

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem

I Hauptabteilung

Repositor 7 (Preussen), nr 170, pakete 1578 (bis 1708)

XX Hauptabteilung

Etats Ministerium 111 k, nr 110

Ostpreussische Folianten, nr 829

Źródła drukowane

Arnoldt D.H., *Kurzgefasste Nachrichten von allen seit der Reformation an den Lutherischen Kirchen in Ostpreußen gestandenen Predigern*, Königsberg 1777.

Augusiewicz S., *Rejestr jeńców polskich na Krymie z 1649 roku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Historyczne” 2018, 145, z. 1.

- *Skutki grabieży wojsk koronnych w Prusach Książęcych w świetle rejestrów „Szkód poczynionych w powiecie” elckim z sierpnia 1614 roku*, w: *Homini, qui in honore fuit. Księga pamiątkowa poświęcona śp. Profesorowi Grzegorzowi Białuńskiemu*, red. A. Dobrosielska, A. Pluskowski, S. Szczepański, Olsztyn 2020.
- *Źródła szwedzkie do kampanii feldmarszałka Ottona Gustava Stenbocka w Prusach Książęcych i do bitwy pod Filipowem (22 X 1656)*, „Komunikaty Mazursko Warmińskie” 2018, nr 3.

Janczik B., *Die Tataren im Amt Jahannisburg und im Amt Rhein im Jahre 1656*, „Altpreussische Geschlechterkunde, N.F.” 1982, Bd. XIII.

Kwalo M., *Der Tatareneinfall in das Amt Lyck im Jahre 1656*, „Altpreussische Geschlechterkunde, N.F.” 1984/1985, Bd. XV.

- *Schäden durch den Tataren im Kirschpiel Jucha 1656*, „Altpreussische Geschlechterkunde, N.F.” 1982, Bd. XIII.

Maczkowski K.A., *Beiträge zur Geschichte des Tatareneinfalls in Preussen im Oktober 1656 betr. das Hauptamt Insterburg*, „Zeitschrift der Altertumsgesellschaft Insterburg” 1900, H.6.

⁴⁷ Olschewen, pol. Olszewo, wieś ok. 15 km na południe od Rynu, należała do parafii Szymonka, obecnie w pow. mrągowskim.

⁴⁸ Prawdopodobnie chodzi o żonę pastora z Różyńska Wielkiego (niem. Rosinsko, Gross Rosinsko), gdzie znajdował się kościół ewangelicki (nie było takiego w wymienionym wyżej Różyńska leżącego na terenie parafii Klusy). W 1656 r. pastorem w Różyńsku Wielkim był Andreas (Christian) Stankowius, który został podczas najazdu tatarskiego wzięty w jasyr. W wykazie jeńców tatarskich ze starostwa ryńskiego z 1663 r. nie wymienia jego małżonki wśród wziętych do niewoli we wsi Olszewo, natomiast w analogicznym wykazie jasyru ze starostwa piskiego z tegoż roku odnotowano: „in Kirchdorf Groß Rosinskenn der Pfarrer Andreas Stankowius oder Olsiewsky entführt von 28 J., nebst seiner Frawen Susanne Maletin, des Pfarrern Tochter von Bialla [Hieronima (Marcina?) Maletiusa], 23 J.” – zob. GStAPK, XX HA, EM 111 k, nr 110, k. 14, Ambts Johanniszburg Verzeichnusz...; Ambts Rhein Untersuchung..., k. 49; B. Janczik, op. cit., s. 149, 177; D.H. Arnoldt, op. cit., s. 360, 366; A. Harnoch, op. cit., s. 308; S. Augusiewicz, *Wschodniopruska tradycja...*, s. 129.

⁴⁹ Wosnizen (Woschnizen), pol. Woźnice, wieś ok. 12 km na południe od Rynu, należała do parafii Mikołajki, obecnie w pow. mrągowskim – zob. O. Borkowski, op. cit., s. 224.

- *Beiträge zur Geschichte des zweiten schwedisch-polnischen Krieges (1655–660) und der Tatareneinfälle in Preussen (1656 und 1657)*, „Mitteilungen der Literarische Gesellschaft Masovia” 1900, Bd. VI.
 - *Eckersberg und seine Umgebung. Geschichte, Beschreibung und Urkunden*, „Mitteilungen der Litterarischen Gesellschaft Masovia” 1899, Bd. V.
- Werner L.R., *Historische Nachricht von der Stadt Johannisburg und derselben Wapen*, b.m.w., 1753.

Opracowania

Alphabetisches Ortschafts-Verzeichniß für die Provinzen Ost- und Westpreußen, Königsberg 1878.

Augusiewicz S., *Działania militarne w Prusach Książęcych w latach 1656–1657*, Olsztyn 1999.

- *Kampania hetmana polnego litewskiego Wincentego Gosiewskiego w Prusach Książęcych w październiku 1656*, w: *Wielkie wojny w Prusach XIII-XX wiek*, red. W. Gieszczyński, N. Kasperek, J. Maroń, Dąbrówno–Olsztyn 2021.
 - *Najazd tatarski na Prusy Książęce w 1656 roku. Sienkiewiczowska wizja – lokalna tradycja – przebieg w świetle badań historycznych*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Zeszyty Historyczne” 2017, nr 16.
 - *Najazdy tatarskie na Prusy Książęce. Legendy i fakty*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1995, nr 3.
 - *Prostki 1656*, Warszawa 2001.
 - *Przebudowa wojska pruskiego w l. 1655–1660. U źródeł wczesnonowożytnej armii*, Oświęcim 2014.
 - *Wschodniopruska tradycja najazdów tatarskich (z lat 1656–1657)*, „Przegląd Humanistyczny” 1996, R. XL.
- Baranowski B., *Dzieje jasyru na Gródku Karaimskim*, „Myśl Karaimska” 1946–1947, R. XXIV, seria nowa, t. II.
- Białuński G., *Szlachta i dobra szlacheckie w starostwie ryńskim w Prusach Książęcych (do XVIII w.)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1994, nr 1.

Biographiskt Lexicon öfver namnkunnige svenska män, Bd. XV, Upsala 1848.

Borkowski O., *Beiträge zur Siedlungs- und Ortsgeschichte des Hauptamtes Rhein*, „Altpreussische Forschungen” 1934 Jhg., XI, H. 1.

Flanß R., *Das Hausbuch des Amtes Riesenburger von 1661–1693*, „Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder” 1882, Bd. VI.

Gallandi J., *Eine v. Schlubuttsche Ahnenprobe*, „Der Deutsche Herold. Zeitschrift für Wappen-, Siegel- und Familienkunde” 1909, nr 1, Bd. XL.

Grabowski Z., *Skorowidz nazw miejscowości województwa olsztyńskiego w brzmieniu nadanym przez Komisję Ustalenia Nazw Miejscowości*, Warszawa 1951.

Harnoch A., *Chronik und Statistik der evangelischen Kirchen in den Provinzen Ost- und Westpreußen*, Neidenburg 1890.

Kneschke E.H., *Neues Allgemeines Deutsches Adels-Lexicon*, Bd. II, VIII Leipzig 1868.

Ledebur L., *Adelslexicon der preussischen Monarchie*, Bd. II–III, Berlin 1855–1858.

M. Nagielski, *Z dziejów jasyru polskiego w Bachczysaraju w połowie XVII w. Przyczynek do działalności dyplomacji i tłumacza języków orientalnych Romaszkiwicz w służbie Rzeczypospolitej*, w: *Polacy na południowej Ukrainie*, red. T. Ciesielski, W. Kuszniar, Odessa–Opole–Olsztyn 2006.

- *Sytuacja jeńców w początkowym okresie powstania Chmielnickiego w latach 1648–1652*, „Przegląd Historyczny” 2014, t. CV, z. 4.

Meckelburg F.A., *Entwurf einer Adels-Matrikel für die Provinz Preussen. Nach archivalischen und anderen Quellen zusammengestellt*, Königsberg 1857.

Meerheimb F., *Derfflinger, Georg Freiherr von*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. V, Leipzig 1877.

Meyer, *Topographisch-statistische Uebersicht des Regierungs-Bezirks Gumbinnen*, Insterburg 1839.

Mülverstedt G. A., *Die Vassalen Register und (Vassalen) Tabellen der Hauptämter in Masuren*, „Mitteilungen der Literarischen Gesellschaft Masovia” 1906, H. 11.

Mützell A.A., Krug L., *Neues topographisch-statistisch-geographisches Wörterbuch des Preussischen Staats*, Bd. IV, Halle 1823.

Pisanski G.Ch., *Collectanea zu einer Beschreibung der Stadt Johannisburg in Preußen*, „Mitteilungen der Litterarischen Gesellschaft Masovia” 1902, Bd. VIII.

Priesdorff K., *Soldatisches Führertum*, Bd. 1, Hamburg [1937].

Schultze J., *Grundsätze für die äussere Textgestaltung bei der Herausgabe von Quellen zur neueren Geschichte*, „Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte” 1930, Bd. XLIII.

Thumser M., *Zehn Thesen zur Edition deutschsprachiger Geschichtsquellen (14.–16. Jahrhundert)*, w: *Editionswissenschaftliche Kolloquien 2005/2007. Methodik – Amtsbücher – Digitale Edition – Projekte*, wyd. J. Tandecki, A. Thumser, Toruń 2008.

- Töppen M., *Wierzenia Mazurskie z dodatkiem, zawierającym klechdy i baśnie Mazurów*, tłum. E. Piltzówna, Warszawa 1894.
- Ulbrich A., *Geschichte der Bildhauerkunst in Ostpreussen von Ausgang des 16. Bis in die 2. Hälfte des 19. Jahrhundert*, Bd. I, Königsberg 1926.
- Wagner M., *Wykup jeńców z niewoli tureckiej i tatarskiej w końcu XVII wieku*, „Українська Орієнталістика”, Випуск 6, 2012.

Źródła internetowe

- Dahlgren S., *Gustaf Otto Stenbock*, w: *Svenskt biografiskt lexikon*, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/20070>, (dostęp: 18.03.2024 r.).
- Empfehlungen zur Edition frühneuzeitlicher Texte*, *Heimatsforschung*, eForum, https://www.heimatsforschung-regensburg.de/280/1/E-Forum_AHF-Empfehlungen.pdf. (dostęp: 19.03.2024 r.).

ŹRÓDŁA / SOURCES / QUELLEN

Stanisław Achremczyk

Instytut Północny im. W. Kętrzyńskiego/ Towarzystwo Naukowe im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie, Polska
achremczykstanislaw@gmail.com • <https://orcid.org/https://orcid.org/0000-0003-2523-827X>

Pośmiertny inwentarz biskupa warmińskiego Krzysztofa Andrzeja Szembeka jako źródło do dziejów kultury materialnej w Polsce

The Posthumous Inventory of the Warmian Bishop Krzysztof Andrzej
Szembek as a Source for the History of Material Culture in Poland

Das posthume Inventar des ermländischen Bischofs Krzysztof Andrzej
Szembek als Quelle für die Geschichte der materiellen Kultur in Polen

Słowa kluczowe: Warmia, Szembekowie, ruchomości, Krzysztof Andrzej Szembek, rejestr kosztowności

Keywords: Warmia, Szembek family, movables, Krzysztof Andrzej Szembek, register of valuables

Schlüsselworte: Ermland, Familie Szembek, bewegliche Güter, Krzysztof Andrzej Szembek, Verzeichnis der Wertgegenstände

STRESZCZENIE

W archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie zachował się testament biskupa warmińskiego Krzysztofa Szembeka wraz z wykazami ruchomości, a także dyspozycją wykonania jego woli. Z dokumentów sporządzonych w 1738 roku i w styczniu 1740 roku dowiadujemy się o ruchomym majątku biskupa o jego ubiorze, rzeczach codziennego użytku, spisano pieniądze znajdujące się w skarbcu, srebro, obicia, karety. W inwentarzach był zawarty również spis portretów m.in. całe genealogiczne drzewo Szembeków oraz księgozbiór biskupa, który zgodnie z jego wolą miał zostać przekazany do kolegium jezuickiego w Reszlu. Nie mniej ciekawy jest wykaz sporządzony na polecenie biskupa jakie przedmioty i ile pieniędzy do kogo ma być przekazane. Ten wykaz wart osobnego artykułu. Te wartościowe dokumenty odzwierciedlają gusta biskupa, modę i kulturę dnia codziennego oraz świątecznego.

ABSTRACT

The archive of the Archdiocese of Warmia in Olsztyn preserves the will of Bishop Krzysztof Szembek of Warmia, together with lists of his movables and a disposition to execute his will. From documents drawn up in 1738 and in January 1740, we learn about the bishop's movable property: his clothes, everyday belongings, the money in the treasury, silver, upholstery and carriages. The inventories included portraits of the entire Szembek family tree and the bishop's book collection, which, according to his will, was to be donated to the Jesuit college in Reszel. No less interesting is the list drawn up at the bishop's command and describing what items and how much money is to be passed on to the given person. This list is worth a separate article. These valuable documents reflect the bishop's tastes, fashion and culture of daily and festive life.

ZUSAMMENFASSUNG

Im Archiv der Erzdiözese Ermland in Olsztyn [Allenstein] wird das Testament des Bischofs Krzysztof Szembek von Ermland aufbewahrt, zusammen mit Listen von beweglichen Gütern und einer Verfügung zur Testamentsvollstreckung. Aus Dokumenten, die 1738 und im Januar 1740 erstellt wurden, geht der bewegliche Besitz des Bischofs hervor: seine Kleidung, seine Alltagsgegenstände, das Geld in der Schatzkammer, Silber, Stoffbezüge und Kutschen sind aufgeführt. In den Inventaren aufgelistet werden Porträts, u.a. des gesamten Stammbaums der Familie Szembek, sowie die Büchersammlung des Bischofs, die laut seinem Testament dem Jesuitenkolleg in Reszel [Rößel] gestiftet werden sollte. Nicht weniger interessant ist die Liste, die auf Anweisung des Bischofs erstellt wurde, welche Gegenstände und wie viel Geld an wen gehen sollen. Diese Liste ist einen eigenen Artikel wert. Diese wertvollen Dokumente spiegeln den Geschmack des Bischofs, die Mode und die Kultur des täglichen und festlichen Lebens wider.

Krzysztof Andrzej Jan Szembek żył 60 lat z czego 16 lat był biskupem warmińskim¹. Szembekowie już w drugiej połowie XVII wieku stali się rodem senatorskim, a w czasach saskich doszli nie tylko do świeckich krzesł senatorskich, ale też dwóch z nich zostało prymasami Polski. Krzysztof Andrzej Jan Szembek, biskup warmiński urodził się 16 maja 1680 roku najprawdopodobniej w Słupowie, rodowej posiadłości położonej w powiecie miechowskim. Ojcem Krzysztofa był Franciszek syn burgrabiego krakowskiego Stanisława i Anny Smendzianki. Franciszek Szembek objął po ojcu urząd burgrabiego krakowskiego. Był też pisarzem krakowskim, w 1685 roku Jan III Sobieski mianował go kasztelanem sanockim a trzy lata później kasztelanem kamienieckim². Franciszek dwukrotnie wchodził w związki małżeńskie. Pierwszą jego żoną była Zofia z Iwanowic z Pieniążków. Po jej śmierci w 1671 roku poślubił Barbarę Annę Rupniewską. Franciszek zmarł w 1693 roku, a Barbara Anna w 1706 roku. Z pierwszą

¹ Krzysztof Andrzej Jan Szembek (1680–1740) biskup warmiński w latach 1723–1740, oprac. S. Achremczyk w: *Poczet biskupów warmińskich*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2008, s. 323–334; T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, t. I, Poznań 1879, s. 294–296; H. Żochowski, *Die Seelsorge im Ermland unter Bischof Christoph Andreas Johann Szembek 1724–1740*, Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands (dalej: ZGAE) 1993, Beiheft 11; T. Oracki, *Słownik biograficzny Warmii, Prus Książęcych i ziemi malborskiej od połowy XV do końca XVIII wieku*, t. II: L–Ż, Olsztyn 1983, s. 172–174; A. Eichhorn, *Geschichte der ermlaendischen Bischofswahlen*, ZGAE 1861, Bd. II, s. 92–177; S. Achremczyk, *Warmia wobec wydarzeń z lat 1733–1736*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” (dalej: KMW), 1985, nr 1–2, s. 21–50.

² Krzysztof Andrzej Jan Szembek..., s. 323.

żoną doczekał się pięciu synów: Stanisława³ – żyjącego w latach 1650–1721, biskupa kujawskiego i od 1705 roku arcybiskupa gnieźnieńskiego i prymasa Polski; Przecława Stefana – kasztelana wojnickiego, Michała – kanonika krakowskiego i warmińskiego, Ludwika – kanonika krakowskiego i warmińskiego oraz Antoniego – kanonika przemyskiego i krakowskiego. Z drugą żoną miał czterech synów: Jana – od 1702 roku podkanclerzego koronnego, a od 1712 roku kanclerza wielkiego koronnego; Franciszka – stolnika koronnego i starostę bieckiego; Krzysztofa Andrzeja Jana – biskupa warmińskiego oraz Aleksandra Kazimierza – od 1729 roku wojewodę sieradzkiego⁴. Z kolei stryj Krzysztofa Andrzeja Szembeka, brat ojca Franciszka – Krzysztof Antoni⁵ został w 1739 roku arcybiskupem gnieźnieńskim i prymasem Polski będąc wcześniej biskupem inflanckim, poznańskim i kujawskim. Wpływowi w XVIII wieku Szembekowie sięgnęli też po kanonie warmińskie. Wspomniany Krzysztof Antoni został kanonikiem warmińskim w 1703 roku na mocy prowizji papieskiej. W 1711 roku podniesiono go do godności prepozyta warmińskiego. Gdy w lipcu 1716 roku objął biskupstwo poznańskie zrezygnował z warmińskiej kanonii na rzecz Józefa Eustachego Szembeka⁶. Józef Eustachy będąc kanclerzem kapituły krakowskiej, w 1736 roku otrzymał nominację na biskupstwo chełmskie, a w 1753 roku na biskupstwo płockie. Dopiero, gdy został biskupem płockim zrezygnował z kanonii warmińskiej. Kanonikami warmińskimi zostali też dwaj bracia Krzysztofa Andrzeja synowie Franciszka, kasztelana kamienieckiego i Zofii z Pieniążków: Michał urodzony w 1655 roku oraz Ludwik. Michał będąc kanonikiem krakowskim w czerwcu 1693 roku został kanonikiem warmińskim. W grudniu 1696 roku zrezygnował z kanonii warmińskiej na rzecz brata Ludwika. Michał został w 1706 roku pomocniczym biskupem krakowskim⁷.

Szembekowie byli zatem na Warmii znani. W ślady braci poszedł Krzysztof Andrzej Szembek. Awanse zawdzięczał królom saskim a także swym umiejętnościom i rodowej współpracy. Krzysztof Andrzej Jan podobnie jako jego bracia otrzymał staranne wykształcenie. Edukacja domowa nad którą czuwała matka Barbara Anna Rupniewska na tyle była przyzwoita, że Krzysztof Andrzej mógł rozpocząć studia na Akademii Krakowskiej. Następnie, jak to było w zwyczaju rodzin zamożnych wyjechał w towarzystwie opiekuna Michała Piechowskiego na studia zagraniczne połączone z wojażem po Europie zachodniej. Droga jego wiodła przez Ołomuniec, gdzie działał świetny Alumnat Papieski, potem do Ingolstadt⁸. Z Ingolstadt udał się do Francji a potem do Włoch,

³ J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821*, Poznań 1891, t. IV, s. 372–430.

⁴ W. Dworzaczek, *Genealogia. Tablice*, Warszawa 1959, tablica 158.

⁵ J. Korytkowski, op. cit., s. 544–572.

⁶ *Słownik biograficzny kapituły warmińskiej*, Olsztyn 1996, s. 245; A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525–1821*, cz. 2: *Słownik*, Olsztyn 2000, s. 321; T. Oracki, op. cit., s. 175.

⁷ A. Eichhorn, op. cit., s. 95, 96; *Słownik biograficzny kapituły warmińskiej...*, s. 246.

⁸ P. Czaplewski, *Polacy na studiach w Ingolstadt*, Poznań 1914, s. 60, 101.

by dłużej zatrzymać się na uniwersytecie w Padwie. Studia dały mu nie tylko solidną wiedzę, poznanie kultury i rządów zwiedzanych państw, ale utrwaliły znajomość języków obcych. Przyszły biskup warmiński władał językiem francuskim, włoskim, niemieckim, a będąc już na Warmii nauczył się języka litewskiego. Po powrocie do kraju pracując w kancelarii królewskiej podjął studia filozoficzno-teologiczne na Akademii Krakowskiej zwieńczone doktoratem z teologii⁹. Po studiach, tak jak wielu jego braci, obrał stan duchowny. W awansach kościelnych z pewnością pomagał mu starszy brat Stanisław Szembek, który był kanonikiem przemyskim, krakowskim, od 1690 roku sufraganiem krakowskim, a w 1699 roku został biskupem kujawskim, by w 1705 roku awansować na arcybiskupa gnieźnieńskiego i prymasa Polski. Stanisław Szembek wraz z dziewięcioma innymi Szembekami w 1697 roku opowiedział się za wyborem na króla elektora saskiego Fryderyka Augusta. Stanisław za owe poparcie otrzymał nominację na biskupa kujawskiego, a Krzysztof Andrzej podjął pracę w kancelarii królewskiej. Związanie się z dworem królewskim otworzyło mu drogę do beneficjów kościelnych. W 1702 roku został prepozytem komendatoryjnym miechowskim, w 1703 roku kanonikiem krakowskim, trzy lata później scholastykiem sandomierskim a w 1708 roku kustoszem łowickim. Za tymi awansami stał brat Stanisław. W latach wielkiej wojny północnej, dwukrólewia w Polsce Szembekowie stali przy Augustie II. Król August II docenił postawę Szembeków. Krzysztof Antoni w 1709 roku został referendarzem koronnym, a w 1711 roku biskupem inflanckim. Natomiast Krzysztof Andrzej doczekał się awansu na sekretarza wielkiego koronnego. Dwa lata później w 1713 roku został biskupem chełmskim, a w marcu 1719 roku biskupem przemyskim¹⁰. Jego też, prymas Stanisław Szembek wyznaczył na egzekutora testamentu zapisując mu m.in. część posiadanego srebra, krzyż złoty, pectoralik złoty, krzesło aksamitne karmazynowe składane, krzesła sześć aksamitnych, pierścienie szafirowy, suknie fioletowe różne, czamare najlepszą, infułę bogatą z wielkim kwiatem, czerwonych złotych dwieście¹¹. W sierpniu 1721 roku zmarł prymas Stanisław Szembek. August II po długich wahaniach arcybiskupem gnieźnieńskim mianował biskupa warmińskiego Teodora Potockiego. Na Warmię dzięki zabiegom kanclerza wielkiego koronnego Jana Szembeka wprowadził jego brata biskupa przemyskiego Krzysztofa Andrzeja.

Po śmierci prymasa na dworze królewskim długo zastanawiano się nad następcą. Król skłaniał się ku kandydaturze biskupa płockiego Ludwika Załuskiego, a gdy ten w grudniu 1721 roku przeniósł się do wieczności pojawiła się kandydatura Piotra Tarły – biskupa poznańskiego. Gdy w listopadzie 1722 roku zmarł Tarło wówczas August II zwrócił uwagę na Teodora Potockiego biskupa warmińskiego. Potocki,

⁹ Krzysztof Andrzej Jan Szembek..., s. 324.

¹⁰ Ibidem, s. 324–325; H. Żochowski, op. cit., s. 8; F. Pawłowski, *Premisli Sacra, sive series et gesta episcoporum premisliensium*, Kraków 1869, s. 541–553; A. Eichhorn, op. cit., s. 95.

¹¹ J. Korytkowski, op. cit., s. 414.

o arcybiskupstwo gnieźnieńskie podjął zabiegi tuż po śmierci prymasa Stanisława Szembeka. August II, 6 grudnia 1722 roku podpisał nominację Potockiego na arcybiskupstwo gnieźnieńskie. Natomiast papież nominację zatwierdził dopiero w grudniu 1723 roku. Z chwilą podpisania nominacji Potockiego, już w grudniu 1722 roku August II powiadomił kapitułę warmińską o decyzji przeniesienia Krzysztofa Andrzeja Szembeka z biskupstwa przemyskiego na warmińskie. Do Fromborka dotarła lista przywieziona przez krakowskiego kanonika Kobielskiego czterech kandydatów na biskupa. Na pierwszym miejscu stało nazwisko Krzysztofa Szembeka, a następnie wymieniono kanoników Wojciecha Grzymałę, Floriana Białkowskiego i Andrzeja Burcherta¹². Dla dworu królewskiego nominacja Krzysztofa Szembeka była oczywistością. Król chciał nią docenić wiernych mu Szembeków. Tymczasem kapituła warmińska sprzeciwiła się wyborowi Szembeka na biskupa, gdyż ten nie był kanonikiem warmińskim ani pruskim indygeną, tak jak to było zapisane w traktacie piotrkowskim z 1512 roku ustalającym procedurę wyboru biskupa warmińskiego. Rozpoczęły się negocjacje między dworem królewskim a kapitułą¹³. Kapituła twardo obstawała, by jej prawa przy wyborze biskupa były przestrzegane. Już w grudniu 1722 roku z kanonii zrzekł się na rzecz Szembeka Dominik Sienieński. Sienieński kanonikiem warmińskim został wybrany w 1697 roku, od 1706 roku był kanonikiem gnieźnieńskim, a w 1719 roku został dziekanem gnieźnieńskim. Po rezygnacji z kanonii warmińskiej wynagrodzony został kanonią krakowską. Kapituła upomniana przez Teodora Potockiego i króla pod koniec stycznia 1723 roku wybrała kanonikiem Szembeka. Wyboru Szembeka na biskupa warmińskiego dokonali kanonicy dopiero 14 lutego 1724 roku¹⁴. Szembek czekał na objęcie Warmii, do czasu papieskiego potwierdzenia wyboru Teodora Potockiego na arcybiskupa gnieźnieńskiego. Decyzja papieża Benedykta XIII zatwierdzająca wybór Szembeka została podjęta 11 września 1724 roku. Na granicy Warmii powitano Szembeka 29 listopada 1724 roku. Przyszło mu rządzić diecezją niespełna 16 lat. W 1728 roku na sejmiku generalnym Prus Królewskich otrzymał indygenat pruski czyli obywatelstwo Prus Królewskich, złożył stanom pruskim przysięgę senatorską z zobowiązaniem przestrzegania i obrony praw oraz przywilejów Prus Królewskich i objął funkcję prezesa ziem pruskich¹⁵. Zatem został Szembek pierwszym senatorem Prus Królewskich oraz prezesem ziem pruskich. Do obowiązków prezesa należało przewodniczenie obradom sejmiku generalnego i wyższej izbie tegoż sejmiku, rozsyłanie uniwersałów królewskich zwołujących sejmiki

¹² A. Eichhorn, op. cit., s. 97.

¹³ Ibidem, s. 108 i n.

¹⁴ Ibidem, s. 108–110.

¹⁵ Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie (dalej: AAWO), A 28, *Diarium conventus generales TP 1728*, s. 893–898; S. Achremczyk, *Życie sejmikowe Prus Królewskich w latach 1647–1772*, Olsztyn 1999, s. 124–125; idem, *Sejmik generalny Prus Królewskich w latach 1526–1772*, Olsztyn 2016, s. 155–156; *Dzieje malborskiej rezydencji Towarzystwa Jezusowego w latach 1647–1744*, przekład J. Wojtkowski, Olsztyn 2013, s. 212.

województwa chełmińskiego, malborskiego i pomorskiego a także sejmik generalny. W senacie państwa jako biskup warmiński zajmował szóste miejsce. Wszedł Szembek w wir polityki. Jeździł na sejmy, brał udział w radach senatu¹⁶ a za najważniejszy swój sukces uznał uporządkowanie wewnętrznych spraw Kurlandii, lenna Rzeczypospolitej. Kurlandia była lennem Rzeczypospolitej rządzonej przez Kettlerów. Po śmierci księcia Fryderyka Kazimierza Kettlera, obowiązki regenta w imieniu małoletniego bratanka, Fryderyka Wilhelma sprawował ostatni z Kettlerów – Ferdynand, rezydujący w Gdańsku. Gdy Fryderyk Wilhelm osiągnąwszy odpowiedni wiek zmarł na ospę, władza w lennie przypadła Ferdynandowi. Ten nie kwapił się do opuszczenia Gdańska i wyjazdu do Mitawy. W Rzeczypospolitej zaś skłaniano się do wcielenia lenna w granice Polski po wygaśnięciu dynastii Kettlerów¹⁷. Gdy w Rzeczypospolitej zaczęto domagać się, zgodnie z konstytucją z 1589 roku, wcielenia księstwa, rozpoczęły się zabiegi dyplomacji rosyjskiej, saskiej i pruskiej zmierzające do ożenienia wdowy po Fryderyku Wilhelmie – Anny Iwanowny, a tym samym wzmocnienia dominacji tych państw w księstwie kurlandzkim. Anna była córką Iwana, brata Piotra I. Pretensje do księstwa zgłosił król pruski Fryderyk Wilhelm przypominając, że żona Ferdynanda Kazimierza, wywodziła się z Hohenzollernów. August II rozważał, by księstwo objął jego syn Maurycy Saski. Wreszcie do Kurlandii aspirował również faworyt cara – Aleksander Mienszykow. Gdy wiosną 1726 roku pojawił się w Warszawie Maurycy Saski i podjął rozmowy z wysłannikiem szlachty kurlandzkiej skłaniającej się ku zachowaniu związków z Polską opcja osadzenia Murycego w księstwie stała się bardzo realna, zwłaszcza, że udzieliła mu poparcia wdowa Anna Iwanowna. Na 26 czerwca 1726 roku na elekcję zostały zwołane stany kurlandzkie. Wprawdzie przeciw elekcji manifest zaniósł Ferdynand, a i August II wezwał stany kurlandzkie do wstrzymania się z elekcją do czasu, aż stosownej uchwały nie podejmie sejm polski. Landtag kurlandzki jednak dokonał wyboru Maurycego na przyszłego księcia kurlandzkiego tzn. po śmierci Ferdynanda. Prymas Teodor Potocki uznanie wyboru zastrzegł od decyzji sejmu. Tymczasem do Kurlandii weszły wojska rosyjskie Mienszykowa, by wyrzucić Maurycego Saskiego z Mitawy. Po proteście Anny Iwanownej i Augusta II wojska rosyjskie wycofały się z Kurlandii. W tej sytuacji sejm obradujący w Grodnie – 7 października 1726 roku, nie uznał elekcji Maurycego, wezwał go do opuszczenia Kurlandii i zwrotu dokumentu gwarantującego mu dziedziczość tronu książęcego. Sejm ogłaszając Maurycego wrogiem Rzeczypospolitej zakazał mu pokazywania się w jej granicach Korony i Kurlandii¹⁸. Sejm grodzieński powołał komisję

¹⁶ Biblioteka Ossolineum (dalej: BO), sygn. 3553/II, *Diariusz sejmu warszawskiego*, 15 IX 1732, s. 357; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, sygn. 565, *Rada senatu*, 13 X 1732, k. 727.

¹⁷ J. Staszewski, *August II Mocny*, Wrocław 1998, s. 237–238; A. Gierowski, *Dyplomacja polska doby saskiej (1699–1763)*, w: *Historia dyplomacji polskiej*, t. II: 1572–1795, red. Z. Wójcik, Warszawa 1982, s. 376.

¹⁸ J. Staszewski, *August II Mocny...*, s. 239–240; A. Eichhorn, op. cit. s. 147.

do uregulowania spraw Kurlandii. Na czele komisji stanął biskup warmiński Krzysztof Andrzej Szembek z zadaniem wcielenia w życie planu inkorporacji Kurlandii do Rzeczypospolitej po śmierci Ferdynanda. Biskup Szembek zwrócił się do kapituły warmińskiej o wyznaczenie dwóch kanoników, którzy mieli towarzyszyć mu w Kurlandii. Kapituła do misji kurlandzkiej wyznaczyła kustosza Michała Łaszewskiego i kanonika Józefa Eustachego Szembeka. Szembeka, którego nie było wówczas na Warmii, gdyż pełnił jeszcze obowiązki kanclerza kapituły krakowskiej, zastąpił dziekan Bernard Teodor Schenk. Biskup Szembek 5 sierpnia 1727 roku wyruszył przez Prusy Książące, Wielkie Księstwo Litewskie, Żmudź do Kurlandii. Szembek 9 sierpnia zatrzymał się w Tylży, gdzie przeprowadził wizytację podległej jego jurysdykcji kaplicy katolickiej¹⁹. Dla około stu wiernych katolickich wygłosił kazanie. Dalej jego droga prowadziła ku miasteczku Szawle oddalonego o 12 mil od Mitawy. W Szawlach zatrzymał się 19 sierpnia, by 29 sierpnia uroczyście wjechać do Mitawy²⁰. Komisarze z Szembekiem działali energicznie. Do nich wpływały skargi i supliki mieszkańców. Chłopi ślali pisma w języku polskim ze skargami na dzierżawców i szlachtę. Komisarze szlachta przyjęła z radością licząc, że rozstrzygną oni spór o dzierżawę dóbr książęcych i to z korzyścią dla szlachty. Szembek zwołał landtag kurlandzki. Komisarze wkraczając w uprawnienia księstwa wprowadzili nowe prawo krajowe, które przyznawało szlachcie wiele uprawnień przysługujących szlachcie polskiej. Kurlandia po wygaśnięciu linii Kettlerów miała zostać włączona do Rzeczypospolitej²¹. Nic dziwnego, że Szembek chwalił się, iż przywrócił władzę Rzeczypospolitej nad Kurlandią. W czasie pogrzebu biskupa w 1740 roku w katedrze fromborskiej podnoszono jego zasługi w uporządkowaniu życia wewnętrznego Kurlandii i zespolenia jej z Polską. Misję kurlandzką zakończył biskup Szembek w grudniu 1727 roku i 1 stycznia 1728 roku powrócił na Warmię²².

Obecność biskupa na Warmii była konieczna ze względu na pruski militarizm wobec dominium. Już za czasów biskupa Teodora Potockiego granice dominium były naruszane przez brandenburskie oddziały poszukujące zbiegłych z księstwa chłopów i dezerterów z wojska. Owe akcje nasiliły się, gdy rządy na Warmii objął biskup Krzysztof Szembek. Ingerencje pruskie stały się po 1724 roku codziennością życia mieszkańców dominium. Były reakcją Prus na skazanie na śmierć mocą sądu królewskiego toruńskiego burmistrza Roesnera za zdemolowanie klasztoru jezuickiego w Toruniu. Mieszkańcy Warmii żyli w ciągłym niepokoju. Nie tylko elektorskie oddziały ścigały zbiegłych wojskowych dezerterów czy poddanych pruskich,

¹⁹ H. Żochowski, op. cit., s. 198–201; A. Szorc, *Diaspora diecezji warmińskiej za biskupa Andrzeja Chryzostoma Zaluskiego (1698–1711)*, „Studia Warmińskie” 1966, t. III, s. 66–68.

²⁰ A. Eichhorn, op. cit., s. 148.

²¹ J. Staszewski, *August II Mocny...*, s. 238, 240; A. Eichhorn, op. cit., s. 148–149; *Krzysztof Andrzej Jan Szembek...*, s. 327.

²² BO, sygn. 2672/I, K.A. Szembek do J. Szembeka, Heilsberg 18 I 1728, k. 41; K.A. Szembek do J. Szembeka, Smolajny, 9 V 1728, k. 43.

ale porywały do wojska licznych Warmiaków²³. Pruskie gwałty przybrały na sile w latach 1727–1729. Szczególny rozgłos w Rzeczypospolitej nabral napad wojsk brandenburskich na klasztor bernardynów w Stoczku Klasztornym pod pretekstem poszukiwania zbiegłych dezertersów²⁴. Biskup Szembek odwoływał się do pomocy władz polskich. Sejm w 1726 roku powołał nawet komisję do negocjacji z dworem berlińskim²⁵. Z Warmii do Warszawy szło całe wykazy naruszeń integralności dominium. Szembek pisał listy do podkanclerzego koronnego Jana Lipskiego²⁶ i Antoniego Dembowskiego²⁷ pracującego w kancelarii kanclerza wielkiego koronnego Jana Szembeka. Dembowski informował go o interwencjach kancelarii koronnej, a także rozmowach z przedstawicielami króla pruskiego²⁸. Do tego doszedł spór między biskupem Szembekiem, a elektorskimi władzami o tytuł biskupa sambijskiego. Szembek w swej tytulaturze zaznaczał, iż jest nie tylko biskupem warmińskim, ale i sambijskim²⁹. Wydawało się, że pewne uspokojenie w tym sporze przyniosła wizytacja kościoła katolickiego w Królewcu przez biskupa Szembeka³⁰. W Królewcu biskup został przyjęty z należnymi honorami, ale sporu o używanie tytułu biskupa sambijskiego nie rozwiązano. Berlin, już w 1725 roku odmówił Szembekowi prawa do tytułowania się biskupem sambijskim. Dopiero po śmierci Augusta II rząd pruski wstrzymał się z atakowaniem Szembeka za tytułowanie się biskupem sambijskim. Między Warmią a Prusami Książęcymi psuły się też kontakty handlowe i nasilały się spory graniczne. Biskup Szembek zdawał sprawę, że na skuteczne poparcie ze strony dworu królewskiego i władz Rzeczypospolitej³¹ nie mógł liczyć i że Warmia wobec silniejszego sąsiada zdana jest na własne siły.

Obawy biskupa wzrosły, gdy po śmierci Augusta II rozpoczęło się przedostatnie polskie bezkrólewie. W połowie stycznia 1733 roku biskup Szembek w towarzystwie

²³ A. Szorc, *Zagrożenie Warmii przez Prusy (1722–1772)*, KMW 1972, nr 4, s. 558–572; A. Birch-Hirschfeldt, *Soldatenraub im Ermland*, ZGAE 1930, Bd. XXIV, s. 912–919; idem, *Soldatenraub ermlaendischer Bauernsoehne in Kleinenfeld*, „Unsere Ermlaendische Heimat” 1930, nr 12, s. 49–50; AAWO, sygn. D.118, S. Młodzianowski do M. Szulca, Heilsberg 30 VII 1727, k. 22; AAWO, Acta Cap., t. XV, k. 149, 163, 166.

²⁴ AAWO, sygn. Aa 7, *Relacja świeżo poczynionych wioleńcyj przez pana pułkownika Getza*. Z Warmii 26 V 1732, k. 24v–28; BO, sygn. 2672/I, K. Szembek do J. Mniszcha marszałka wielkiego koronnego, Smolany 29 V 1732, k. 61; S. Achremczyk, *Brandenbursko-pruski napad na Stoczek Klasztorny (Warmiński) w 1732 roku*, KMW 2021, nr 1, s. 19–33; Motzki, *Ein Überfall auf das Kloster Springborn*, ZGAE 1912, Bd. XVIII, s. 533–536.

²⁵ *Volumina Legum*, t. VI, Petersburg 1860, s. 214–215.

²⁶ AAWO, sygn. D 118, J. Lipski do K. Szembeka, Berlin 1 VI 1728, k. 29; J. Lipski do K. Szembeka, Warszawa 24 VII 1732, k. 73; J. Lipski do K. Szembeka, Warszawa 7 VI 1732, k. 67; J. Lipski do K. Szembeka, Warszawa 1 VI 1732, k. 67.

²⁷ J. Staszewski, *August III Sas*, Wrocław 1989, s. 124.

²⁸ AAWO, sygn. D 118, A. Dembowski do K. Szembeka, Warszawa 17 I 1732, k. 51; A. Dembowski do K. Szembeka, Dreżno 23 I 1732, k. 53; A. Dembowski do K. Szembeka, Warszawa 28 II 1732, k. 57; A. Dembowski do K. Szembeka, Warszawa 28 VIII 1732, k. 75.

²⁹ A. Szorc, *Zagrożenie Warmii przez Prusy...*, s. 550–552; M. Lehmann, *Preussen und die Katholische Kirche seit 1640*, Th. 1: *Von 1640 bis 1740*, Leipzig 1878, nr 843, 844, 855, 864; H. Żochowski, op. cit., s. 191–198.

³⁰ B. Babirecka, *Diariusz wizytacji kościoła w Królewcu w 1727 r. dokonanej przez biskupa Krzysztofa Jana Szembeka*, „Nasza Przeszłość” 1986, t. LXVI, s. 265–279.

³¹ J. Staszewski, *Na granicy z Prusami Książęcymi*, KMW 1994, nr 2–3, s. 219–227.

dwóch kanoników przyjechał do Warszawy na obrady sejmu. W warszawskim kościele św. Jana odprawił nabożeństwo inauguracyjne sejmową debatę. Śmierć Augusta II, która nastąpiła w nocy z 31 stycznia na 1 lutego przerwała obrady sejmowe. Szembek zarządził odprawienie żałobnych modłów we wszystkich warmińskich kościołach. W lutym 1733 roku wziął udział w radzie senatu. Zabierając głos ostrzegał przed zagrożeniem ze strony Prus³². Senatorowie podjęli uchwałę wzywającą wojsko koronne do zabezpieczenia granic z Prusami Książęcymi. Biskup Szembek powołując się na uchwałę senatu rozpoczął negocjacje z wojskowymi nakłaniając ich do przesunięcia oddziałów w pobliże pruskiej granicy. Wiedząc, że nie nastąpi to szybko, zaproponował kapitule organizowanie straży nocnych ostrzegających Warmiaków przed wojskami brandenburskimi³³. Przed sejmem konwokacyjnym w Warszawie doszło do rozmów kanoników Józefa Szembeka i Jana Krasińskiego, jako delegatów kapituły, z przedstawicielami króla pruskiego. Kanonicy warmińscy przedłożyli rezydentowi pruskiemu memoriał w którym w piętnastu punktach wymienili krzywdy doznane przez mieszkańców dominium ze strony Prus Książęcych³⁴. Uwaga biskupa była jednak w tym czasie bardziej skoncentrowana na bezkrólewiu i wyborze króla. Szlachta opowiadała się za kandydaturą Piasta pod którą krył się Stanisław Leszczyński. Szembek, tak jak inni z jego rodu, nie krył sympatii dla Sasów. Jeszcze przed śmiercią Augusta II opowiadał się, by tron polski zajął syn króla, Fryderyk August. Na sejmie konwokacyjnym w 1733 roku przyznawał *wyznawam nie policzone do brodziejstwa domowi memu i osobie mojej świadczone przez tegoż władcę*³⁵. Odnosząc się do kandydatów do korony uważał, że *powinniśmy wszyscy życzyć Piasta*, ale przy zachowaniu wolności wyboru *libera powinna być electio*³⁶. Na sejmikach generalnych Prus Królewskich, które jako prezes ziem pruskich zwoływał i był na nich obecny, obstawał za popieraniem kandydatury Piasta nie wyłączając możliwości kandydowania cudzoziemcom. Ogromna popularność kandydatury Piasta oraz dystans Berlina do elektora saskiego wprawiały biskupa Szembeka w zakłopotanie. Rozchodziły się jednak pogłoski, iż Rosja i Austria gotowa nawet interweniować zbrojnie, by osadzić na polskim tronie syna Augusta II. Szembek był wytrawnym politykiem, by nie zdawał sprawy z reakcji państw ościennych³⁷. Na elekcję, która rozpoczynała się 25 sierpnia, zjechał w towarzystwie kanoników. Po przyjeździe do Warszawy dowiedział się o wkroczeniu wojsk rosyjskich do Polski, by zbrojnie osadzić na tronie

³² BO, sygn. 302/II, *Posiedzenie senatu*, 13 II 1733, s. 66.

³³ AAWO, sygn. Ab 31, *K. Szembek do kapituły warmińskiej*, Lidzbark Warmiński 7 III 1733, k. 4.

³⁴ AAWO, Acta Cap. 16a, *Posiedzenie kapituły*, 5 IV 1733, k. 75; *Posiedzenie kapituły*, 10 IV 1733, k. 66v; sygn. Ab 31, *K. Szembek do kapituły*, 16 IV 1733, k. 7.

³⁵ Krzysztof Andrzej Jan Szembek..., s. 327.

³⁶ AAWO, sygn. Aa 7, *Mowa Szembeka na sejmie konwokacyjnym 1733 roku*, k. 142–142v; S. Achremczyk, *Warmia wobec wydarzeń z lat 1733–1736*, KMW 1985, nr 1–2, s. 27.

³⁷ E. Cieślak, *Stanisław Leszczyński*, Wrocław 1994, s. 119–123; J. Staszewski, *August III Sas...*, s. 134–141.

Fryderyka Augusta. Szembek wraz z innymi senatorami zaprotestował przeciw militarnej ingerencji i 11 września 1733 roku oddał głos na Stanisława Leszczyńskiego. Szlachta wybrała królem Stanisława Leszczyńskiego wiedząc, iż ku Warszawie maszerowały wojska carskie. W połowie września 1733 roku kanonik Wojciech Grzymała ze Smolajna donosił kapitule o zbliżaniu się wojsk rosyjskich do Warszawy. Z kolei przebywający w Warszawie kanonik Jan Kasiński pisał o entuzjastycznym wyborze Leszczyńskiego i zawiązaniu na Litwie konfederacji w jego obronie³⁸. Tymczasem Stanisław Leszczyński wraz z prymasem Teodorem Potockim i ambasadorem Francji Antonim Montim podjęli decyzję o opuszczeniu Warszawy i wyjeździe do Gdańska. W Gdańsku nowy król miał oczekiwać na zbrojną pomoc Francji. W nocy z 21 na 22 września 1733 roku Leszczyński opuścił Warszawę a wraz z nim liczni senatorowie i szlachta. Biskup Szembek nie podążył za królem do Gdańska, pozostał jeszcze kilka dni w stolicy i dopiero 2 października stanął w Wartemborku. Trzy dni później około tysiąc szlachty okrzyknęło królem Augusta III. W gronie elektorów Augusta III znalazł się brat biskupa Szembeka, wojewoda sieradzki Aleksander Szembek. Zachęcany przez prymasa biskup, by też zjawił się w Gdańsku, wymówił się chorobą i koniecznością ochrony warmińskiego dominium przed zbliżającymi się wojskami carskimi i brandenburskim zagrożeniem³⁹. W Rzeczypospolitej rozpalala się wojna domowa. Szembek zatrzymał się na dłużej w Reszlu. Nie poparł konfederacji szlachty Prus Królewskich zawiązanej 24 listopada 1733 roku w Grudziądzu⁴⁰. Biskup nie myślał opuszczać Warmii obserwując z dala oblężenie Gdańska przez wojska rosyjskie. Należało podjąć rozmowy z rosyjskimi dowódcami, by ochronić dominium przed kontrybucjami a zwłaszcza postojem wojsk carskich. Niebawem marszałek konfederacji Prus Królewskich Sebastian Mełdzyński zażądał pieniędzy, zapowiadając wkroczenie wojsk konfederackich na Warmię. W pierwszych dniach kwietnia 1734 roku konfederaci wierni Leszczyńskiemu pojawili się w dominium. Szembek jednak nie myślał, ani płacić im pieniędzy, ani dostarczać furazu czy godzić się na werbunek do konfederackich wojsk⁴¹. Mełdzyński nic nie wskórał. Jego oddział doszedł pod Braniewo, miasta nie zdobył i szybko musiał się wycofać na wieść o idących ku Warmii wojskach carskich. Upadek Gdańska i ucieczka Stanisława Leszczyńskiego do Królewca zmieniła sytuację. Biskup Szembek mógł oficjalnie opowiedzieć się za Augustem III. W Świętej Lipce⁴² spotykał się ze zwolennikami Leszczyńskiego nakłaniając

³⁸ AAWO, sygn. Ab 31, *J. Kasiński do kapituły warmińskiej*, Warszawa 17 IX 1733, k. 35–36.

³⁹ AAWO, sygn. A 30, *T. Potocki do K. Szembeka*, s. 505–506; *T. Potocki do K. Szembeka*, Gdańsk 7 XI 1733, s. 509–510; S. Achremczyk, *Warmia wobec wydarzeń z lat 1733–1736*, s. 31.

⁴⁰ S. Achremczyk, *Konfederacja grudziądzka szlachty Prus Królewskich 1733–1734*, „Zapiski Historyczne” 1983, t. XLVIII, z. 1–2, s. 114 i n.

⁴¹ Idem, *Warmia wobec wydarzeń z lat 1733–1736...*, s. 38 i n.

⁴² Idem, *Emigranci polscy w Królewcu w XVIII wieku*, „Studia Warmińskie” 1995, t. XXXII, s. 192–198; idem, *Święta Lipka miejscem spotkań politycznych w XVIII wieku*, „Rocznik Olsztyński” 1997, t. XVII, s. 163–165.

ich do zakończenia wojny domowej i uznania Augusta III. We wrześniu 1734 roku biskup przyjechał na sejmik generalny Prus Królewskich do Grudziądza, który uznał wybór Augusta III i potępił konfederację Sebastiana Mełdzyńskiego⁴³. W styczniu 1735 roku wraz z przedstawicielami szlachty Prus Królewskich wiernej Augustowi III znalazł się w Warszawie, spotkał się z Augustem III i brał udział w radzie senatu. Po radzie senatu szybko wrócił na Warmię, gdyż do dominium weszły oddziały wierne Leszczyńskiemu i zwalczające je wojska rosyjskie. Jednym i drugim musiał opłacić się, ale uchronił Warmię przed nadmiernym zdzierstwem żołnierzy. W 1735 roku uczestniczył w sejmie pacyfikacyjnym już jako zadeklarowany stronnik Augusta III. Dla Szembeka koniec bezkrólewia oznaczał koniec aktywnego udziału w życiu politycznym Rzeczypospolitej. Odczuwał trudy życia zapadając co jakiś czas na zdrowiu.

Mimo, że aktywnie uczestniczył w polityce i zajmowała ona mu dużo czasu, to nie zaniedbywał spraw diecezji. Chcąc poznać diecezję i wiernych w maju 1725 roku ogłosił rozpoczęcie wizytacji generalnej. Podobnie postępował w diecezji chełmskiej⁴⁴ i przemyskiej. Wizytację rozpoczął od kościoła katedralnego we Fromborku z zamiarem odwiedzenia kościołów archiprezbiteralnych⁴⁵. Pozostałe świątynie mieli zwizytować wyznaczeni pełnomocnicy.

Drugą wizytację generalną⁴⁶ przeprowadził osobiście w latach 1732–1739. W 1739 roku od marca do końca października odwiedzał kościoły parafialne. Już pierwsza wizytacja pozwoliła mu wejrzeć w stan warmińskiego Kościoła. Szembek zdecydował się na zwołanie w 1726 roku synodu diecezjalnego. Synod kładł nacisk do kwestie duszpasterskie, moralność duchownych i wiernych, dbałość o świątynie⁴⁷. Odbyszwy pierwszą wizytację generalną wysłał do Rzymu w 1727 roku relację o stanie diecezji. Później wysłał jeszcze dwie takowe relacje. W relacji z 1727 roku pisał: *W diecezji rezyduję prawie ciągle. Gdy obowiązki senatorskie zmuszają mnie do wyjazdu extra limites Prussiae, wówczas wyznaczam administratora diecezji do spraw duchownych i świeckich. Tak właśnie postąpiłem w 1726 roku, gdy musiałem wyjechać na sejm do Grodna a potem na Litwę. Wizytację generalną zacząłem w pierwszym roku moich rządów na Warmii a zakończyłem w 1725 roku. Święceń udzielam przeważnie sam. Konsekrowałem kościół w Głotowie. Mój sufragan będący zarazem prepozytem kapituły jest człowiekiem starym i ma już 84 lata. Do pomocy przy funkcjach liturgicznych zapraszam mego krewnego, biskupa sufragana przemyskiego. Synod odbyłem*

⁴³ Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 300.29/217, *Reces sejmiku generalnego Prus Królewskich*, Grudziądz 2 IX 1734, k. 47v i n.

⁴⁴ B. Szady, *Wizytacje diecezji chełmskiej, wizytacja biskupa Krzysztofa Jana Szembeka (1714–1728)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2007, t. LXXXVII, s. 245–274.

⁴⁵ A. Eichhorn, op. cit., s. 129; H. Żochowski, op. cit., s. 31–35.

⁴⁶ Ibidem, s. 35–38.

⁴⁷ *Statuty synodalne warmińskie, sambijskie, pomezańskie, chełmińskie oraz prowincjonalne ryskie*, przekład J. Wojtkowski, Olsztyn 2010, s. 159–229; H. Żochowski, op. cit., s. 43 i n.

w 1726 roku, po uprzednim przeprowadzeniu wizytacji. Głosiłem słowo Boże w języku polskim i niemieckim, podczas gdy ten lud przez 200 lat słuchał kazań swoich pasterzy tylko w języku polskim... W tych trudnych czasach kościół warmiński polecił mi opiece św. Floriana. Na jego cześć poświęciłem kościół w Głotowie, z Krakowa sprowadziłem relikwie tegoż świętego. Sporą sumę przeznaczyłem na wykończenie kościoła w Krośnie. Codziennie na zamku lidzbarskim żywię 12 ubogich, często rozdaję biednym zboże na chleb a nawet sprowadzam w razie potrzeby. Kazałem wymalować nowe portrety biskupów warmińskich i umieścić je na miejscu zrabowanych przez Szwedów⁴⁸. Szembek finansowo wspierał budowę kościołów a zwłaszcza upiększania ich wnętrz. Dzięki niemu dobrze prosperowały liczne warsztaty artystyczne w Reszlu, Braniewie, Lidzbarku Warmińskim i Olsztynie. Organizował wielkie kościelne uroczystości, gdy sprowadzał relikwie świętych na Warmię. Owe uroczystości przyciągające tysiące wiernych wyglądały jak barokowe teatralne przedstawienia. Biskup dzięki nim oddziaływał na mieszkańców sąsiednich luterkańskich Prus. Jezuitom warmińskim kształcącym duchowieństwo nakazywał kształcić księży duszpasterzy mających postawę, naukę, modlitwę, nabożeństwami zachęcać wiernych do chrześcijańskiego postępowania. Chcąc uniknąć sporów wiernych z proboszczami ustanowił cenę za posługę duszpasterską.

Mając władzę świecką w siedmiu komornictwach dbał o stan gospodarczy dominium. Wprowadził w życie ustawę o służbie ustalając wynagrodzenie dla służby wiejskiej i miejskiej. W 1730 roku wraz z kapitułą groził konfiskatą zboża tym mieszkańcom, którzy ośmieliliby się wozić ziarno do młynów w Prusach Książących⁴⁹. W tym samym roku biskup wprowadził zakaz migracji z Warmii, a później zakazał Żydom prowadzenie działalności handlowej w dominium. Za jego rządów działały na Warmii dwa banki pobożne. Nie żałował pieniędzy na wsparcie jezuickich gimnazjów. W czasie szesnastoletnich rządów prowadził inwestycje budowlane. Przy katedrze kazał zbudować kaplicę Zbawiciela i w niej się pochować. Wspierał finansowo budowę licznych barokowych świątyń. Szembek uporządkował lidzbarską rezydencję budując barokowy pałac. Pozostaje pytanie skąd brał środki na wszystkie poczynania. Henryk Żochowski wyliczył, że jego roczne dochody w pieniądzu sięgały kwoty 90 000 florenów powiększone o wpływ z naturaliiów czyli datków w naturze. Dla porównania w 1656 roku komisja elektorska szacujące dochody dominium warmińskiego wyliczyła, iż roczny dochód biskupa warmińskiego, a był nim w tym czasie Wacław Leszczyński, miał wynieść 137 300 florenów pruskich⁵⁰. Na początku XVIII wieku biskup miał ponad 100 000 florenów rocznego dochodu. Kanonicy warmińscy w procesie

⁴⁸ A. Szorc, *Relacje biskupów warmińskich XVII i XVIII wieku do Rzymu o stanie diecezji*, „Studia Warmińskie” 1968, t. V, s. 227–228.

⁴⁹ Idem, *Dominium warmińskie 1243–1772*, Olsztyn 1990, s. 231.

⁵⁰ A. Kolberg, *Die Dotation des Bisthums Ermland vor und nach 1772*, ZGAE 1887, Bd. IX, s. 343.

informacyjnym biskupa Teodora Potockiego zeznali, iż w 1701 roku biskup Andrzej Chryzostom Załuski zebrał z czynszów 60 000 florenów i ponad 50 000 wpływało rocznie do jego kasy z innych źródeł⁵¹. Z kolei roczne dochody biskupa warmińskiego Adama Stanisława Grabowskiego w latach 1742–1746 sięgały kwoty 187 353 złotych⁵². Zapewne do kasy biskupa Szembeka wpływało rocznie przeciętnie tyle samo co do kasy Grabowskiego. Oczywiście w latach niepokoїв czasu bezkrólewia czy klęsk żywiołowych dochód był mniejszy, niemniej Szembek rocznie dysponował bardzo pokaźną kwotą. Rządy Szembeka przypadły na lata pokoju nie licząc bezkrólewia. Skrupulatny archiprezbiter lidzbarski Jerzy Wojciech Heide zapisując w kronice klęski nieurodzajów i zarazy, odnotowywał szkody wyrządzone przez burze, gradobicia, wichury, ale z klęsk obejmujących całe dominium wymieniał nieustannie podając deszcz w 1726 roku i wielką suszę w 1739 roku⁵³. Niewątpliwie owe kataklizmy pogodowe zmniejszały dochody biskupa, ale nie pustoszyły jego kasy. Przychodził na Warmię jako człowiek dość zamożny, gdyż jego zamożność wzbogacały kościelne prebendy w tym dwa biskupstwa, których rządcą był w latach 1713–1724. Z pewnością jakieś dochody otrzymywał również z dóbr rodowych.

Odzwierciedleniem majątkowej i finansowej sytuacji biskupa Szembeka jest jego testament i spis ruchomości. Już 11 sierpnia 1738 roku dworzanin biskupa Krzysztof Grąbczewski sporządził na jego polecenie *Rejestr generalny klejnotów, sreber, obicia i inszych rzeczy Jaśnie Oświeconego Książęcia Jmci Biskupa Warmińskiego i Sambijskiego Ziem Pruskich Prezydenta spisany anno domini 1738, 11 augusti*⁵⁴. Natomiast testament napisany w lidzbarskiej rezydencji przez pisarza Piotra Jana Focha podpisał Szembek 25 stycznia 1740 roku⁵⁵. W tym samym czasie podpisał cztery dyspozycje według których egzekutorzy testamentu mieli rozdysponować jego mienie⁵⁶. To niezwykle ciekawe dokumenty obrazujące mentalność biskupa Szembeka, zamożność, kulturę, modę, rodzinne powiązania, przyjaźnie i zobowiązania. Po śmierci biskupa wyznaczeni przez niego egzekutorzy: wojewoda sieradzki Aleksander Szembek, biskup chełmski Józef Szembek, kustosz warmiński Mikołaj Antoni Szulc, ekonom warmiński Jan Kazimierz Lingk i kanclerz, a zarazem kanonik dobromiejski Piotr Fox⁵⁷ zebrałi się w Lidzbarku Warmińskim 2 kwietnia 1740 roku i przez kilka dni

⁵¹ A. Szorc, *Diecezja warmińska za biskupa Andrzeja Chryzostoma Załuskiego 1698–1711*, Lublin 1966, s. 30, maszynopis pracy doktorskiej.

⁵² J. Dygdała, *Adam Stanisław Grabowski (1698–1766). Biskup – polityk – mecenas*, Olsztyn 1994, s. 117.

⁵³ J.W. Heide, *Archiwum dawne i nowe lidzbarskiego kościoła archiprezbiterialnego*, przekład J. Wojtkowski, Olsztyn 2006, s. 65.

⁵⁴ AAWO, Rep. 128, VII, 5, k. 1–34.

⁵⁵ AAWO, Archiwum Kapituły (dalej: AK), sygn. T. 16, *Testament biskupa warmińskiego Krzysztofa Andrzeja Jana Szembeka*, s. 20–21v.

⁵⁶ Ibidem, k. 22–64: *Codicillus ultimae voluntatis testamentaria disposition anno 1740, 23 I 1740; Alia legata; Codicilli mei conscripti 1740*.

⁵⁷ AAWO, AK, sygn. T. 16, *Testament biskupa K.A.J. Szembeka*, s. 21.

sporządzili inwentarz klejnotów, sreber i innych ruchomości pozostałych po biskupie Szembeku⁵⁸. Sporządzając inwentarz posiłkowali się rejestrem spisany w 1738 roku. Te dwa dokumenty nie są jednak identyczne, nie tylko dlatego, że od 1738 roku do 1740 roku powiększyły się ruchomości biskupa. W rejestrze z 1738 roku jest wykaz obrazów zdobiących pokoje lidzbarskiej rezydencji oraz obrazów z letniej rezydencji w Bischdorfie (dziś Sątopy Samulewo) i zamku w Jezioranach. Natomiast w inwentarzu rzeczy spisany po śmierci biskupa, podpisanym przez pisarza Piotra Szulca, wykazane zostały pieniądze złożone w biskupich woreczkach i szkatułach, umieszczony został wykaz księgozbioru biskupiego, a także opisane zostało wyposażenie pokoiów barokowej lidzbarskiej rezydencji. Do wymienionych dokumentów dochodzi jeszcze rozliczenie egzekutorów z wykonania ostatniej woli Szembeka⁵⁹ oraz opis pogrzebu biskupa⁶⁰.

Inwentarze sporządzano zazwyczaj po śmierci właściciela. Biskup Szembek przewidując rychłą śmierć, a chcąc ułatwić egzekutorom wykonanie swej woli kazał spisać posiadane ruchomości wcześniej. Podobnie postąpił biskup Andrzej Chryzostom Załuski⁶¹. Zresztą każdy z biskupów pozostawił testament i dyspozycje rozdziału ruchomości⁶². Testamentu nie zdążył spisać biskup Jan Zbąski. Synod warmiński z 1610 roku, a także z 1726 roku zwołany przez biskupa Szembeka nakazywał duchownym sporządzanie testamentu i ustanawiał przepisy o wykonaniu postanowień zmarłego⁶³. Testamenty, a zwłaszcza spisy rzeczy pozostawionych przez biskupów, to niezwykle źródła oddające ducha epoki. Wielu badaczy zwracało uwagę na wartość poznawczą inwentarzy ruchomości pozostawionych przez zmarłych⁶⁴. Wręcz

⁵⁸ AAWO, Rep. 128, VII, 5, *Inwentarium omnium mobilium*.

⁵⁹ Ibidem, *Calculus executionis testamenti*, 3 VIII 1751.

⁶⁰ Ibidem, *Relatio de exequiis*.

⁶¹ S. Achremczyk, *Testament kanclerza wielkiego koronnego i biskupa warmińskiego Andrzeja Chryzostoma Załuskiego*, KMW 1984, nr 4, s. 379–381; idem, *Inwentarz ruchomości pozostałych po śmierci biskupa warmińskiego Andrzeja Chryzostoma Załuskiego*, KMW 1986, nr 3–4, s. 149–150.

⁶² H. Zins, *Nieznany testament biskupa warmińskiego Maurycego Ferbera*, „Rocznik Olsztyński” 1958, t. I, s. 223–234; AAWO, AK, sygn. T. 18, *Testament biskupa Mikołaja Szyszkowskiego*, k. 6064; I. Makarczyk, *Warmia w okresie rządów biskupa Mikołaja Szyszkowskiego (1633–1643)*, Olsztyn 2017, s. 141–147; idem, *Testament prymasa Wacława Leszczyńskiego*, „Echa Przeszłości” 2010, t. XI, s. 269–283; BO, sygn. 4216, *Testament Adama Stanisława Grabowskiego*, Lidzbark Warmiński 12 VII 1766, k. 80–81; Druk testamentu *Pastoralblatt für die Diocese Ermland 1878*, Bd. X, s. 117–119; J. Obłąk, *Stosunek do nauki i sztuki biskupa warmińskiego Adama Stanisława Grabowskiego*, „Studia Warmińskie” 1964, t. I, s. 16–20, 43–44, 55; BO, sygn. 4182/III, *Inwentarz pozostałych rzeczy po śp. J.O. Ks. Jmci Adamie Grabowskim biskupie warmińskim*, 1767, k. 1–9. Biskup Ignacy Krasicki umową zawartą 23 stycznia 1767 roku nabył sporo ruchomości od brata biskupa Grabowskiego, kasztelana elbląskiego Jana Grabowskiego.

⁶³ *Statuty synodalne warmińskie...*, s. 130, 131, 201.

⁶⁴ A. Klonder, D. Główna, *Inwentarze w badaniach kultury Europy od średniowiecza po nowożytność*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” (dalej: KHKM) 2003, R. 51, nr 2, s. 157–176; U. Augustyniak, *Inwentarze radziwiłłowskie jako źródło do historii mentalności i życia codziennego*, KHKM 2003, R. 51, nr 2, s. 231–248; A. Wyczański, *Szlacheckie inwentarze pośmiertne z XVI wieku jako źródło do dziejów kultury materialnej w Polsce*, KHKM 1954, R. 2, nr 4, s. 691–699; A. Pośpiech, *Pułapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII wieku*, Warszawa 1992; J. Dumanowski, *Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej w XVIII wieku*, Toruń 2006; B. Popiołek, *Szlachcic na funkcji. Inwentarze*

imponują one szczegółowością oraz bogactwem informacji. Inwentarz biskupa Szembeka podobnie jak i inne inwentarze pośmiertne, posiadał swoistą konstrukcję⁶⁵. Ruchomości biskupa uporządkowano według kategorii rzeczy. W osobnych podrozdziałach spisano przedmioty podobnej funkcji, ale o różnych cechach. W spisie ruchomości sporządzonym w 1738 roku spisano osobno klejnoty, pierścienie, łańcuchy, zegary i zegarki, paciorki, klejnoty ze złota, srebra, relikwiarze, galanterie i *insze droższe mobilia*, srebro i naczynia kościelne, infuły, kapy, gremiały, alby, humerały i pasy, dalmatyki, antepedia, aparat kościelny – ornaty, obrusy na ołtarze, księgi, srebro stołowe, srebro mniejsze z pokoju biskupa, *przyns-metal* (cyna), suknie zimowe i letnie, pasy, obicia, łóżka, portiere, przykrycia na różne stoły, obrazy z zamku lidzbarskiego, z pałacu biskupiego w Sątopach Samulewie (Biskupia Wola) oraz z zamku zyborskiego (jeziorańskiego), karety, wozy, szory, cynę angielską, cynę prostą i naczynia kuchenne. W pośmiertnym inwentarzu z 1740 roku jeszcze wyróżniono: orderzy, kielichy, relikwiarze, złoto, monety, spis przedmiotów znajdujących się w starych i nowych pokojach pałacowych, wymieniono również księgozbiór. Spis rzeczy, które znajdowały się w poszczególnych pokojach jest bardzo szczegółowy. W porównaniu z inwentarzem ruchomości po biskupie Załuskim nie wyróżniono np. dywanów czy obić tureckich. Po każdym, biskupie pozostał inwentarz dóbr całego biskupstwa warmińskiego. Takowy inwentarz biskup podpisywał jak obejmował dominium i spisywano go też po śmierci biskupa albo po awansie na wyższy kościelny urząd. Porównywano czy dominium w czasie biskupich rządów nie poniosło strat. Jeżeli w inwentarzu odnotowano ubytki, a biskup tak jak Ignacy Krasicki⁶⁶ awansował na arcybiskupstwo gnieźnieńskie, straty musiał pokryć z własnych funduszy. Krzysztof Szembek nie umniejszył stanu posiadania Warmii w stosunku do tego, który zastał w 1724 roku. Dla nas istotne są inwentarze jego osobistego mienia. Bardzo szczegółowe inwentarze ruchomości biskupa Szembeka stanowią źródło wiedzy o rządzącej Rzeczpospolitej elicie magnackiej. Służą badaniom nad dziejami rzemiosła, kulturą materialną, a także duchową oraz życiem codziennym. Niestety nie spisano zawartości biskupich piwnic i spiżarni co byłoby pomocne w odtworzeniu dziedzictwa kulinarnego, luksusowej konsumpcji, szerzej – kultury stołu. Częściowo o tym mogą świadczyć spisy

ruchomości Władysława Charczowskiego jako świadectwo zmian mentalnych i kulturowych wśród szlachty w XVIII wieku, „Saeculum Christianum” 2022, t. XXIX, nr 2, s. 199–217; U. Kicińska, *Splendory domowe w staropolskich inwentarzach ruchomości*, KHKM, 2017, R. 65, nr 2, s. 461–470; M. Wilczek-Karczewska, *Majątek osobisty szlachcianki z XVII-wiecznego Komorowa w świetle dokumentów po zmarłej Teresie Lipskiej*, „Materiały z Dziejów kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu” 2005, z. 10, s. 89–96; R.E. Mohrmann, *Pośmiertne inwentarze mienia – krytyka źródła, problemy badawcze*, KHKM 2005, R. 53, nr 2, s. 137–146.

⁶⁵ P.M. Dziembowski, *Spis rzeczy pozostałych po śmierci Jana Antoniego Radomickiego, wojewody inowrocławskiego z 26 czerwca 1738 roku*, KHKM 2017, R. LXV, nr 4, s. 79–101.

⁶⁶ J. Obłak, *Sprawa inwentarza biskupstwa warmińskiego po przejściu Ignacego Krasickiego do Gniezna*, „Studia Warmińskie” 1967, t. IV, s. 5–33; A. Szorc, *Z działalności kościelnej biskupa Andrzeja Chryzostoma Załuskiego na Warmii (1698–1711)*, „Studia Warmińskie” 1967, t. IV, s. 41.

naczyń kuchennych i stołowych. Inwentarze oddają poziom życia, wystrój biskupich pokoiów. Jeżeli prześledzimy zapisy biskupa o darowaniu poszczególnych przedmiotów osobom czy kościelnym instytucjom, to można odtworzyć krąg osób bliskich biskupowi Szembekowi, także wizerunek kreowania swej osoby czy społecznej pozycji.

Inwentarz z 1738 roku jak i pośmiertny z kwietnia 1740 roku to bardzo obszerne dokumenty zapewne warte opublikowania w całości. Owe inwentarze zaczynają się od spisu klejnotów ze złota, srebra i pieniędzy złożonych w biskupich skarbcach. Biskup Szembek był zamożny i mimo finansowego wspierania kościelnych inwestycji, zbudowania barokowego pałacu na parchamie zamku lidzbarskiego pozostawił spore oszczędności. W inwentarzu pośmiertnym owe oszczędności zapisano jako złoto. W dokumencie⁶⁷ wymieniono: *W jednym worku według rejestru znalezionego czerwonych złotych pojedynczych 395. Item numismata, które ważą czerwonych złotych 115. W worku czerwonym aksamitnym numismata Domus większe 4, mniejszych 15, małych 22, ważą in suma czerwonych złotych 105. W skrzynce czerwonej aksamitnej pojedynczych czerwonych złotych 1000. W czarnej skrzynce według rejestru znaleziono czerwonych złotych 2000. W worku zielonym złotem tkanym numismata srebrne większe 7, mniejsze 23. W drugim worku czerwonym numismata srebrne większe 5 mniejsze 15.* Dalej zaznaczono: *W skarbcu małym tyrfami i szostakami worków 12 w każdym po 600 złotych facit 7200 zł. W skrzyni sub numero 27 in currenti moneta worków 33 w każdym po 600 złotych, item woreczek w którym złotych 200 facit zł. 20 000.* Przeliczając wszystko na złote, a licząc czerwony dukat po 18 złotych w skarbcu biskupa znaleziono 92 270 złotych. Dla porównania biskup warmiński Andrzej Chryzostom Załuski pozostawił w skarbcu 96 000 florenów a jego długi wraz z legatami sięgały kwoty 111 300 florenów⁶⁸. Biskup Szembek długów nie wykazał. Natomiast egzekutorzy testamentu ocenili wartość ruchomości na 156 669 złotych, groszy 1, denarów 8, do tego doszły jeszcze pieniądze z czynszów za rok 1740 w wysokości 3659 florenów i 23 groszy⁶⁹. Wszystkie pieniądze pozostawione przez biskupa i uzyskane ze sprzedaży jego mienia egzekutorzy rozdysponowali według wskazań Szembeka. Rozliczenia testamentowe są bardzo pouczającym dokumentem. Ostatecznie wolę biskupa wykonano dopiero w 1751 roku.

W skrzyneczce numer 33 znajdującej się w sypialni czy komorze biskupa zdeponowane były złote krzyże, pierścionie, monety i inne przedmioty ze złota. W inwentarzu pośmiertnym wymieniono dziewięć złotych krzyży zdobionych diamentami. Wśród nich: *krzyż diamentowy, szafirowy w diamentikami, szmaragdowy z diamentikami, czerwony z granatami i diamentikami wkoło, szmelcowany, szmelcowany cum figura Crucifix na rogach diamentiki, złoty z floresikami paryska robota,*

⁶⁷ AAWO, Rep. 128, VII, 5, *Inventarium omnium mobilium 1740*, s. 3.

⁶⁸ S. Achremczyk, *Inwentarz ruchomości...*, s. 147, 148.

⁶⁹ AAWO, Rep. 128, VII, 5, s. 8.

krzyż mały złoty z figurą Pana Jezusa z rubinkami 113 (in tumba), złoty krzyż szmelcowany cum figura Immaculatae conceptionis⁷⁰. Krzyż złoty, jak zaznaczono paryskiej roboty, podarował Krzysztofowi Szembekowi testamentowym zapisem prymas Stanisław Szembek. Podobnie jak pierścień szafirowy. Pierścieni biskupich posiadał Szembek tyle samo co krzyży – dziewięć. Na pierwszym miejscu zapisano: *pierścień diamentowy bogaty dalej diamentowy dawniejszy, szmaragdowy z diamencikami po rogach, szafirowy z diamencikami po rogach, szafirowy w tablicę brylantowany z diamencikami po rogach, szafir palony złotego koloru z diamencikami wkoło sadzony (in tumba), rubinowy, rubinowy Srzeniawa (Śreniawa) po trzy diamenciki po rogach, żabieńcowy*⁷¹. W rejestrze sporządzonym w 1738 roku odnotowano jeszcze trzy pierścienie nie wymienione w inwentarzu pośmiertnym: *pierścień ametystowy, pierścień cum figura Crucifixi po trzy diamenciki po rogach, pierścień granatów czerwony z diamencikami na około*. Zapewne te pierścienie biskup musiał już komuś podarować. W tej skrzyneczce był jeden szczerozłoty kielich i jeden kielich pozłocony a także relikwiarz z drzewem Krzyża Świętego ad instar monstrancji, relikwiarze dwa srebrne owalne⁷² a także *tabakiera szczerozłota, drzewo Krzyża Świętego w futorialiku, pugilares perłowe w złoto oprawne z piórkiem złotym, bańka srebrna, okulary w złoto oprawne, pudełko z woreczkami do pieniędzy*⁷³. Do precjozów zaliczono łańcuchy, a miał ich Szembek osiem. Zamawiał je biskup u olsztyńskiego złotnika Johanna Christofa Geese⁷⁴. W rejestrze z 1738 roku wymieniono dwa łańcuchy wykonane zapewne przez Geesego – *łańcuch olsztyński w większe różyczki; nowy olsztyński*. Szembek posiadał też: *łańcuch w pancerz podwójny, łańcuch szmuklerską robotą, królewiecki w różyczki, wileński podwójny, w podwójne kółeczka, łańcuszek mały podróżny*⁷⁵. Wśród klejnotów biskupich znalazł się order Orła Białego: *Order z białym szmelcem wielki Aquilae Alba z wstążkami niebieskimi; order maleński takiż w Gdańsku robiony z diamencikami. Item order takiż bez diamencików*⁷⁶. Order Orła Białego ustanowił August II na zjeździe polskich senatorów w listopadzie 1705 roku w Tykocinie, a odznaczał im wiernych stronników. Na tykocińskim zamku podejmował go wówczas hetman wielki litewski Michał Wiśniowiecki i biskup kujawski Stanisław Szembek⁷⁷. Wówczas wartość orderu sięgała kwoty 550 talarów. W 1713 roku order odnowiono dodając niebieską wstęgę. Taki order otrzymał Krzysztof Szembek. Szembek posiadał też dwa

⁷⁰ Ibidem, s. 1.

⁷¹ Ibidem.

⁷² Ibidem.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ A. Samulowska, Johannes Christof Geese – złotnik olsztyński, „Rocznik Olsztyński” 1968, t. VII, s. 43–62; J. Kolberg, *Ermilaendische Goldschmiede*, ZGAE 1910, Bd. XVI, s. 399.

⁷⁵ AAWO, Rep. 128, VII, 5, *Rejestr generalny klejnotów*, 11 VIII 1738, k. 3.

⁷⁶ Ibidem, k. 2v.

⁷⁷ J. Feldman, *Polska w dobie wojny północnej 1704–1709*, Kraków 1925, s. 157, 166–167.

małe Ordery Orła Białego. Jeden ozdobiony diamentami, a wykonany w Gdańsku, a drugi bez diamentów. W którym roku biskup został odznaczony nie wiadomo, być może uhonorował go król po misji w Kurlandii. Krzysztofa Szembeka uhonorowano też carskim orderem: *order S. Jędrzeja złoty, błękitny szmelc na nim*⁷⁸. Do cennych przedmiotów biskupa zaliczyli egzekutorzy zegary i zegarki, a miał ich Szembek dzie więć. W rejestrze z 1738 roku wymieniono: *zegar szczerozłoty, zegarek srebrny z repetycjami; zegar paryski z pedestalem, zegar z herbem J.O. Xcia Jmci; takiż drugi; zegar gdański z tarczą w Szmolanach; zegarek toruński podróżny, zegar nocny z lampą na wierzchu, zegar nocny stary*⁷⁹. Kapituła warmińskiej podarowała: *zegar wielki paryski z pedestalem po śp. panu kanclerzu wielkim koronnym, który czternaście dni idzie nakręciwszy go*⁸⁰. Szembek w 1738 roku do rzeczy najcenniejszych, które posiadał, zaliczył paciorki, różańce, a miał ich 14 oraz dwie decymki: koralowa i bursztynowa. Biskup posiadał zatem *paciorki prawdziwe laurowe z różyczkami złotymi, kamienne krwawnikowe, ad formam lazurowych, zielone, aspisowe z różyczkami złotymi, papie-latego koloru od Ojca Świętego medalik złoty, wielkie z starego bursztynu przeszło 200 lat mające, bursztynowe białe, także kamedulskie, kościane kamedulskie, jerozolimskie, po śp. matce; po śp. ciotce oboje drewniane*⁸¹.

Osobno spisano w 1738 roku ze złota klejnoty, srebra, relikwiarze, galanterie i insze droższe mobilia. To bardzo interesujący spis. Nie sposób wyliczyć wszystkich kosztowności. Warto jedynie zwrócić uwagę na niektóre charakteryzujące osobę biskupa Szembeka. Wiadomo, że był wręcz miłośnikiem pozyskiwania relikwii świętych zamkniętych w relikwiarzach wykonanych przez złotników. Wiele takich srebrnych relikwiarzy na zlecenie biskupa zrobił wspomniany Johann Christof Geese. W rejestrze odnotowano: *reliqviarz Drzewa Krzyża S. diamentami, rubinami, perłami, reliqviarz S. Krzysztofa i SS. Patronów Korony Polskiej diamentami, rubinami adornowany, reliqviarz SS. Apostołów z podobnymi kamieniami*⁸². Relikwiarzy miał znacznie więcej. Wystarczy wymienić: *ręka srebrna z reliqviami S. Kazimierza, ręka srebrna z reliqwią S. Floriana*. Szembek posiadał też relikwiarz św. Jana Nepomucena, a także *reliqviarzyków wielkich w srebro oprawnych cztery z firankami kitajkowymi, reliqviarz srebrny filigranową robotą, trumienek dwie wyślacanych z reliqviami SS., reliqviarzyków wielkich w ramach czarnych dwa, Szreniawa na której bywają reliqviarzyki różne, reliqviarzyków ad formam róży trzy, reliqviarzyków srebrnych pozłocistych dwa S. Wojciecha i S. Stanisława*⁸³. Gromadzenie relikwii świętych stało się wręcz pasją, a wszystkie były w bardzo kosztownej oprawie. Trudno ocenić ile

⁷⁸ AAWO, Rep. 128, VII, 5, *Rejestr generalny klejnotów*, 11 VIII 1738, k. 5.

⁷⁹ Ibidem, k. 3v.

⁸⁰ AAWO, AK, sygn. T. 16, *Codicilli mei conscripti*, 1740, k. 28v.

⁸¹ AAWO, Rep. 128, VII, 5, k. 3v.

⁸² Ibidem, k. 4v.

⁸³ Ibidem, k. 4v, 5v.

pieniędzy wydał biskup na relikwiarze, które mocą testamentu podarował kościołom warmińskim w tym katedrze fromborskiej. Nie mogło zabraknąć krzyży z wizerunkiem Chrystusa i Matki Boskiej. W rejestrze najcenniejszych ruchomości zapisano: *Krucyfix słoniowej kości w ramach pozłocistych drewnianych w Szmolanach zawsze będący, krucyfix srebrny na drzewie czarnym z drugiej strony z napisem przy którym umierał śp. J.O.Xzę Jmć Prymas, brat J.O. Xcia Jmci, krucyfix na hebanie srebrny i narożniki takiesz w pokoju, krucyfix wielki słoniowej kości na drzewie czarnym*⁸⁴. W rejestrze znajduje się też zapis o kielichu szczyrozłotym z diamentami i figurami reprezentującymi *Misceria Passionis Christi*, kielich suto złocisty rubinami, szmaragdami adornowany a także *monstrancja suto złocista kamieniami adornowana*⁸⁵. Wymieniono kilka obrazów Matki Boskiej m.in. *Obraz Najświętszej Panny Częstochowskiej wzwyz półtony ćwierci, koronę z klejnotów, sukienkę z pereł mający, item takisz drugi z sukienką złotem haftowaną*⁸⁶. W wykazie wpisano obraz *Najświętszej Panny Bolesnej na blasze, sztuka włoska*⁸⁷. Ujęto w rejestrze dwa obrazy z kości słoniowej, obraz *Matki Boskiej Bolesnej*, jeszcze kilka innych obrazów z wizerunkami *Matki Boskiej, Chrystusa*, a także *św. Franciszka Salezego i św. Filipa, św. Jana, św. Anny oraz: Dwie statuy za szkłem św. Jędrzeja i św. Krzysztofa snycerską robotą, obrazy dwa w ramach drewnianych jeden Ojca Świętego drugi Króla Jmci Augusta II, effigies (obraz) Pana Jezusa w Ogrójcu w ramach okrągłych pozłocistych, effigies Cane Domini takisz effigies Clementis XI z Rzymu przysłane, obrazek w ramkach w oktanguł (ośmiokątny) na którym wyrażony dies obitus śp. Jmci Pana Kanclerza Wielkiego Koronnego*⁸⁸. Do najcenniejszych przedmiotów posiadanych przez biskupa Szembeka zaliczono: *kapliczka hebanowa srebrnymi sztukami ab intra przyozdobiona, kapliczka bursztynowa, zwierciadło podługowate wysokie, kałamarzyk srebrny filigranową robotą z osóbkami, róg jednorożcowy w złoto oprawny, laska z herbem J.O. Xcia Jmci, laska z lazurowym kamieniem, laska z różkiem, laska podróżna z gałką złotą, laska hebanowa do otwierania firanek*⁸⁹. Wśród wartościowych przedmiotów znalazła się ośmiotomowa Biblia paryska. Niestety spisujący ruchomości nie podał ani roku ani miejsca wydania. Jako pierwszy biblię z języka hebrajskiego i greckiego na język łaciński przełożył Hieronim ze Strydomu. Biblia poprawiana przez innych doczekała się druku w Paryżu w 1504 roku, zaakceptował ją sobór trydencki. Z pewnością biskup posiadał jakieś XVII wieczne wydanie tej Biblii. Poprzednicy Szembeka Biblii paryskiej w swych zbiorach nie posiadali. W spisie z 1738 roku nie zabrakło szkatułek. Chińska szkatuła znajdowała się w pokoju biskupim w lidzbarskim pałacu, perłowa z szufladkami też

⁸⁴ Ibidem, k. 4v, 6.

⁸⁵ Ibidem, k. 4v.

⁸⁶ Ibidem.

⁸⁷ Ibidem, k. 5.

⁸⁸ Ibidem, k. 6.

⁸⁹ Ibidem, k. 6v, 7.

i szkatuła z herbem biskupa i srebrnymi uchwytami. Biskup posiadał także drugą chińską szkatułę jak zaznaczono *współotwierającą się*. Nie dziwi posiadanie przez biskupa Szembeka kilku apteczek w których przechowywał nie tylko lekarstwa, ale też korzenie, słodczyce a nawet napoje. Wymieniono więc *apteka czarna wielka, apteka uniwersalna J.O.Xcia Jmci, apteczka halska, apteka generalna na dole*⁹⁰. Z przedmiotów uznanych za cenne wymieniono: parawany chińskie, stoliki chińskie różne, dwa stoliki *szkłem adornowane z lamą zieloną w kapliczce prywatnej*, koszyki z kwiatami, kałamarzyk srebrny, *kropidlniczka kryształowa cum figura Passionis*. Ciekawostką jest pojawienie się w spisie nazwy *farfury olenderskie*⁹¹. Farfury czyli fajans holenderski. Dokładnie nie określono co pod tą nazwą się kryło – kubki, talerze, czarki.

Osobno spisano przedmioty ze srebra, z tym, że w rejestrze z 1738 roku spis zatytułowano *srebro stołowe*, a w pośmiertnym inwentarzu *konnotacja srebra*. Było to srebro stołowe. W obu inwentarzach bardzo mało uwidoczniło wyrobów z porcelany i szkła, które kosztownością dorównywały wówczas przedmiotom ze srebra czy klejnotom. Wczytując się w spisy sreber można ujrzeć dziedzictwo kulinarne, biesiadowanie, gusta smaku. Potrawy na stół podawano w srebrnych misach, wazach i srebrnych talerzach i to zapewne podczas uroczystych obiadów czy uczt. Na co dzień używano mis i talerzy ze szlachetnej cyny. Nie odbiegał w tym Szembek od ówczesnej szlachty i magnaterii. Należy pamiętać, iż był osobą duchowną wzywającą w swych naukach do wstrzemięźliwości. Tak jak przystało na stół magnacki i szlachecki nie mogło u biskupa zabraknąć serwisu. Serwis jak pisał Jędrzej Kitowicz *to machina srebrna, na łokieć wysoka, na trzy ćwierci łokcia w dnie szeroka, u góry węższa, z czterech balasów prostych albo wyginanych w esy złożona... Na kolumnach osadzony był srebrny kosz misterną robotą, w który kładziono cytryn albo nawa do tejże potrzeby służąca. Nad koszem lub nawą unosiła się kopuła... czasami sam kosz lub nawa z cytrynami składały wierszch serwisu; niżej kosza między kolumnami były cztery obrączki między sobą związane, do baleczek poprzecznych przylutowane, w każdej z tych obrączek stała wetchnięta bańka misterna z nakrywadłem, srebrna albo też kryształowa, srebrem w kilkoro obwiedziona; te bańki, nazywane karafinkami, dlatego osadzane były w cyrkuły, czyli obrączki, ażeby nie podlegały nieostrożnemu wywróceniu. Służyły zaś do octu, oliwy, cukru na mąkę stłuczonego i musztardy, których ingrediencji panowie zażywali, gdy sami sobie na stole sałatę zaprawić lub jakiej potrawie smaku lepszego podług dotchliwości języka swego przydać chcieli, musztardę zaś brali do sztuki mięsa i kielbasy pieczonej*⁹². Czy taki serwis jaki opisał Jędrzej Kitowicz posiadał biskup Szembek nie wiemy. Wiemy, że miał trzy srebrne serwisy: *serwis wielki cum omnibus pertinentis w skrzyni nr 1; serwis drugi średni w czarnej skrzyni; serwis*

⁹⁰ Ibidem, k. 6v, 7.

⁹¹ Ibidem, k. 7.

⁹² J. Kitowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, wstęp M. Dernałowicz, Warszawa 1985, s. 231.

trzeci mały z dwiema flaszkami srebrnymi⁹³. Ten serwis srebrny nowy wielki ze wszystkim, to jest flaszek srebrnych do niego cztery, flaszek szklanych cztery i solniczki cztery podarował bratu, wojewodzie sieradzkiemu Aleksandrowi Szembekowi. Sporo wymieniono mis dużych i małych, wszystkie srebrne z herbami biskupa i inicjałami jego imion oraz nazwiska. W inwentarzu⁹⁴ pośmiertnym zapisano: *mis wielkich cztery z herbami i literami spodem; pułmisia większe dwa saskie na wierzchu z herbami, spodem literami; pułmisia mniejsze 4, półmisków 36 których z herbami na wierzchu 24 a spodem z herbami 12; przystawek 16, to jest 8 z herbami na wierzchu, 8 z herbami spodem; przystawek strzępiastych alias octangulares 2; talerzy tuzinów 6, to jest z herbami na wierzchu tuzinów 3 a spodem z herbami tuzinów 2*. Dalej spisano wazy, noże, łyżki, widelce. Biskup więc posiadał: *vasa dwa wielkie z blachami srebrnymi łyżek do nich krzywych 2*. W rejestrze generalnym klejnotów z 1738 roku przy tej wazie dodano *waza na których się stawiają podługowate z łyżkami dwiema krzywymi*. W tymże rejestrze przy wazach dopisano kolejne trzy: *okrągłych wazów pomniejszych z przykryciami, które do frykasów bywają intra pozłociste cztery; dwa waza pomniejsze podługowate do rosółów; dwa waza potaziowe okrągłe z łyżkami krzywymi*⁹⁵. Do waz były pokrywki tak jak i na półmiski występujące w spisie pod nazwą kapelusze. Następnie odnotowano łyżki, noże i widelce: *łyżek, noży z widelcami podróżnych par 18; noży z grabkami i łyżkami par 24*. Z innych rzeczy charakterystycznych zapisano: *solniczkę na serwisy 8, dwie małe podróżne; kubek seu czarka srebrna sutozłocista z uszkami; kałamarz wielki z osobą na wierzchu; kubek pozłocisty z przykryciem; kufel rysowany wewnątrz pozłocisty na wierzchu św. Krzysztof*. Biskup był smakoszem kawy i herbaty: *dzbanuszków do caffè, herbathae i ciocolady 4; łyżeczek do herbaty nr 6; flaszek na herbacie 2*. Do tego tacka do cukru, szczypcy do cukru. Nie gardził Szembek napojami alkoholowymi skoro posiadał: *kociołek do palenia spiritusu; flaszcza pozłacana do wódki węgierskiej*⁹⁶. W osobnym kodycyli zaznaczył, że w piwnicy zamku lidzbarskiego posiadał znaczny zapas wina. Wino zaś XX Exekutorowie dla należących do mnie i dla siebie *exdividant proportionē ducta, principaliter wojewodzie sieradzkiemu, biskupowi chełmskiemu, wojewodzie inflanckiemu, staroście świeckiemu – Tego jest rejestrzyk u piwniczego specificabit według prowizji w piwnicy jaka na ten czas będzie mogła być expensa facta na potrzebę pogrzebu reliquum*⁹⁷ W spisie posiadanych rzeczy sporo było lichtarzy, obrazów na srebrnej blaszce, posiadał też kompas srebrny, zegarek szczerozłoty, dzbanuszki do kwiatów, pieczętkę, czarki, kufle, wanienki, misy duże i małe, oprawioną w złoto trzy pieczętki w srebro oprawnych, lustro z 12

⁹³ AAWO, Rep. 128, VII, 5, *Inventarium omnium mobilium*, 1740, s. 18.

⁹⁴ Ibidem, s. 18.

⁹⁵ Ibidem, *Rejestr generalny klejnotów*, 11 VIII 1738, k. 13v, 14.

⁹⁶ Ibidem, k. 15v.

⁹⁷ AAWO, AK, sygn. T 16, *Codicilli mei conscripti*, 1740, k. 42.

lichtarzami.

W rejestrze generalnym spisany w 1738 roku umieszczono wykaz obrazów posiadanych przez biskupa, a w inwentarzu pośmiertnym wykaz zgromadzonych ksiąg. Wykazy są interesujące, gdyż pierwszy ukazuje z kim biskup utrzymywał kontakty, kogo uznawał za przyjaciół oraz jego polityczne sympatie. W drugim zawierającym wykaz ksiąg ujawnione zostały jego zainteresowania literackie, historyczne, teologiczne. W 1738 roku w obecności biskupa spisano obrazy zdobiące rezydencję lidzbarską, letnią rezydencję w Bischdorfie oraz obrazy znajdujące się na zamku w Jezioranach. O dziwo nie spisano obrazów będących w rezydencji w Smolajnach, a z pewnością zdobiły one biskupie pokoje. W sumie obrazów naliczono 205, a gdy do tego dodamy obrazy biskupów warmińskich w zamku i obrazy królów polskich, cesarzy, papieży w Bischdorfie, to wszystkich obrazów mógł posiadać Szembek około 300. Zatem była to kolekcja pokaźna. Ze spisu obrazów znajdujących się w lidzbarskiej rezydencji można rozpoznać rozkład pierwszego reprezentacyjnego piętra barokowego pałacu. Szembek zostawszy biskupem warmińskim rozbudował to co zbudowali poprzednicy i dobudował skrzydło zachodnie i ryzalit pałacu. Archiprezbiter lidzbarski Jerzy Wojciech Heide w swej kronice tak odnotował inwestycyjne dokonania Szembeka: *Odnowił zamek lidzbarski i w stronę rzeki Łyny dobudował z mocnego muru przednią część, podzieloną na izby u góry i na dole*⁹⁸. Na parchamie zamku lidzbarskiego stanął barokowy pałac dwukondygnacyjny. Szembek inwestycję zakończył w 1727 roku, a skrzydło wschodnie pałacu dobudował w latach 1752–1754 jego następca biskup Adam Stanisław Grabowski⁹⁹. W inwentarzu z 1740 roku dokonano opisu wyposażenia pokoi biskupa Szembeka, nie tylko w barokowym pałacu, ale też w gotyckim zamku. Natomiast w rejestrze generalnym z 1738 roku zamieszczono wykaz obrazów zaznaczając w jakim pokoju one się znajdowały. Spis z 1738 roku noszący tytuł *Obrazy w zamku heilsberskim* zaczęto od portretów biskupów warmińskich w wielkim refektarzu. Szembek kazał wymalować 33 portrety swych poprzedników na miejsce portretów skradzionych przez Szwedów w czasie wielkiej wojny północnej. W rejestrze tak to zapisano: *Effigies wszystkich biskupów warmińskich na sali*. W lidzbarskiej rezydencji dominowały obrazy o tematyce religijnej. W pałacu barokowym wisiały portrety papieża Innocentego XIII, Klemensa XII, a w pokoju Rudnickiego na zamku, biskupów warmińskich – Wacława Leszczyńskiego, Jana Stefana Wydźgi, obok nich portret samego Krzysztofa Szembeka. Leszczyński i Wydźga awansowali z biskupstwa warmińskiego na arcybiskupstwo gnieźnieńskie zostając prymasami Polski stąd ich portretowe wyróżnienie. Z kolei

⁹⁸ J.W. Heide, op. cit., s. 127.

⁹⁹ W. Wólkowski, *Zamek biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim dzieje budowlane i problemy konserwatorskie*, Olsztyn 2016, s. 111–117; idem, *Od gotyckiego zamku do barokowej rezydencji, dzieje budowlane zamku biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim w XVII i XVIII wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2015, R. 77, nr 1, s. 11–21.

Innocenty XIII był papieżem w latach 1721–1724. On też wystawił bullę nominacyjną na biskupstwo warmińskie dla Krzysztofa Szembeka. W 1738 roku spisujący odnotowywali to co było w poszczególnych pokojach. W skrzydle zachodnim części pałacowej w pokoju jak zaznaczono pierwszym obraz *Najświętszej Panny Koronacji z inskrypcjami i herbami J.O. Xcia Jmci i Xcia Jmci Zbąskiego. W pokoju drugim audyencja u Xcia Weneckiego XCia Jmci Zbąskiego*¹⁰⁰. W tymże pokoju były też obrazy Dawida, Mojżesza, Jana Chrzciciela i Najświętszej Panny. W trzecim pokoju na suficie obrazy dwa w pozłocistych ramach jeden św. Piotra drugi św. Pawła. Zainteresowali się spisujący malowidłami na plafonach sufitowych w poszczególnych pałacowych pokojach. I tak *na suficie św. Jędrzeja na sali mniejszej; na suficie w pierwszym pokoju komisja kurlandzka; na suficie w drugim pokoju synod diecezji warmińskiej; na suficie w trzecim pokoju obraz św. Krzysztofa; w czwartym pokoju na suficie oddawanie koron*¹⁰¹. Zatem Szembek chciał uwiecznić swoje dokonania. W trzecim pokoju w pozłocistych ramach wisiały obrazy przedstawiające św. Augustyna, św. Marię Magdalenę, sześć obrazów świętych: Jana Chrzciciela, Jana Nepomucena, Józefa, Antoniego, ukrzyżowanego Chrystusa i Matki Boskiej Dziewicy. W jednym z pokoi Szembeka wisiał obraz Matki Boskiej Świętolipskiej oraz Zwiastowania i *obrazy trzy z kwiatami różnymi, które bywają nad drzwiami w żółtych pokojach*¹⁰².

W letniej rezydencji biskupa w Bischdorfie oprócz obrazów o tematyce religijnej i świętych istniała cała galeria portretów. Na uwagę zwracają portrety rodziny Szembeków¹⁰³. Biskup Szembek kazał namalować portret rodziców: kasztelana kamienieckiego Franciszka Szembeka i Barbary Anny Rupniewskiej, drugiej żony kasztelana. W Bischdorfie były też portrety: kasztelana wojnickiego – Przecława Stefana Szembeka, brata biskupa warmińskiego – prymasa Stanisława, brata kanclerza wielkiego koronnego – Jana Szembeka i jego żony Ewy Leszczyńskiej, biskupa kujawskiego i prymasa Polski od 1739 roku – Krzysztofa Antoniego Szembeka, wojewody sieradzkiego – Aleksandra Szembeka, stolnika nadwornego koronnego – Franciszka Szembeka żonatego z Magdaleną Tarło, sufragana krakowskiego – Michała Szembeka a także kanoników warmińskich i krakowskich – Antoniego oraz Ludwika Szembeków. Odnotowano też portret *wielebnej w Bogu Jmć Panny Ciotki J.O. Xcia Jmci*. W letniej rezydencji wisiały też portrety biskupów poznańskich Piotra Tarło i Jana Joachima Tarło. Pierwszy był biskupem poznańskim w latach 1723–1732, a drugi w latach 1733–1738. Przyjaźnią biskupa Krzysztofa Szembeka cieszyli się biskup inflancki w latach 1724–1733 Adam Augustyn Wessel oraz sufragan przemyski – Michał Stanisław Piechowski, który jako kanonik chełmski brał udział w synodzie diecezji

¹⁰⁰ AAWO, Rep. 128, VII, 5, *Rejestr generalny*, 1738, k. 24.

¹⁰¹ Ibidem, k. 24v, 25; Zob. W. Wólkowski, *Zamek biskupów warmińskich...*, s. 114.

¹⁰² AAWO, Rep. 128, VII, 5, *Rejestr generalny*, 1738, k. 25.

¹⁰³ Ibidem, k. 26v.

chełmskiej zwołanym przez biskupa Szembeka. Nie mogło zabraknąć portretu króla Augusta II. Obok portretu Augusta II wisiały portrety królewskich rodziców – elektora saskiego Jana Jerzego III Wettyna i Anny Zofii Oldenburg. W barokowym li-dzbarskim pałacu wzniesionym przez biskupa w pokoju zwanym nowym znajdowały się portrety królestwa *Ichmc Polskich terażniejszych* czyli Augusta III i jego małżonki Marii Józefy¹⁰⁴. Biskup Szembek z uznaniem odnosił się do Jana III Sobieskiego skoro wśród zgromadzonych obrazów był obraz *Familia króla Jmci Jana III*. W Bischdorfie wisiał też portret carycy Anny Romanowej, która w latach 1711–1731 była księżną Kurlandii, a więc w czasach, gdy Szembek stał na czele sejmowej komisji kurlandzkiej do uregulowania spraw tego lenna Rzeczypospolitej. Ściany pałacu w Bischdorfie zdobiły też sentencje z mów pogrzebowych zwane konkluzjami: *Konkluzja Morowa J.O.Xcia Jmć z herbem; konkluzjów różnych z herbami J.O. Księcia ośm memoria ministerii*¹⁰⁵. W tymże pałacu były trzy portrety papieży, portretów kardynalskich cztery i królów polskich – *series wszystkich królów polskich na sali*.

W Bischdorfie niewiele było obrazów o tematyce religijnej. Biskup zamówił obrazy sławiące jego dokonania. Niestety spisujący nie podali kto je namalował zresztą autorstwa portretów czy innych obrazów też nie zaznaczono. Pomieszczenia pałacu ozdabiały obrazy synodów trzy: *chełmski, przemyski i warmiński; komisja kurlandzka; obrazów cztery to jest wjazd, procesja, oddawanie koron i koronacji Najświętszej Panny Częstochowskiej w kaplicy na dole*¹⁰⁶. W letniej biskupiej rezydencji wisiały obrazy: *obraz z kwiatkami; effigies staruszka w birecie; obrazów wysokich z kwiatami 2; obrazów ze zwierzętami cztery item jeden mniejszy; obrazów lakierowanych sobie podobnych cztery na sali; effigies drzewa i obłoków; obrazów wielkich cztery na dole*¹⁰⁷.

Na zamku w Jezioranach zgromadził biskup Szembek też sporą kolekcję obrazów. W jeziorańskim zamku był portret niedoszłego króla Anglii Jakuba II Stuarta zapewne dlatego, iż poślubił on Marię Klementynę Sobieską, wnuczkę Jana III Sobieskiego. Spisujący odnotowali portret *Karola biskupa ołomuńskiego* – to zapewne biskup ołomuniecki Karol Józef Lotaryński będący biskupem w latach 1695–1711. Wyjeżdżając na studia zagraniczne Krzysztof Szembek po drodze do Igłostadt zatrzymał się w Ołomuńcu, gdzie działał Alumnat Papieski, stąd wyniósł sentyment do biskupa Karola Józefa. W posiadaniu Szembeka były portrety: *Familia książąt Radziwiłłów; Familia Korwinów*¹⁰⁸. Jeden z zamkowych pokoiów zdobiły kolekcje: *Series cesarzów rzymskich; ojców świętych; królów polskich; królów francuskich; królów hiszpańskich; cesarzów tureckich*. Spis wymienia też miedzioryty z wizerunkiem prymasa

¹⁰⁴ Ibidem, *Inwentarium omnium mobilium*, 1740, s. 14.

¹⁰⁵ Ibidem, *Rejestr klejnotów*, 1738, k. 27.

¹⁰⁶ Ibidem, k. 27.

¹⁰⁷ Ibidem, k. 27v, 28.

¹⁰⁸ Ibidem, k. 28v.

Stanisława Szembeka, cesarza rzymskiego Józefa I, św. Augustyna i św. Stanisława biskupa. W Jezioranach znajdowało się epitafium księcia Jabłonowskiego. Pytanie czy chodzi o Stanisława Jana Jabłonowskiego hetmana wielkiego koronnego współtowarzysza wypraw wojennych Jana III Sobieskiego czy jego syna kanclerza wielkiego koronnego z nominacji Stanisława Leszczyńskiego – Jana Stanisława Jabłonowskiego. Ojciec zmarł w 1702 roku, a syn w 1731 roku, urząd kanclerza wielkiego koronnego stracił w 1709 roku, gdy August II przywrócił kanclerstwo Andrzejowi Chryzostomowi Załuskiemu biskupowi warmińskiemu. Sporo posiadał biskup Krzysztof Szembek kopersztychów czyli miedziorytów jak choćby twierdzy Mantui, bazyliki laterańskiej w Rzymie i bazyliki św. Piotra też w Rzymie. W spisie wymieniono też *mappow siedem; delineatio miasta Smoleńska*. W Jezioranach przeważały miedzioryty.

Kolekcja obrazów, miedziorytów była bogata. Najwięcej co zrozumiałe było portretów Szembeków. Zwraca uwagę cały poczet królów polskich. Duży portret Augusta II i Sobieskich, a więc tych monarchów, którym Szembekowie zawdzięczali awanse senatorskie. W obrazach uwidoczniły się życiowe dokonania Szembeka i przyjaźnie z niektórymi rodami. O ile w lidzbarskim pałacu przeważały obrazy z wizerunkami świętych, Matki Boskiej, Chrystusa o tyle w Bischdorfie i Jezioranach portrety świeckich, głównie rodzinne, polskich monarchów, papieży, ale dużo obrazów kwiatów, scen rodzajowych, miedziorytów, mapy. W porównaniu z inwentarzem biskupa Załuskiego kolekcja obrazów Szembeka wydaje się być imponująca. Załuski posiadał portret Augusta II, elektora bawarskiego Maksymiliana Emanuela i jego żony Teresy Kunegundy Sobieskiej, synów Jana III Sobieskiego, prymasa Andrzeja Olszowskiego, prymasa Michała Radziejowskiego, kardynała Karola Barberiniego, biskupa wileńskiego Konstantego Brzostowskiego i Radziwiłłów¹⁰⁹.

W inwentarzu pośmiertnym Szembeka spisano księgozbiór, a w inwentarzu Załuskiego jedynie nadmieniono, iż książki przekazuje biskup bratankom. W szafie znajdującej się w małej zamkowej kaplicy znajdowały się książki zgromadzone przez biskupa Krzysztofa Szembeka. W sumie były 82 woluminy. Można przypuszczać, że w klockach było wszytych, jak to wówczas bywało przyjęte, kilka, a nawet kilkanaście osobnych dzieł. Te woluminy znajdowały się w jednej szafie, natomiast w kaplicy przechowywano księgi liturgiczne. W poszczególnych pokojach biskupich też znajdowano pojedyncze książki z których korzystał biskup. W księgozbiornie biskupa Szembeka przeważały księgi o tematyce religijnej. Były też dokumenty także dokumenty rękopiśmienne. Odnotowano zatem: *Biblorum tomus 4*, *Biblia latina in 4*; *Concordantia Biblorum*, sentencje z ksiąg św. Augustyna, dzieła św. Franciszka Salezego. Jedna z jego książek nosiła tytuł: *Historia vitae et Passionis Christi galico idiomate*. Szembek interesował się historią Polski i Europy oraz współczesnymi mu wydarzeniami politycznymi.

¹⁰⁹ S. Achremczyk, *Inwentarz ruchomości...*, s. 164–165.

Świadczą o tym tytuły książek: *Orbis Polonus*; *Historia interregni novissimo*; *Opusculum de Imperio Turcico*; *Opusculum Lubomirssi mareschalci regni* dotyczące życia i rokoszu marszałka Jerzego Lubomirskiego. W jego zbiorze była książka autorstwa Tomasza Clagiusa *Historia Sacro Lindiana*. W szafie z księgami znajdowała się też *Historia Concilii Tridentini*. W oprawionych tomach przechowywał dokumenty komisji kurlandzkiej, dokumenty dotyczące działalności prymasa Stanisława Szembeka, odpisy uchwał sejmku pacyfikacyjnego z 1736 roku, kompendium z czasów Jana III Sobieskiego. Szembek posiadał akta synodu poznańskiego, gnieźnieńskiego, warmińskiego. Jak przystało na prezesa ziem pruskich nabył książkę o prawie chełmińskim szlachty Prus, o rządach w Prusach, a także zgromadził lauda czyli uchwały sejmików generalnych Prus Królewskich i sejmów koronnych. Wśród odnotowanych książek znalazły się prace wojewody poznańskiego Antoniego Józefa Ponińskiego, marszałka zerwanego sejmku pacyfikacyjnego z 1735 roku, stronnika Wettinów i uznanego literata¹¹⁰. W wykazie znalazł się wolumen dzieł Franciszka Petrarki włoskiego poety zapisany następująco *Francisci Petrarche de remediis opusculum*. Biskup posiadał wiele słowników, dykjonarzy włoskich i francuskich, panegiryki w języku francuskim. Lakonicznie zapisano jakieś manuskrypty w tym *Manuscripta Polonica 4*, *Manuscripti sub titulo: Labores Celssissimo Princeps*. Opisując w 1740 roku pokoje biskupie w jednej z szuflad znaleziono rękopisy kazań biskupa i inne notatki. W szafie z księgami były też księgi w języku polskim: *Mysli pokutującego człowieka*; *Głos wołającego na puszczy*; *Nowy głos seu Canciones Polonicae*; *Modlitwy wieczorne pisane*; *Książek pisanych usque ad litera T nr 9*; *Wonia najwdzięczniejsza*; *Opatrzności boskiej opusculum*; *Krótkie zebranie nauki chrześcijańskiej*¹¹¹. Niestety spisujący nie podali autorów poszczególnych dzieł ani daty i miejsc ich wydania. W porównaniu z księgozbiorami biskupów Andrzeja Chryzostoma Załuskiego, Jana Stefana Wydźgi, Adam Stanisława Grabowskiego czy Ignacego Krasickiego księgozbiór biskupa Krzysztofa Szembeka był skromny.

Z inwentarzy ruchomości biskupa Szembeka można zorientować się jaki były wystrój i meblowanie poszczególnych biskupich pokoiów. Sporządzono w 1738 roku szczegółowy spis obić, portier, firan, pokrowców, łóżek, częściowo mebli. Spis pośmiertny uzupełnia rejestr sprzed dwóch lat. Wśród obić czyli materiału, którym pokrywano pomieszczenia, kanapy, siedzenia, podłogi dominowały kolory – karmazynowy, fioletowy, zielony i żółty. Obicie mierzono bretami podobnie jako portiery. Z obić biskupich na pierwszym miejscu zapisano: *Obicie adamaszkowe karmazynowe w różę bretów 3*; *Portiera długa tegoż adamaszku kitajką podszyta*; *Nad drzwiami sztuka jedna o 4 bretach z falbaną*¹¹². Dalej wymieniono¹¹³: *Obicie adamaszkowe karmazynowe*

¹¹⁰ AAWO, Rep. 128, VII, 5, s. 12.

¹¹¹ Ibidem, s. 12–13.

¹¹² Ibidem, *Rejestr generalny*, 1738, k. 18v.

¹¹³ Ibidem, k. 18v, 19.

zynowe weneckie bretów 36; Portier tegoż adamaszku po bretów 4, dwie; Przykrycia tegoż adamaszku na krzesła cztery kitajką podszyte; Obicie adamaszkowe karmazynowe nowe z Gdańska bretów 32; Obicia włóczkowego z pokojów szmalanskich na dole bretów 56; Obicia szmolanskiego sztuk 16; Obicia szmolanskiego na czerwonym dnie w paski żółte 26... Obicie adamaszkowe karmazynowe starsze bretów 34; Portier z tegoż adamaszku z frandzlą jedwabną 2 po bretów 4; Obicie brukatelowe karmazynowe bretów 33; Obicie zielone brukatelowe z kwiatami żółtymi bretów 60; Obicia brukatelowego żółtego bretów 38 i pół; Obicia białego z prążkami zielonymi bretów 60; W rejestrze z 1738 roku odnotowano: Obicia trybowego błękitnego z szytymi brytami 52; Obicie lakierowane w sparmurowym pokoju; Obicie lakierowane z Elbląga; Obicia szmalanskiego białego w prążki niebieskie bretów 40; Obicia białego z zielonymi prążkami bretów 49 w pałacu szmolanskim. Takimi obiciami pokrywano kanapy, krzeselka, sporządzano pokrowce, baldachimy. Firany zaś były koloru – zielonego, białego, niebieskiego. Podobnego koloru były portiery, pokrowce, przykrycia stołów. Stosunkowo mało wymieniono dywanów¹¹⁴ tylko kobierczyków perskich na dnie fiołkowym dwa. Na dnie czerwonym takichż dwa, Kobierców zwyczajnych 6.

W biskupich pokojach nie brakowało łóżek, jak wynika z opisu mogą i dziś budzić podziw. Szembek posiadał: Łóżko adamaszkowe w wielki wzór (do niego kołdra) z czterema zasłonami we dwóch po pięć bretów w drugich po jednym brecie Imperiał alias wierzch z gałkami czterema z sztuką jedną w głowy z pokrowcami na drągi. Item do tegoż łóżka cztery gałki mniejsze na wierzch i płotek adamaszkowy z frandzlą¹¹⁵. Oprócz tego łóżka posiadał Szembek jeszcze pięć innych. W tym łóżko karmazynowe adamaszkowe w Gdańsku robione ze wszystkim... łóżko zielone kitajkowe, chińskie firanki do niego niebieskie; łóżko podróżne z prętami żelaznymi, firanki do niego adamaszkowe karmazynowe¹¹⁶. Nie brakowało też różnego rodzaju parawanów, poduszek, obrusów, a podzielono je na codziennie używane obrusy i serwety książęce. Z książęcych wymieniono: Obrusów gdańskich długich 2 do nich serwet tuzinów 4; item obrusów gdańskich 2, długie; obrus gdański mniejszy, serwet do niego tuzin¹¹⁷. W codziennym używaniu były cztery długie obrusy z herbami biskupa, dwa długie, ale stare, serwet osiem tuzinów, policzono, że obrusów nadprowianych były trzy, a serwet do nich 34, podróżnych obrusów osiem a serwet do nich osiem tuzinów.

Zadali sobie trud egzekutorzy testamentu, by spisać biskupie szaty liturgiczne i odzież. Tu nie ma, tak jak w innych szlacheckich pośmiertnych inwentarzach, różnorodności odzieży. Biskup odprawiający Mszę św. miał na sobie oprócz sutanny,

¹¹⁴ Ibidem, k. 23.

¹¹⁵ Ibidem, k. 21.

¹¹⁶ Ibidem.

¹¹⁷ Ibidem, *Inwentarium omnium mobilium*, 1740, s. 31.

humerał, stułę, manipularz, ornat lub dalmatykę. Jak przystało na osobę duchowną szat liturgicznych posiadał dużo, a wszystkie zdobione złotem, srebrem. Inful czyli nakryć głowy zdobionych złotem, drogimi kamieniami. wymieniono kilka: *Infuła z perłami większymi na której Duch Święty i mitra rubinowa; Infuła consecrationis J.O. Xcia Jmci perłami i kwiatami adornowana*¹¹⁸. Oprócz tych dwóch inful posiadał Szembek jeszcze sześć innych, a wszystkie złotem lub srebrem haftowane i zdobione haftowanymi kwiatami. Tak samo piękne były kapy: złota, niebieska, czarna, fiołkowa, biała, karmazynowa. I tak zanotowano: *Kapa złota bogata z stułą takową; kapa lamowa złota z koronami paryskimi po brzegach; dwie kapy z kwiatami złotymi z stułami*. W rejestrze z 1738 roku wymieniono gremiały – chusty używane podczas Mszy św. pontyfikalnej, też podczas sypania głów popiołem w Środę Popielcową i Wielki Czwartek. Na kolanach siedzącego biskupa Szembeka kładziono gremiały *biały lamowy złotem haftowany*. Posiadał też biskup: *Gremiały na czerwonym dnie złotymi kwiatami bogaty; gremiały białe lamowe cum effigies Jezusa złotem haftowany*¹¹⁹. W skrzyni znaleziono gremiały białkowy, zielony, fioletowy a wszystkie zdobione kwiatami i złotem. Równie ozdobne były ornaty i alby. Z pewnością swym pięknem zachwycaly ornaty, a miał ich biskup kilkanaście i to zdobione złotem, kwiatami. Był ornat koloru białego, niebieskiego, fiołkowego, karmazynowego i czerwonego. Nie mogło zabraknąć dalmatyk, tuniceł, gremiałów i welonów. Szczególnie ozdobne były tuwialnie. W spisie wymieniono: *Tuwialnia złotem i srebrem szyta w kwiaty wielkie; tuwialnia samym złotem szyta; srebrem, złotem i różnymi jedwabiami szyta czy tuwialnia ordynaryjna z kwiatami jedwabnymi*¹²⁰. Szembek zgromadził piękne antepedia w zamkowej kapliczce. Z pewnością zwracały one uwagę odwiedzających biskupa gości. W rejestrze generalnym zanotowano: *Antepedium na srebrnym dnie złotem haftowane i różnymi kolorami; antepedium atlasowe w kwiaty*. Część antepediów była tak cenna, iż przechowywano je w skarbcu i również wpisano do rejestru: *Antepedii adamaszkowych niebieskich z galonkami srebrnymi cztery; Item parterowych w słupy wyszywanych na białym atlasie ze złotem galonkiem, trzy; Antepedium jedwabiami i złotem szyte, słupy na materii w złote kwiaty z koronkami*¹²¹. Na jednym wyszyty był herb biskupa Szembeka. Spisano też obrusy na ołtarze znajdujące się w kaplicy prywatnej i zamkowej.

Na końcu inwentarzy umieszczono spis odzieży i wyposażenia kuchni. O sukcesie biskupa jak zaznaczono dbał inspektor Dziulli. On w 1738 roku podał spisującym, iż biskup Szembek posiadał kilka szub w tym *szuba aksamitna cała z soboli; szuba sukienna przodki z soboli; szuba sukienna rysia*¹²². Naturalnie, iż pojawiły się

¹¹⁸ Ibidem, *Rejestr generalny*, 1738, k. 8.

¹¹⁹ Ibidem, k. 8v.

¹²⁰ Ibidem, k. 10–10v.

¹²¹ Ibidem, k. 11.

¹²² Ibidem, k. 16v.

w spisie sutanny koloru czarnego, purpurowego, fioletowego a także płaszcz m.in. *płaszcz fioletowy grodeturowy długi, przystary; płaszcz grodeturowy fioletowy z gwiazdą, krzyżakami podszyty; płaszcz sukienny fioletowy długi; płaszcz sukienny czarny krótki*¹²³. Posiadał biskup rękawów trzy: *soboli gronostajowy i krzyżakowy, rękaw materialny purpurowy gronostajami obłożony; kapeluszów w futerale cztery do tego jeszcze czamary, kaftany, pasy.*

Spisano też karety, naczynia kuchenne, garnki, talerze, noże cynowe i bardzo wiele innych przedmiotów. Zważywszy, że biskup podróżował, niekiedy do odległych miejscowości – często na sejmy czy rady senatu do Warszawy, Grodna nie może dziwić, iż posiadał znakomite karety. Z Lidzbarka Warmińskiego w 1727 roku pojechał do Mitawy, odwiedzał rodzinne strony. Jako prezes ziem pruskich bywał na sejmikach generalnych w Malborku i Grudziądzu, wizytował kościół katolicki w Królewcu i oczywiście kościoły parafialne warmińskie. Odwiedzał Gdańsk oraz Toruń i Elbląg. Do jego dyspozycji były więc karety, a w rejestrze z 1738 roku wymieniono cztery karety: *Kareta paryska nowo pozłacana intra aksamitna ze wszystkim co należy; kareta królewiecka intra karmazynowym sukniem i złotymi adornowana galonami; kareta nowa berlińska alias karmazynowym sukniem wybita; kareta nowa królewiecka sukniem karmazynowym wybita*¹²⁴. Oprócz karek, jak wynika z powyższego, nowych kupionych zapewne w Królewcu miał biskup do dyspozycji *karawanów dwa* (wozów transportowych) *z oponami niebieskimi sukniem czerwonym adornowanymi; wóz kuchenny półkryty; wóz kuchenny skórą obity dla kapeli; wóz kredensowy półkryty; skarbniczek półkryty; dwie bryki z półkoszkami*¹²⁵. Konie zdobione były szorami. W rejestrze owe szory wyróżniono z pewnością dlatego, iż były bogato zdobione. Wymieniono: *Szor w ogniu pozłocisty z lejcami, kutasami, czubami i taśmami do grzyw jedwabnymi karmazynowymi; szor nowy*¹²⁶ *z mosiądzem z lejcami, kutasami, czubami karmazynowymi.* W spisie uwzględniono inne szory – mosiężne, *szor poczworny z mosiądzem; szorów karawanowych dwoje; szor kuchenny stary; nowy czarny; szorów poczwornych ze starych przerabianych, dwoje*¹²⁷. W inwentarzu z 1740 roku ani w rejestrze ruchomości z 1738 roku nie wymieniono zaprzęgów konnych. W styczniu 1740 roku, gdy biskup czynił zapisy co komu podarować zaznaczył wojewodzie *sieradzkemu cug najpiękniejszy; księdzu biskupowi chełmskiemu drugi cug, trzeci cug panu Michałowi Ossolińskiemu*¹²⁸. Cug najprzedniejszy, zapewne to zaprząg w sześć koni. Szembek chcąc podkreślić swą pozycję, dostojęństwo, podróżując, a zwłaszcza wjeżdżając do Warszawy czy Grodna formował orszak paradny. Jego karecie

¹²³ Ibidem, *Inwentarium omnium mobilium*, 1740, s. 23.

¹²⁴ Ibidem, *Rejestr generalny*, 1738, k. 30.

¹²⁵ Ibidem, k. 30v.

¹²⁶ Ibidem.

¹²⁷ Ibidem, k. 31.

¹²⁸ AAWO, AK, T 16, *Codicilli mei conscripti*, 1740, k. 42.

towarzyszyli warmińscy dragoni ubrani w czerwone mundury. W biskupim skarbcu zwanym wielkim znajdowało się *siodło aksamitne fioletowe z szabrukiem i rządziem pozłacanym*.

Spisano też *cynę angielską* czyli pięknego wykonania, bardzo modną w XVIII wieku. W spisie cyny angielskiej ujęto półmisy, półmiski, kapelusze blaszane, dzbany, wanienki, konwy, flasze. Spisano też przedmioty zaliczone do *cyny prostej*¹²⁹ też misy i półmiski, a także *przystawek 4, talerzy 24, solniczek 4, kubków nowych 6, lichtarzy 6*. Z kolei w kuchni było sporo naczyń kuchennych. Do nich zaliczono sagany wielkie, średnie i małe, kotły, *rądlów starych 24, nowych 12, łyżek koprowych głębokich 3, łyżka do pieczystego, durszlakowa, patelni okrągłych żelaznych starych 2, durszlak koprowy, moździerz dwa wielki i mały, różnów wielkich 3, rożen mały*¹³⁰. Nie mogło w kuchni zabraknąć tasaków, form dużych i małych do ciast, blachy wielkie graniaste, okrągłe, żelazo do wafli i do opłatków. W skarbcu wielkim znaleziono po śmierci Szembeka: *sukno zielone proste na podłogę do pokoju, pstre na podłogę, lustra princ metalkowe 20, skór łosich wyprawnych 16, kun wyprawnych 10, skóry czarne i białe wyprawne pro introligandis concionibus, ampułki 2 princ metalkowe z talerzami takimiż, stemple żelazne do bicia pieniędzy, latarnie do karet 2, niedźwiedź biały przytarty*¹³¹. W skarbcu było też sześć pierścieni biskupich, dwa portrety za szkłem jeden Fryderyka księcia saskiego, a drugi królowej sycylijskiej, dużo płótna, skrzyń, krzeseł skórzanych, tabernakulum, flasze cynowe do likierów, puzdra do wódki. W 1740 roku w inwentarzu pośmiertnym Szembeka z ciekawszych przedmiotów w poszczególnych pokojach znalazły się: *clavi cymbał, porcelain saski sztuk 12, farfurek de herbathe 16 par, czarnka porecelanowa z farfurką, dzbanuszek porcelanowy, filiżanka do ciokolaty, barometrum, Kompas srebrny, okulary na wiatr, szkło do czytania, szafa chińska w niej 14 szuflad, w pierwszej szufladzie tabakierek bursztynowych 3, sztućce do piór 2 bursztynowe, probki bursztynowe do piwa, spinek bursztynowych para*¹³².

Inwentarze ruchomości nie zawierały wszystkich przedmiotów. W opisach wyposażenia poszczególnych pokojów, kaplic odnotowano bardzo dużo relikwiarzy, rzeźb, małych i dużych obrazów z wizerunkami świętych. Natomiast Szembek nie posiadał ani szabel, ani strzelb, pistoletów. W porównaniu z ruchomościami magnatów koronnych czy litewskich majątek ruchomy biskupa wydaje się niezbyt imponujący. Należy zważyć, iż nie był on spadkobiercą po rodzicach. Majątek ojcowski rozdzielony został na dziesięciu synów. To co miał w Lidzbarku Warmińskim zdobył sam, gdy był biskupem chełmskim, przemyskim i warmińskim. Podkreślić należy, iż Szembek jako biskup warmiński ozdobił za życia obrazami, relikwiarzami wiele

¹²⁹ AAWO, Rep. 128, VII, 5, k. 32.

¹³⁰ Ibidem, k. 33–33v.

¹³¹ Ibidem, *Inwentarium omnium mobilium*, 1740, s. 29–30.

¹³² Ibidem, *passim*.

kościółów warmińskich, a wiele ich zbudował. Duże pieniądze musiały pochłonąć budowa kaplicy przy katedrze fromborskiej i jej wystrój, a także wyposażenie¹³³. Inwentarze ruchomości biskupa Szembeka ukazują chęć gromadzenia i posiadania różnych przedmiotów oraz ilustrują przywiązania do rzeczy. Wszystkie one były gromadzone pod kątem przydatności do codzienności oraz dni świątecznych.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie

- Rep. 128, VII, 5, inwentarze ruchomości biskupa K. Szembeka;
- sygn. A 28, *Diarium conventus generales TP 1728*;
- sygn. Aa 7, A 30, D 118, korespondencja biskupów warmińskich;
- sygn. Ab 31, korespondencja kapituły warmińskiej;

Archiwum Kapituły

- sygn. T. 16, testamenty.

Archiwum Państwowe Gdańsk

- sygn. 300.29/ 216–217, recesy sejmikowe Prus Królewskich 1730–1734.

Biblioteka Ossolińskich

- sygn. 302/II, *Posiedzenie senatu*, 13 II 1733;
- sygn. 2672/I, korespondencja Szembeków;
- sygn. 3553, *Diariusz sejmu warszawskiego*, 1732;
- sygn. 4216, *Testament Adama Stanisława Grabowskiego*, Lidzbark Warmiński 12 VII 1766;
- sygn. 4182/III, *Inwentarz pozostałych rzeczy po śp. J.O. Ks. Jmci Adamie Grabowskim biskupie warmińskim*, 1767.

Źródła drukowane

Dzieje malborskiej rezydencji Towarzystwa Jezusowego w latach 1647–1744, przekład J. Wojtkowski, Olsztyn 2013.

Heide J.W., *Archiwum stare i nowe lidzbarskiego kościoła archiprezbiteralnego*, przekład J. Wojtkowski, Olsztyn 2006.

Volumina Legum, t. VI, Petersburg 1860.

Opracowania

Achremczyk S., *Brandenbursko-pruski napad na Stoczek Klasztorny (Warmiński) w 1732*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” 2021, nr 1.

- *Emigranci polscy w Królewcu w XVIII wieku*, „Studia Warmińskie” 1995, t. XXXII.
- *Inwentarz ruchomości pozostałych po śmierci biskupa warmińskiego Andrzeja Chryzostoma Załuskiego*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” 1986, nr 3–4.
- *Konfederacja grudziądzka szlachty Prus Królewskich 1733–1734*, „Zapiski Historyczne” 1983, t. XLVIII, z. 1–2.
- *Sejmik generalny Prus Królewskich w latach 1526–1772*, Olsztyn 2016.
- *Testament kanclerza wielkiego koronnego i biskupa warmińskiego Andrzeja Chryzostoma Załuskiego*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” 1984, nr 4.
- *Warmia wobec wydarzeń z lat 1733–1736*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” 1985, nr 1–2.
- *Życie sejmikowe Prus Królewskich w latach 1647–1772*, Olsztyn 1999.

Augustyniak U., *Inwentarze radziwiłłowskie jako źródło do historii mentalności i życia codziennego*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2003, R. 51, nr 2.

Babirecka B., *Diariusz wizytacji kościoła w Królewcu w 1727 r. dokonanej przez biskupa Krzysztofa Jana Szembeka*, „Nasza Przyszłość” 1986, t. LXVI.

¹³³ S. Tracz, *Kaplica biskupa Krzysztofa Andrzeja Jana Szembeka we Fromborku i jej dekoracja malarska z pierwszej połowy XVIII wieku*, „Studia Elbląskie” 2020, t. XXI, s. 63–90.

- Birch-Hirschfeldt A., *Soldatenraub ermlaendischer Bauernsoehne in Kleinenfeld*, „Unsere Ermlaendische Heimat” 1930, nr 12.
- *Soldatenraub im Ermland*, „Zeitschrift fur die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 1930, Bd. XXIV.
- Cieślak E., *Stanisław Leszczyński*, Wrocław 1994.
- Czaplewski P., *Polacy na studiach w Ingolstadt*, Poznań 1914.
- Dumanowski J., *Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej w XVIII wieku*, Toruń 2006.
- Dygdala J., *Adam Stanisław Grabowski (1698–1766). Biskup – polityk – mecenas*, Olsztyn 1994.
- Dworzaczek W., *Genealogia. Tablice*, Warszawa 1959.
- P.M. Dziembowski, *Spis rzeczy pozostałych po śmierci Jana Antoniego Radomickiego, wojewody inowrocławskiego z 26 czerwca 1738 roku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2017, R. LXV, nr 4.
- Eichhorn A., *Geschichte der ermlaendischen Bischofswahlen*, „Zeitschrift fur die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 1861, Bd. II.
- Feldman J., *Polska w dobie wojny północnej 1704–1709*, Kraków 1925.
- Gierowski A., *Dyplomacja polska doby saskiej (1699–1763)*, w: *Historia dyplomacji polskiej*, t. II: 1572–1795, red. Z. Wójcik, Warszawa 1982.
- Kicińska U., *Splendory domowe w staropolskich inwentarzach ruchomości*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2017, R. 65, nr 2.
- Kitowicz J., *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, wstęp M. Dernałowicz, Warszawa 1985.
- Klonder A., Głowska D., *Inwentarze w badaniach kultury Europy od średniowiecza po nowożytność*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2003, R. 51, nr 2.
- Kolberg A., *Die Dotation des Bisthums Ermland vor und nach 1772*, „Zeitschrift fur die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 1887, Bd. IX.
- Kolberg J., *Ermlaendische Goldschmiede*, „Zeitschrift fur die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 1910, Bd. XVI.
- Kopiczko A., *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525–1821, cz. 2: Słownik*, Olsztyn 2000.
- Korytkowski J., *Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821*, Poznań 1891.
- Krzysztof Andrzej Jan Szembek (1680–1740) biskup warmiński w latach 1723–1740, oprac. S. Achremczyk w: *Poczet biskupów warmińskich*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2008.
- Lehmann M., *Preussen und die Katholische Kirche seit 1640*, Th. 1: *Von 1640 bis 1740*, Leipzig 1878.
- Makarczyk I., *Testament prymasa Wacława Leszczyńskiego*, „Echa Przeszłości” 2010, t. XI.
- *Warmia w okresie rządów biskupa Mikołaja Szyszkowskiego (1633–1643)*, Olsztyn 2016.
- Mohrmann R.E., *Pośmiertne inwentarze mienia – krytyka źródła, problemy badawcze*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2005, R. 53, nr 2.
- Obłąk J., *Sprawa inwentarza biskupstwa warmińskiego po przejściu Ignacego Krasickiego do Gniezna*, „Studia Warmińskie” 1967, t. IV.
- *Stosunek do nauki i sztuki biskupa warmińskiego Adama Stanisława Grabowskiego*, „Studia Warmińskie” 1964, t. I.
- Oracki T., *Słownik biograficzny Warmii, Prus Książęcych i ziemi malborskiej od połowy XV do końca XVIII wieku*, t. II: L–Ż, Olsztyn 1983.
- Pawłowski F., *Premisli Sacra, sive series et gesta Episcoporum premisliensium*, Kraków 1869.
- Poczet biskupów warmińskich*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2008.
- Popiołek B., *Szlachcic na funkcji. Inwentarze ruchomości Władysława Charczowskiego jako świadectwo zmian mentalnych i kulturowych wśród szlachty w XVIII wieku*, „Saeculum Christianum” 2022, t. XXIX, nr 2.
- Pośpiech A., *Pułapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII wieku*, Warszawa 1992.
- Samulowska A., *Johannes Christof Geese – złotnik olsztyński*, „Rocznik Olsztyński” 1968, t. VII.
- Słownik biograficzny kapituły warmińskiej*, Olsztyn 1996.
- Staszewski J., *August II Mocny*, Wrocław 1998.
- *August III Sas*, Wrocław 1989.
- *Na granicy z Prusami Książęcymi*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” 1994, nr 2–3.
- Statuty synodalne warmińskie, sambijskie, pomezkańskie, chełmińskie oraz prowincjonalne ryskie*, przekład J. Wojtkowski, Olsztyn 2010.
- Szorc A., *Diaspora diecezji warmińskiej za biskupa Andrzeja Chryzostoma Załuskiego (1698–1711)*, „Studia Warmińskie” 1966, t. III.
- *Dominium warmińskie 1243–1772*, Olsztyn 1990.
- *Relacje biskupów warmińskich XVII i XVIII wieku do Rzymu o stanie diecezji*, „Studia Warmińskie” 1968, t. V.
- *Zagrożenie Warmii przez Prusy (1722–1772)*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” 1972, nr 4.

- Z działalności kościelnej biskupa Andrzeja Chryzostoma Załuskiego na Warmii (1698–1711), „Studia Warmińskie” 1967, t. IV.
- Tracz Sz., *Kaplica biskupa Krzysztofa Andrzeja Jana Szembeka we Fromborku i jej dekoracja malarska z pierwszej połowy XVIII wieku*, „Studia Elbląskie” 2020, t. XXI.
- M. Wilczek-Karczewska, *Majątek osobisty szlachcianki z XVII-wiecznego Komorowa w świetle dokumentów po zmarłej Teresie Lipskiej*, „Materiały z Dziejów kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu” 2005, z. 10.
- Wółkowski W., *Od gotyckiego zamku do barokowej rezydencji. Dzieje budowlane zamku biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim w XVII i XVIII wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2015, R. 77, nr 1.
- *Zamek biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim – dzieje budowlane i problemy konserwatorskie*, Olsztyn 2016.
- Wyczański A., *Szlacheckie inwentarze pośmiertne z XVI wieku jako źródło do dziejów kultury materialnej w Polsce*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1954, R. 2, nr 4.
- Zins H., *Nieznany testament biskupa warmińskiego Maurycego Ferbera*, „Rocznik Olsztyński” 1958, t. I.
- Żochowski H., *Die Seelsorge im Ermland unter Bischof Christoph Andreas Johann Szembek 1724–1740*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 1993, Beiheft 11.
- Żychliński T., *Złota księga szlachty polskiej*, t. I, Poznań 1879.

ŹRÓDŁA / SOURCES / QUELLEN

Alicja Łuczyńska

Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, Polska

alicja.luczyńska87@gmail.com • <https://orcid.org/0000-0002-4096-6569>

Inwentarz biblioteki z pałacu w Drogoszach w zbiorach Archiwum Państwowego w Olsztynie

Inventory of the library from the palace in Drogosze in the collections
of the State Archives in Olsztyn

Inventar der Bibliothek des Schlosses Drogosze [Dönhoffstädt] in der
Sammlung des Staatsarchivs in Olsztyn

Słowa kluczowe: inwentarz, biblioteka, dwór, Drogosze, Archiwum Państwowe w Olsztynie

Keywords: library, inventory, manor, Drogosze, The State Archives in Olsztyn

Schlüsselworte: Inventar, Bibliothek, Drogosze [Dönhoffstädt], Staatsarchiv in Olsztyn, Herrenhaus

STRESZCZENIE

Wybudowany na początku XVIII w., pałac w Drogoszach był jedną z trzech największych rezydencji w Prusach Wschodnich. Jego właścicielami byli przedstawiciele rodu Dönhoff, następnie zaś przedstawiciele śląskiej linii rodu Stolberg-Wernigerode, którzy zarządzali nim do 1945 r. Przez stulecia kolejni właściciele gromadzili w pałacu cenną kolekcję dzieł sztuki, obrazów, mebli czy porcelany. W skład wyposażenia majątku wchodziła również licząca blisko 10 tys. woluminów biblioteka. Rękopiśmienny katalog owej księżnicy przechowywany jest obecnie w Archiwum Państwowym w Olsztynie. Jest to przykład jednego z nielicznych zachowanych do dnia dzisiejszego rejestru pruskich zbiorów podworskich. Celem artykułu jest analiza obejmująca zinventaryzowane w nim woluminy pod względem treści oraz dat i miejsca wydania. Poruszona również została kwestia podziału księgozbioru na poszczególne kategorie. Ukazane zostały bibliofilskie zainteresowania mieszkańców pałacu.

ABSTRACT

Built at the beginning of the 18th century, the palace in Drogosze was one of the three largest

residences in East Prussia. Its owners were representatives of the Dönhoff family, then representatives of the Silesian line of the Stolberg-Wernigerode family, who administered it until 1945. Over the centuries, successive owners amassed a valuable collection of works of art, paintings, furniture and porcelain in the palace. The estate also included a library of nearly 10,000 volumes. A manuscript catalogue of this book collection is currently stored in the State Archive in Olsztyn. It is an example of one of the few surviving records of Prussian manorial collections. The aim of this article is an analysis covering the volumes inventoried therein in terms of content and the dates and places of publication. The division of the book collection into individual categories is also addressed. The bibliophilic interests of the palace's inhabitants are shown.

ZUSAMMENFASSUNG

Das zu Beginn des 18. Jahrhunderts erbaute Schloss in Drogosze [Dönhoffstädt] war eine der drei größten Residenzen in Ostpreußen. Seine Besitzer waren Vertreter der Familie Dönhoff, dann Vertreter der schlesischen Linie der Familie Stolberg-Wernigerode, die es bis 1945 verwaltete. Im Laufe der Jahrhunderte brachten die nachfolgenden Besitzer im Schloss eine wertvolle Sammlung von Kunstwerken, Gemälden, Möbeln und Porzellan zusammen. Zur Ausstattung gehörte auch eine Bibliothek mit fast 10 000 Bänden. Der handschriftliche Katalog dieser Büchersammlung befindet sich heute im Staatsarchiv in Olsztyn. Er ist ein Beispiel für eine der wenigen erhaltenen Aufzeichnungen ehemaliger preußischer Adelssammlungen. Ziel dieses Artikels ist es, eine Analyse der inventarisierten Bände in Bezug auf den Inhalt sowie die Erscheinungsdaten und -orte zu erstellen. Es wurde auch die Frage aufgeworfen, inwiefern die Büchersammlung in verschiedene Kategorien unterteilt war. Aufgezeigt wurden zudem die bibliophilen Interessen der Bewohner des Schlosses.

Wśród zespołów akt podworskich, pochodzących z archiwów i kancelarii wschodniopruskich rodów szlacheckich, przechowywanych obecnie w Archiwum Państwowym w Olsztynie (APO), znajdują się fragmenty archiwum pałacowego z Drogosza¹. Jest to w sumie dziewięć metrów bieżących akt zawierających 464 jednostek archiwalnych, najliczniej reprezentowanych przez akta administracyjno-gospodarcze oraz osobiste, m.in. korespondencje i dzienniki. Wytworzone one zostały w związku z funkcjonowaniem dworu i majątków tudzież działalnością polityczną przedstawicieli rodu Dönhoff oraz Stolberg-Wernigerode w latach 1685–1945². Do Olsztyna trafiły krótko po zakończeniu II wojny światowej w ramach zabezpieczania akt archiwalnych i administracyjnych pozostawionych przez władze niemieckie na terenie byłych Prus Wschodnich.

Dönhoffstädt to nazwa majątku założonego na początku XVIII wieku przez wschodniopruski ród Dönhoffów w pobliżu, należącej do nich, wsi Gross Wolfsdorf (Wilkowo Wielkie)³. Barokowy pałac wzniesiony został w latach 1710–1714 według

¹ Tekst powstał w ramach pracy nad dysertacją doktorską pod tytułem „Biblioteka zu Dohnów w Markowie. Dzieje i zbiory” pod kierunkiem dr hab. Arkadiusza Wagnera, prof. UMK.

Archiwum Państwowe w Olsztynie. Informator o zasobie archiwalnym, oprac. M.T. Korejwo, Warszawa 2007, s. 17.

² A. Przywuska, *Akta podworskie w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Olsztynie*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” (dalej: KMW) 1964, nr 2, s. 168–195.

³ M. Adamska, *Stan badań nad historią rodziny Stolberg-Wernigerode z Dönhoffstädt oraz dotyczące jej archiwalia w zasobie Archiwum Państwowego w Olsztynie*, „Archiwa-Kancelarie-Zbiory” 2012, nr 3, s. 194.

projektu Johna von Collas (†1753), znanego również jako autora założeń pałacowych w Gładyszach i Karwinach⁴. Pałac w Drogoszach był jedną z czterech największych rezydencji w Prusach Wschodnich należących do tzw. pałaców królewskich, które przygotowane były na wizyty monarchów w asyście gwardii i odpowiednio licznego dworu⁵. Męska linia właścicieli pałacu wygasła wraz z bezpotomną śmiercią Stanisława Ottona Dönhoffa (†1816). Od tego momentu przez blisko 50 lat zgromadzone przez nich dobra ziemskie zarządzane były przez żeńską linię rodu. Po śmierci Angeliki Wilhelminy zu Dohna, z domu Dönhoff (†1866) majątek przeszedł w posiadanie jej siostrzenicy Marianne Stolberg-Wernigerode, która pochodziła ze śląskiej linii tego rodu. Od tego momentu aż do 1945 roku całym majątkiem zarządzali jego przedstawiciele⁶.

W pałacu zgromadzona została bardzo cenna kolekcja dzieł sztuki i rzemiosła artystycznego. W jej skład wchodziły m.in. obrazy, meble, flamandzkie arras czy kolekcja chińskiej porcelany⁷. W rezydencji przechowywano również liczący blisko 10 tys. woluminów księgozbiór⁸. Ulokowany był on w gabinecie bibliotecznym na parterze, w zachodniej części pałacu, łączącym się bezpośrednio z salonem ogrodowym. Gabinet pozbawiony był bogatszej dekoracji architektonicznej; składał się na nią jedynie profilowany gzyms oddzielający ścianę od fasety i gładkiego sufitu. Przy ścianach znajdowały się regały sięgające do wysokości gzymsu. Meble te zachowały się do dziś w pierwotnej formie, odznaczającej się kręconymi półkolumnkami na osi ścianek oddzielających rzędy półek⁹.

Po zakończeniu II wojny światowej część zbiorów artystycznych z pałacu trafiło do Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie (do 1975 roku: Muzeum Mazurskie). Są to obrazy i meble, m.in. renesansowa, manierystyczna skrzynia posagowa z malowanymi herbami i portretami właścicieli. Około 20% księgozbioru przewieziono natomiast do nowo powstałej Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu, której przedstawiciele

⁴ A. Rzempoluch, *Architektura dworska w Prusach Książęcych i na Warmii. Studium genezy i odrębności*, „Roczniki Humanistyczne” 2002, t. L, z. 4, s. 217; N. Rabczewska, *Osiemnastowieczny pałac Dönhoffów w Drogoszach*, „Rocznik Olsztyński” 1983, t. XIV/XV, s. 41–72.

⁵ A. Rzempoluch, op. cit., s. 212.

⁶ A. Mycio, *Rękopisy Dönhoffów z Drogoszy w Prusach Wschodnich przechowywane w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu*, KMW 2020, nr 2, s. 273–274.

⁷ Zob. np.: A. Ramotowska, *Dokumentacja konserwatorska polichromowanej skrzyni posagowej Katarzyny Dohnówny*, Lidzbark Warmiński 2011; E. Kotowski, *Portrety Magnusa Ernesta i Katarzyny Doenhoffów*, „Rocznik Olsztyński” 1970, t. IX, s. 27–57; http://leksykonkultury.ceik.eu/index.php/Pa%C5%82ac_w_Drogoszach (dostęp: 8.11.2024 r.); K. Wróblewska, F. Sokołowski, *Ikonografia rodziny Doenhoffów w zbiorach muzeów polskich*, „Rocznik Olsztyński” 1989, t. XVI, s. 293–350; K. Wróblewska, *Portrety Bogusława Dönhoffa – autora dziennika podróży do Warszawy z 1780 r.*, KMW 1980, nr 3, s. 339–348.

⁸ E. Hartmann, *Gross Wolfsdorf und Dönhoffstädt: Ostpreussische Herrensitze im Kreise Rastenburg*, Marburg (Lahn) 1966, s. 68.

⁹ A. Klim, *Zbiory artystyczne i wystrój wnętrza pałacu w Drogoszach*, Toruń 1996 – praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Z. Kruszelnickiego przechowywana w Bibliotece Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie – sygn. Rkps 1805/1, s. 67.

przybyli do pałacu jesienią 1946 roku. Mimo rozbieżności w ich sprawozdaniach dotyczących liczby zwiezionych woluminów, obecnie szacuje się ją na około dwa tysiące tomów¹⁰. Badania Marii Strutyńskiej wykazały, że w toruńskim zbiorze starych druków znajduje się 418 pozycji bibliograficznych w 844 woluminach, które pochodzą z pałacowej biblioteki w Drogoszach¹¹. Druki te to przede wszystkim XVIII-wieczne piśmiennictwo w języku francuskim oraz około tysiąc druków z XIX i XX wieku. Zidentyfikowano również rękopisy w liczbie 16 jednostek inwentarzowych w 24 woluminach¹². Nie znane są natomiast losy pozostałej, znacznie większej, części drogoskiego księgozbioru. Przypuszczać można, że został on wywieziony do innych bibliotek, bądź uległ rozkradzeniu i zniszczeniu.

Mimo rozproszenia oraz częściowego zaginięcia drogoskiej biblioteki pałacowej możliwe jest zobrazowanie jej przedwojennego charakteru i zasobności dzięki inwentarzowi przechowywanemu w APO (sygn. 42/380/0/5/377)¹³. Wobec wysokiej wartości historycznej tego inwentarza, celem artykułu jest analiza obejmująca zinventaryzowane w nim woluminy pod względem treści oraz dat i miejsca wydania. Poruszona zostanie również kwestia podziału księgozbioru na poszczególne kategorie, w ramach której bliższej charakterystyce poddano kategorie reprezentowane największą liczbą pozycji bibliograficznych. To z kolei rzutować będzie na wnioski dotyczące profilu tematycznego księgozbioru. Jest to tym istotniejsze, że w dotychczasowej literaturze nie poruszano kwestii zawartości biblioteki pałacowej w Drogoszach, a jedynie zgromadzonej tam niegdyś kolekcji malarstwa portretowego.

Interesujący nas inwentarz oprawiono w błękitny karton o wymiarach okładek 48 × 24 cm. Na górnej (przedniej) okładce widnieje rękopiśmienny, wykonany ołówkiem, zapis w języku polskim – „Spis książek”, który naniesiono najpewniej po przewiezieniu go do APO¹⁴. Wyraźny naddatek kartonu z trzech stron kart bloku wskazuje, że spis przechowywany miał być w pozycji poziomej. Okładka w takiej formie uniemożliwiałaby bowiem postawienie inwentarza pionowo bez uszkodzenia przynajmniej dolnych naddatków. Podkreślenia wymaga fakt, że inwentarz nie został zaopatrzony w stronę tytułową z informacją o autorze i dacie jego powstania. Przypuszczać można zatem, że spisał go zatrudniony w Drogoszach bibliotekarz i opiekun całej kolekcji. W część grzbietową okładek wszytych zostało 77 liniowanych kart.

¹⁰ A. Mycio, op. cit., s. 273–274.

¹¹ M. Strutyńska M., *Struktura proveniencyjna zbioru starych druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. Przewodnik po zespołach. Problemy badawcze i metodologiczne*, Toruń 1999, s. 38.

¹² A. Mycio, *Struktura proveniencyjna rękopisów pochodzących z tak zwanych zbiorów zabezpieczonych w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu*, „Folia Toruniensia” 2009–2010, t. IX–X, s. 50.

¹³ Archiwum Państwowe w Olsztynie (dalej: APO), sygn. 42/380/0/5/377, *Księga inwentarzowa biblioteki*.

¹⁴ Na okładce znajdują się również sygnatury nadane drogoskiemu inwentarzowi przez APO. W lewym, dolnym rogu znajduje się nalepka z wydrukowanym napisem „WOJEWÓDZKIE ARCHIWUM PAŃSTWOWE W OLSZTYNIE. Zbiór z Doenhoffowa”. Poniżej zapisano odręcznie, piórem sygnaturę inwentarza: „Zespół XXV/1 Dział: V [...] 2”. Całość została skreślona diagonalnie (ukośnie). Obok postawiono nową pieczęć ze zmienioną sygnaturą „AP Olsztyn 380/377”.

Na stronach *recto* w prawym, górnym rogu ponumerowano je cyframi arabskimi za pomocą brązowo-czerwonej kredki. Krój cyfr, w porównaniu z krojem cyfr zapisanych w zasadniczej części inwentarza, znacząco się różni. Inwentarz spisany bowiem został przy użyciu czarnego atramentu, niemiecką kurrentą¹⁵, pismem jednej ręki. Użyty krój pisma wskazywać może na okres międzywojenny XX wieku. Świadczy to o naniesieniu foliacji¹⁶ później – być może po przewiezieniu dokumentu do APO. W sumie w inwentarzu zapisane zostały 73 strony *recto*, jak i *verso*. Na każdej stronie znajduje się narysowana odręcznie tabela składająca się z sześciu kolumn. Odpowiadają one kolejno od lewej: liczbie porządkowej, autorowi dzieła, tytułowi, miejscu wydania, roku wydania i liczbie zgromadzonych woluminów. Najwięcej miejsca przeznaczono na zapisanie tytułów. Cały spis podzielony został na 18 kategorii uszeregowanych alfabetycznie, w czym posłużono się kolejnymi literami alfabetu lub suspensjami od pełnej nazwy danej kategorii. Są to kolejno: A – „Allgemeiner”¹⁷, Ag – „Agrarwissenschaft”¹⁸, B – „Litteratur der Ausländer ausser Französischen und englischen Werken”¹⁹, C – „Kulturgeschichte”²⁰, D – „Deutsche Litteratur”²¹, E – „Englisches Litteratur”²², F – „Französische Litteratur”²³, G – „Geografie”²⁴, H – „Geschichte”²⁵, I – „Rechtswissenschaft”²⁶, Jug – „Jugendschriften”²⁷, K – „Kunstgeschichte”²⁸, L – „Litteraturgeschichte”²⁹, „Medizin”³⁰, Mil – „Militärwissenschaften”³¹, N – „Naturwissenschaften”³², P – „Philosophia”³³, „[nieczytelne] allg. politik”³⁴. Każda z nich rozpoczyna się oddzielną kartą, zawierającą na stronie *recto* majuskułową pierwszą literę kategorii, a poniżej minuskułą pełną jej nazwę. W inwentarzu nie zastosowano ciągłości numeracji. Każda z kategorii posiada oddzielną. Zasada ta dotyczy również

¹⁵ Kurrenta (niem. deutsche Kurrentschrift) – pismo odręczne, użytkowe, stosowane od wczesnego okresu nowożytnego do połowy XX wieku głównie w krajach niemieckojęzycznych – zob. <https://dawnepismo.com/rodzaje-pisma/dostep: 7.11.2024 r.>

¹⁶ Foliacja – z łac. folium – karta, foliowanie, numerowanie kolejnych kart rękopisu lub druku – zob. *Encyklopedia Wiedzy o Książce*, red. A. Birkenmajer, Wrocław 1971, szp. 720–721.

¹⁷ APO, sygn. 42/380/0/5/377, karta nr 1 *recto*.

¹⁸ Ibidem, karta nr 3 *recto*.

¹⁹ Ibidem, karta nr 7 *recto*.

²⁰ Ibidem, karta nr 11 *recto*.

²¹ Ibidem, karta nr 13 *recto*.

²² Ibidem, karta nr 22 *recto*.

²³ Ibidem, karta nr 27 *recto*.

²⁴ Ibidem, karta nr 33 *recto*.

²⁵ Ibidem, karta nr 38 *recto*.

²⁶ Ibidem, karta nr 53 *recto*.

²⁷ Ibidem, karta nr 55 *recto*.

²⁸ Ibidem, karta nr 57 *recto*.

²⁹ Ibidem, karta nr 59 *recto*.

³⁰ Ibidem, karta nr 61 *recto*.

³¹ Ibidem, karta nr 63 *recto*.

³² Ibidem, karta nr 65 *recto*.

³³ Ibidem, karta nr 67 *recto*.

³⁴ Ibidem, karta nr 70 *recto*.

podkategorii, które występują w przypadku literatury (B – „Litteratur der Ausländer ausser Französischen und englischen Werken”) czy geografii (G – „Geografie”). Należy nadmienić, że podkategorie oznaczone zostały wyłącznie cyframi rzymskimi, co sprawia że tylko ich umiejscowienie oraz analiza zinwentaryzowanych tytułów pozwala określić ich tematykę.

Największą pod względem liczby pozycji bibliograficznych oraz liczby woluminów kategorią jest H – „Geschichte”³⁵, zawiera bowiem 864 pozycje bibliograficzne w 2068 woluminach. Autor inwentarza nie zastosował tutaj spisu alfabetycznego autorów ani tytułów. Nie dokonał również podziału na poszczególne podkategorie. Analiza tytułów pokazuje jednak, że woluminy grupowane były pod względem tematycznym, najprawdopodobniej więc w takiej kolejności były umieszczone na regałach bibliotecznych. Pierwsze zinwentaryzowane tytuły dotyczą szeroko pojętej historii starożytnej. Jako przykłady mogą służyć publikacje: Charlesa Rollina (†1741) *Histoire Ancienne Des Egyptiens, Des Carthaginois, Des Assyriens, Des Babyloniens, Des Medes Et Des Perses, Des Macedoniens, Des Grecs*³⁶ w wydaniu paryskim z 1737 roku, czy bazylejskie wydanie dzieła Conyersa Middletona (†1750) *The history of the life of M. Tullius Cicero*³⁷ z 1790 roku. Należy przy okazji zauważyć, że zestawione obok siebie dzieła drukowane były w różnych językach. Znajdują się wśród nich wydawnictwa: niemiecko-, francusko- i angielskojęzyczne oraz łacińskie. W tej kategorii zinwentaryzowano również monografie dotyczące historii Francji³⁸ czy Anglii³⁹. Co oczywiste, znalazły się tu także pozycje dotyczące dziejów Prus, jak *Preussische Kirchen- Historia [...]*⁴⁰ Krzysztofa J. Hartknocha (†1687) czy XVII-wieczna edycja średniowiecznej kroniki Piotra z Dusburga⁴¹. Kolejna grupa to książki dotyczące historii reformacji – m.in. *Kurze Reformatiions-Geschichte: erzählt für Schulen und Familien*⁴² Wilhelma Redenbachera (†1876), czy też biografia Marcina Lutra – *Martin Luther's Leben*⁴³ autorstwa Gustava Pfizera (†1890). W spisie wyodrębnić można również grupę wydawnictw poświęconych cesarzom niemieckim oraz kanclerzowi Rzeszy Niemieckiej Otto von Bismarckowi (†1898). Wśród nich figuruje np. francuskojęzyczna

³⁵ Ibidem, karta nr 38 recto.

³⁶ Ibidem, karta nr 38 verso, Ch. Rollin, *Histoire Ancienne Des Egyptiens, Des Carthaginois, Des Assyriens, Des Babyloniens, Des Medes Et Des Perses, Des Macedoniens, Des Grecs*, Paris 1737.

³⁷ Ibidem, karta nr 38 verso, C. Middleton, Conyers, *The history of the life of M. Tullius Cicero*, Basil 1790.

³⁸ Ibidem, karta nr 39 recto, L.S. Mercier, *Portraits des Rois de France*, Neuchatel 1783.

³⁹ Ibidem, karta nr 39 recto, D. Hume, *The history of England [...]*, Basil 1789.

⁴⁰ Ibidem, karta nr 40 recto, K.J. Hartknoch, *Preussische Kirchen- Historia [...]*, Franckfurt am Mayn und Leipzig: [Gdańsk] 1686.

⁴¹ Ibidem, karta nr 40 verso, P. de Dusburg, *Petri de Dusburg, Ordinis Teutonici Sacerdotis, Chronicon Prussiae [...]*, Francofurti Et Lipsiae; Jenae 1679.

⁴² Ibidem, karta nr 39 verso, W. Redenbacher, *Kurze Reformatiions-Geschichte: erzählt für Schulen und Familien*, Calw 1877.

⁴³ Ibidem, karta nr 40 verso. G. Pfizer, *Martin Luther's Leben*, Stuttgart 1836.

korespondencja Fryderyka II opublikowana w Berlinie w 1823 roku⁴⁴, autobiografia Wilhelma II⁴⁵ oraz trzypięciotomowe wydawnictwo *Gedanken und Erinnerungen*⁴⁶ O. von Bismarcka.

Z działu wydawnictw historycznych warto odnotować też polonika *sensu stricto*⁴⁷. Pierwszym wśród odnotowanych w inwentarzu jest, wydane w Gdańsku w 1694 roku, dzieło pt. *Tractatus Historico-Politicus De Polonia Nunquam Tributaria*⁴⁸. Kolejnym jest *Histoire De Jean Sobieski, Roi De Pologne*⁴⁹ Gabriela-Françoisa Coyer (†1782) w edycji warszawsko-paryskiej z 1761 roku. Co znamienne, Jana III Sobieskiego i Marysienki dotyczą też publikacje XIX-wieczne: trzypięciotomowa *Histoire de Pologne avant et sous le roi Jean Sobieski*⁵⁰ Narcisse-Achille de Salvandy'ego (†1856) oraz *Marysienka: Marie de la Grange d'Arquien reine de Pologne femme de Sobieski 1641–1716*⁵¹ Kazimierza Waliszewskiego (†1935).

W kategorii dzieł historycznych zwracają uwagę pozostawione przerwy w spisywaniu tytułów. W sumie pominiętych zostało 57 liczb porządkowych, z których dwie uzupełniono wpisami ołówkiem (dwie pozycje z początku XX wieku). Niestety ze względu na niedbałość zapisu nie udało się rozszyfrować autorów, ani tytułów owych publikacji. Trudno też dociec z jakiego powodu pozostawiono aż tyle wolnych liczb porządkowych. Nie znajdują się one bowiem w pobliżu siebie. Możliwe, że miały być uzupełnione, już po spisaniu inwentarza, nowymi nabytkami zakupionymi do pałacowej biblioteki. Należy również zauważyć, że w tej kategorii dodano jedną kartę, na której znajduje się 18 pozycji bibliograficznych. Zapisano je pod numerami „555 a-m” i „565 a-g”. Nie są to wydawnictwa autorów zinwentaryzowanych już wcześniej. Domyślać się więc można, że pozycje te dopisano już po ukończeniu całej kategorii.

Literaturze międzynarodowej poświęconych jest w inwentarzu pięć kategorii. Wśród nich wyodrębniono dzieła niemieckie (D – „Deutsche Litteratur”), francuskie (F – „Französische Litteratur”), „zagraniczne” z wyjątkiem dzieł francuskich i angielskich (B – „Litteratur der Ausländer ausser Französischen und englischen Werken”), angielskie (E – „Englisches Litteratur”) oraz literaturę dziecięcą (Jug – „Jugendschriften”).

Naturalnie największy odsetek stanowi literatura niemiecka, obejmująca 529 pozycji inwentarzowych w 894 woluminach. Nie zastosowano tutaj spisu

⁴⁴ Ibidem, karta nr 41 verso, *Nouvelles lettres inédites de Frédéric II. a son libraire Pitra, tant autographes que lettres de cabinet, accompagnées de notes historiques de l'éditeur et publiées avec permission spéciale de sa majesté le roi*, Berlin 1823.

⁴⁵ Ibidem, karta nr 50 verso, Wilhelm II, *Aus meinem Leben: 1859–1888*, Berlin–Leipzig 1927.

⁴⁶ Ibidem, karta nr 48 verso, O. v Bismarck, *Gedanken und Erinnerungen*, Stuttgart 1898.

⁴⁷ *Sensu stricto* – w ścisłym znaczeniu, zob. <https://sjp.pwn.pl/sjp/sensu-stricto;2519958.html> (dostęp: 30.10.2024 r.).

⁴⁸ APO, sygn. 42/380/0/5/377, karta nr 40 recto, J. Schultz Szulecki, *Tractatus Historico-Politicus De Polonia Nunquam Tributaria*, Gedani 1694.

⁴⁹ Ibidem, karta nr 40 recto, G.-F. Coyer, *Histoire De Jean Sobieski, Roi De Pologne*, A Varsovie, Paris 1761.

⁵⁰ Ibidem, karta nr 40 recto, N.-A. de Salvandy, *Histoire de Pologne avant et sous le roi Jean Sobieski*, Paris 1829.

⁵¹ Ibidem, karta nr 43 verso; K. Waliszewski, *Marysienka: Marie de la Grange d'Arquien reine de Pologne femme de Sobieski 1641–1716*, Paris 1898.

alfabetycznego autorów ani tytułów. Zauważyć jednak można, że jeśli w bibliotece znajdowało się kilka dzieł danego autora to spisano je jedno po drugim. Z pewnością w ten sposób pogrupowane były również na regałach bibliotecznych. Resztę wydawnictw zinwentaryzowano w układzie chronologicznym. Ostatnim spisany dziełem są wydane w 1917 roku nowele niderlandzkie *Der Arbeiter: eine Erzählung*⁵² autorstwa Stijna Streuvelsa (†1969). Poprzedza je chociażby *Hundert Lieder*⁵³ Adolfa zu Stolberg-Wernigerode, wydanych w 1913 roku w Lipsku. Warto w tym miejscu nadmienić, że autor publikacji był synem hrabiego Udo Stolberg-Wernigerode (†1910)⁵⁴, jednego z właścicieli pałacu w Drogoszach, czynnie działającego polityka i członka Reichstagu. Oprócz wymienionych autorów wyróżnia się kilka nazwisk reprezentowanych większą liczbą publikacji. Należy do nich m.in.: powieściopisarz Alexander von Ungern-Sternberg (†1868; 12 tytułów), autorka powieści historycznych, Luise Mühlbach (†1873; 10 tytułów), powieściopisarka Caroline P. de la Motte-Fouqué (†1831; 10 tytułów) czy beletrysta Johann G.L. Hesekei (†1874; 9 tytułów). Największa liczba spisanych woluminów jest jednak autorstwa Johanna W. von Goethego (†1832; 21 tytułów), w tym dwudziestotomowa antologia *Werke*⁵⁵ z 1827 roku czy dramat *Faust*⁵⁶ w edycji berlińskiej z 1869 roku.

Drugą co do wielkości kategorię piśmiennictwa tworzy literatura francuska, licząca 436 pozycji bibliograficznych w 785 woluminach. W tej części inwentarza nie zastosowano układu alfabetycznego, zauważyć jednak można, że daty wydań poszczególnych tytułów układają się z nielicznymi wyjątkami od najstarszych do najnowszych. Uprawnia to do przypuszczenia, że kategoria ta narastała na regałach bibliotecznych w sposób chronologiczny. W tej części inwentarza można również dostrzec, że tak jak w przypadku literatury niemieckiej, dzieła jednego autora spisało jedno po drugim. Wśród nich wybijają się oczywiście nazwiska wybitnych twórców literatury powszechnej, jak Molière (†1673), właściwie Jean Baptiste Poquelin⁵⁷. Właściciel księgozbioru posiadał siedem dzieł wyżej wymienionego autora w tym wielotomowe wydawnictwo *Les oeuvres* w edycji paryskiej z 1666⁵⁸ i 1681 roku⁵⁹, amsterdamskiej z 1679⁶⁰ i 1684 roku⁶¹ oraz berlińskiej z 1700 roku⁶². Największa liczba

⁵² Ibidem, karta nr 21 *recto*, S. Streuvels, *Der Arbeiter: eine Erzählung*, Leipzig [1917].

⁵³ Ibidem, karta nr 21 *verso*, A. zu Stolberg-Wernigerode, *Hundert Lieder von weiland Adolf Graf zu Stolberg-Wernigerode*, Leipzig 1913.

⁵⁴ <https://www.deutsche-biographie.de/sfz3181.html> (dostęp: 3.04.2024 r.).

⁵⁵ APO, sygn. 42/380/0/5/377, karta nr 13 *verso*, J.W. v Goethe, *Goethe's Werke*, Stuttgart–Tübingen, 1827.

⁵⁶ Ibidem, karta nr 14 *recto*; J.W. v Goethe, *Faust*, Berlin 1869.

⁵⁷ <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Moliere;3942798.html> (dostęp: 8.11.2024 r.).

⁵⁸ APO, sygn. 42/380/0/5/377, karta nr 28 *recto*, Molière, *Les oeuvres de Monsieur Moliere*. Tome premier [-second], Paris 1666.

⁵⁹ Ibidem, karta nr 28 *recto*; Molière, *Les oeuvres de monsieur de Moliere*, t. II, A Paris 1681.

⁶⁰ Ibidem, karta nr 25 *recto*, Molière, *Les oeuvres de monsieur de Moliere*, t. III, Amsterdam 1679.

⁶¹ Ibidem, karta nr 25 *recto*, Molière, *Les oeuvres de monsieur de Moliere*, t. I, Amsterdam 1684.

⁶² Ibidem, karta nr 25 *recto*, Molière, *Les Oeuvres de Molière*, Berlin 1700.

książek dotyczy twórczości Woltera (†1778), właściwie François-Marie Arouet⁶³: w pałacu w Drogoszach zgromadzono bowiem 65 tomów *Oeuvres Completes* w edycji gotajskiej Carla W. Ettingera⁶⁴ oraz edycji bazylejskiej Johanna J. Thurneysena z lat 1784–1790. Dodatkowo w spisie widnieją takie *volteriana*, jak *Histoire du siecle de Louis XIV*⁶⁵ z 1752 roku czy tragedia *Zaira*⁶⁶ w edycji genewskiej z 1748 roku. Wśród kanonicznych przedstawicieli literatury francuskiej odnotujemy też Aleksandra Dumasa (†1870; 7 tytułów), Jeana Jacquesa Rousseau (†1774; 4 tytuły), czy Émile'a Zolę (†1902; 3 tytuły).

Liczbę 208 pozycji bibliograficznych w 487 woluminach, obejmuje dział literatury angielskiej, w rzeczywistości będący mieszanką piśmiennictwa angielskiego i amerykańskiego. Tak jak poprzednio nie zastosowano tu spisu alfabetycznego, wiadać natomiast wyraźnie układ chronologiczny oraz grupowanie i spisywanie tytułów jednego autora jeden po drugim. Odnotowano tu dwa wydawnictwa XVII-wieczne oraz 21 z XVIII wieku; reszta stanowią publikacje z XIX i początku XX wieku. Spis rozpoczyna seria *Sämmtliche Werke*⁶⁷ Jamesa Fenimore'a Coopera (†1851), składająca się z 75 tomów. Bogato reprezentowany jest też Edward G. Bulwer-Lytton (†1873): 32 tytuły jego autorstwa, w tym dwutomowe wydawnictwo *Harold, the last of the Saxon kings*⁶⁸ w wydaniu lipskim z 1848 roku. Poza tym w spisie widnieją nazwiska znakomitych przedstawicieli literatury, jak: Walter Scott (†1832; 26 tytułów), Charles Dickens (†1870, 13 tytułów), George G. Byron (†1824; 3 tytuły) czy Arthur C. Doyle (†1905) z jego *The return of Sherlock Holmes*⁶⁹. W Drogoszach nie mogło też zabraknąć *The life and strange surprizing adventures of Robinson Crusoe*⁷⁰ Daniela Defoe'a (†1731) w londyńskim wydaniu z 1761 roku. Dorobek Williama Shakespeare'a (†1616) reprezentują zaś publikacje w języku angielskim i niemieckim, w tym wielotomowe wydawnictwo *The plays and poems of William Shakspeare*⁷¹ oraz seria wydawnicza *Dramatische Werke*⁷².

Kolejnym działem piśmiennictwa jest B – „Litteratur der Ausländer ausser Französischen und englischen Werken” („Literatura obcokrajowców poza

⁶³ <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Voltaire;3993115.html> (dostęp: 8.11.2024 r.).

⁶⁴ APO, sygn. 42/380/0/5/377, karta nr 30 recto, Voltaire, *Oeuvres Completes De Voltaire*, Gotha; Basle 1784–1790.

⁶⁵ Ibidem, karta nr 30 recto, Voltaire, *Histoire du siecle de Louis XIV*, La Haye 1752.

⁶⁶ Ibidem, karta nr 30 recto, Voltaire, *Zaira*, Genova 1748.

⁶⁷ Ibidem, karta nr 22 recto, J.F. Cooper's *sämmtliche Werke*, uebersetzt von Mehreren und herausgegeben von Christian August Fischer, Frankfurt 1826–1850.

⁶⁸ Ibidem, karta nr 23 recto, E.G. Bulwer-Lytton, *Harold, the last of the Saxon kings: in two volumes*, Leipzig 1848.

⁶⁹ Ibidem, karta nr 25 recto, A.C. Doyle, *The return of Sherlock Holmes: in two volumes*, Leipzig 1905.

⁷⁰ Ibidem, karta nr 22 verso, D. Defoe, *The life and strange surprizing adventures of Robinson Crusoe* [...], London [1761].

⁷¹ Ibidem, karta nr 24 recto; W. Shakespeare, *The plays and poems of William Shakspeare: with notes critical, historical and explanatory, selected from the most eminent commentators*, Leipsic 1840.

⁷² Ibidem, karta nr 24 recto; W. Shakespeare, *König Johann; König Richard der Zweite; König Heinrich der Vierte*, Berlin 1888.

francuskimi i angielskimi dziełami”) licząca 143 pozycje bibliograficzne w 203 woluminach. Autor inwentarza zastosował przy jej spisaniu podział na podkategorie. Zaznaczone są one cyframi rzymskimi od I do XIII, z pominięciem IX. Każda z nich ma oddzielną paginację rozpoczynającą się numerem „1”. Układ alfabetyczny zastosowano jedynie w pierwszej podkategorii i dotyczy on nazwisk autorów dzieł, w pozostałych nie uwzględniono ani układu alfabetycznego ani chronologicznego. Liczebność podkategorii jest bardzo zróżnicowana, wahając się od 1 do 49 pozycji. Najbardziej rozbudowaną jest pierwsza z nich, składająca się z dzieł autorów antycznych, jak: Cyceon (5 tytułów), Horacy (4 tytuły), Platon (2 tytuły), czy Sofokles (2 tytuły). Znaleźć tu również można *Homeri Odyssea*⁷³ w wydaniu lipskim z 1904 roku czy Marka Junianusa Justynusa *Ivstini historiarvm ex Trogo Pompeio lib. XLIV*⁷⁴ w amsterdamskiej edycji Ludwika Elzewira z 1650 roku. Drugą podkategorię tworzy dziewięć pozycji bibliograficznych dotyczących historii starożytnej. Jest to m.in. *Natalis Comitit Mythologiae sive explicationis fabularum*⁷⁵ Natalisa Come-sa (†1582) czy *Antiquitatum Romanarum libri quatuor quibus continentur res sacrae*⁷⁶ Heinricha Kippinga (†1678). Na trzecią podkategorię składa się 13 pozycji bibliograficznych twórców z głównie francuskiego kręgu kulturowego. Są to m.in. Piotr Abelard (†1142), Dominic Baudius (†1613) czy Erazm z Rotterdamu (†1536). Na tym tle wybija się dzieło polskiego autora, Jana Damascena Kalińskiego (†1726) *Erymanthus In Helicone Sylva Christiano-Politica*⁷⁷ w pierwodruku z 1713 roku opublikowanym w Warszawie. Warto nadmienić, że adresatem umieszczonej tam drukowanej dedykacji, wzbogaconej m.in. drzeworytniczym herbem rodowym, jest Stanisław E. Dönhoff (†1728) – hetman polny litewski i wojewoda połocki, ostatni męski przedstawiciel polskiej linii rodu⁷⁸. Czwarta podkategoria liczy 23 pozycje bibliograficzne, obejmujące publikacje włoskich autorów, m.in. Torquato Tasso (†1595)⁷⁹ w padewskiej edycji z 1763 roku, Francesco Algarotti (†1764)⁸⁰ w edycji berlińskiej z 1772 roku czy Giovanni Battista Niccolini (†1861)⁸¹. W spisie widnieje również nazwisko Niccolò Machiavelli (†1527)⁸².

⁷³ Ibidem, karta nr 8 recto, *Homeri Odyssea*, Ps. 1, *Odysseae* 1–12 / ed. Guilelmus Dindorf, Lipsiae 1904.

⁷⁴ Ibidem, karta nr 8 verso, *Ivstini historiarvm ex Trogo Pompeio lib. XLIV* / ex rec. Isaaci Vossii, Amstelodami 1650.

⁷⁵ Ibidem, karta nr 8 verso, N. Conti, *Natalis Comitit Mythologiae sive explicationis fabularum, libri decem* [...], Ginevra 1653.

⁷⁶ Ibidem, karta nr 8 verso, H. Kipping, *Henrici Kippingii Antiquitatum Romanarum libri quatuor* [...], Lugduni Batavorum 1713.

⁷⁷ Ibidem, karta nr 9 verso, J.D. Kaliński, *Erymanthus In Helicone Sylva Christiano – Politica* [...], Varsaviae 1713.

⁷⁸ K. Wróblewska, F. Sokołowski, op. cit., s. 300.

⁷⁹ APO, sygn. 42/380/0/5/377, karta nr 9 verso, T. Tasso, *Il Goffredo poema eroico del signor Torquato Tasso con gli argomenti del signor Gio: Vincenzo Imperiale*, Padova 1763.

⁸⁰ Ibidem, karta nr 9 verso, F. Algarotti, *Oeuvres du comte Algarotti. Traduit de l'italien*, Berlin 1772.

⁸¹ Ibidem, karta nr 9 recto, G.B. Niccolini, *Arnoldo von Brescia tragödie*, Berlin 1845.

⁸² Ibidem, karta nr 9 verso, N. Machiavelli, *Tutte le opere di Niccolò Machiavelli*, [S.l.] [1550].

Do liczniejszych podkategorii należy też literatura hiszpańska (piąta podkategoria), na którą składają się nazwiska literatów formatu Miguela de Cervanteśa Saavedra (†1616) z jego arcydziełem *Vida y hechos del ingenioso caballero don Quixote de la Mancha* w brukselskiej edycji hiszpańskojęzycznej z 1662 roku⁸³ oraz paryskiej edycji francuskojęzycznej z 1704 roku⁸⁴. Ponadto widzimy wśród nich Pedro Calderóna de la Barca (†1681)⁸⁵, Baltasara Graciana y Moralesa (†1658)⁸⁶ i Agustina Moretiego (†1669)⁸⁷. Szósta podkategoria odnosi się do literatury skandynawskiej, w ramach której figurują nazwiska m.in. Szweda Fredrika Bremera (†1865; 6 tytułów)⁸⁸, Duńczyka Henrika Scharlinga (†1920; 1 tytuł)⁸⁹, czy Norwega Henrika Ibsena (†1906; 3 tytuły)⁹⁰. Znajduje się tu również pięć książek Hansa Ch. Andersena (†1875), w tym dwutomowa powieść *Die zwei Baronessen*⁹¹ w edycji lipskiej z 1848 roku czy *Nur ein Geiger*⁹² w edycji brunszwickiej z 1838 roku. Dziesiąta podkategoria zawiera dzieła trzech rosyjskich pisarzy: Wasilija Wierieszczagina (†1904; 1 tytuł)⁹³, Maksyma Gorkiego (†1936; 2 tytuły)⁹⁴ oraz Lwa Tołstoja (†1910) reprezentowanego czterema tytułami. Jest to przykładowo wydawnictwo *Résurrection: roman*⁹⁵ w dwóch paryskich edycjach – niestety bez podanych dat ich publikacji.

Pozostałe cztery podkategorie zawierają w sumie 11 tytułów dziewięciu różnych autorów, jak np. Maurice Maeterlinck (†1949)⁹⁶ oraz Cécile de Jong van Beek en Donk (†1944)⁹⁷, którzy połączeni zostali w jedną podkategorię. Najprawdopodobniej kluczem takiego rozwiązania było pochodzenie obu tych postaci, Maeterlinck był bowiem Duńczykiem, a de Jong van Beek en Donk Holenderką. Wyznacznikiem mógł być również rok wydania ich publikacji, gdyż są to edycje z początku XX wieku. Inne publikacje wiążą się z Dalekim

⁸³ Ibidem, karta nr 9 recto, M. de Cervantes Saavedra, *Vida y hechos del ingenioso caballero don Quixote de la Mancha* [...], Bruselas 1662.

⁸⁴ Ibidem, karta nr 9 recto, M. de Cervantes Saavedra, *Histoire de l'admirable Don Quixotte de la Manche*, Paris 1704.

⁸⁵ Ibidem, karta nr 9 recto, P. Calderón de la Barca, *Das Leben ein Traum: ein dramatisches Gedicht in fünf Acten*, Wien 1818.

⁸⁶ Ibidem, karta nr 9 recto, B.G. y Morales, *L'homme detrompé, ou Le criticon de Baltazar Gracian*, La Haye 1705.

⁸⁷ Ibidem, karta nr 9 recto, A. Moreti, *Donna Diana: Lustspiel in drei Akten*, Wien 1819.

⁸⁸ Ibidem, karta nr 9 recto, F. Bremer, *Hertha*, Leipzig 1856.

⁸⁹ Ibidem, karta nr 10 verso, H. Scharling, *Zur Neujahrszeit im Pastorat zu Nöddebo: Erzählung*, Bremen 1884.

⁹⁰ <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118555286.html> (dostęp: 8.04.2024 r.).

⁹¹ APO, sygn. 42/380/0/5/377, karta nr 9 recto, H.Ch. Andersen, *Die zwei Baronessen: Roman*, Leipzig 1848.

⁹² Ibidem, karta nr 9 recto, H.Ch. Andersen, *Nur ein Geiger!: Original-Roman*, Braunschweig 1838.

⁹³ Ibidem, karta nr 10 verso, V.V. Vereščagin, *Der Kriegskorrespondent: Erzählung aus dem russisch-türkischen Kriege*, Stuttgart [1894].

⁹⁴ <https://www.deutsche-biographie.de/sfz126804.html> (dostęp: 8.04.2024 r.).

⁹⁵ APO, sygn. 42/380/0/5/377, karta nr 19 verso, Przypuszczać można, że są to edycje z 1900 i 1926 roku: L.N. Tolstoj, *Résurrection: roman*, Paris 1900; idem, *Résurrection: roman*, Paris 1926.

⁹⁶ Ibidem, karta nr 10 verso, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/3935971> (dostęp: 4.11.2024 r.).

⁹⁷ APO, sygn. 42/380/0/5/377, karta nr 10 verso, <https://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Diepenbrock> (dostęp: 1.05.2024 r.).

Wschodem (np. *Les Conseils Et Les Maximes De Pilpay Philosophe Indie*⁹⁸ oraz *Vasantasenâ*⁹⁹).

Ostatnią kategorią literatury wydzieloną w inwentarzu są Jug – „Jugendschriften”, obejmujące 73 pozycje bibliograficzne w 86 woluminach. Nie zastosowano tu układu alfabetycznego autorów, ale – z małymi wyjątkami – układ chronologiczny: najstarsze wydawnictwo pochodzi z 1761 roku, zaś najmłodsze z 1918 roku. Brak tu przewagi liczebnej któregoś z autorów, są to raczej pojedyncze dzieła różnych autorów, zwłaszcza niemieckojęzycznych, np. *Jugendtagebuch*¹⁰⁰ Karla von Zedlitz (†1793) czy *Das Leben im deutschen Kaiserhause*¹⁰¹ Antona Klausmanna (†1916). Zdarzają się również publikacje anglo- i francuskojęzyczne, jak zbiór opowiadań dla dzieci pt. *The parent's assistant*¹⁰² Marii Edgeworth (†1849) oraz *Armand*¹⁰³ Pauline de Meulan, znanej jako „Pani Guizot” (†1827).

Kolejną liczną kategorią tematyczną w inwentarzu jest G – „Geographie”, licząca 214 pozycje inwentarzowych w 453 woluminach, podzielonych na trzy podkategorie. Zgodnie z poznaną już formułą ograniczono się w nich do numerów bez bliższych informacji o tematyce dzieł. Pierwszą podkategorię tworzy 29 tytułów odnotowanych bez uwzględnienia alfabetu i chronologii. Są to wydania z XVIII i XIX wieku, a wśród nich pozycje wielotomowe, jak *Allgemeines Jahrbuch der Geographie und Statistik*¹⁰⁴ wydawane w Weimarze w latach 1800–1804 pod redakcją Adama Ch. Gaspariego (†1830), *Sammlung interessanter und durchgängig zweckmäßig abgefaßter Reisebeschreibungen für die Jugend*¹⁰⁵ Joachima H. Campego (†1818) oraz *Histoire Generale Des Voyages*¹⁰⁶ (w pałacu w Drogoszach znajdowało się 18 spośród 80 tomów tej publikacji). W podkategorii tej znajdowały się również inne publikacje francuskojęzyczne, jak np. *Atlas des enfans*¹⁰⁷ wydany w Amsterdamie w 1760 roku. Widnieją tu także publikacje w języku angielskim, jak chociażby *The life of Captain James Cook*¹⁰⁸ autorstwa Andrew Kippisa (†1795).

⁹⁸ APO, sygn. 42/380/0/5/377, karta nr 10 recto, *Les Conseils Et Les Maximes De Pilpay Philosophe Indie*, Paris; Bruxelles 1709.

⁹⁹ Ibidem, karta nr 10 recto, M. Haberlandt, *Vasantasenâ oder das irdische Wägelchen ein altindisches dem König Cudraka [Śudraka] zugeschrieb. Schauspiel*, Leipzig 1893.

¹⁰⁰ Ibidem, karta nr 56 recto, A. Frh von Zedlitz und Leipe, *Jugendtagebuch und Briefwechsel mit Eltern u. Geschwistern aus d. J. [...]*, [S.l.] 1910.

¹⁰¹ Ibidem, karta nr 56 recto, A.O.E. Klausmann, *Das Leben im deutschen Kaiserhause*, Minden i.W. 1896.

¹⁰² Ibidem, karta nr 55 verso, Edgeworth, *The parent's assistant; or, stories for children*, London 1855.

¹⁰³ Ibidem, karta nr 55 verso, P. Guizot, *Armand, ou le Petit garçon indépendant, suivi de: Monsieur le Chevalier, les Petits brigands, Aye! Aye! Aye!, le Réve, contes dédiés à la jeunesse*, Paris 1840.

¹⁰⁴ Ibidem, karta nr 33 verso, *Allgemeines Jahrbuch der Geographie und Statistik*, hrsg. von A.C. Gaspari, Weimar 1800.

¹⁰⁵ Ibidem, karta nr 33 verso, J.H. Campe, *Sammlung interessanter und durchgängig zweckmäßig abgefaßter Reisebeschreibungen für die Jugend*, Braunschweig [1791].

¹⁰⁶ Ibidem, karta nr 33 verso, *Histoire Generale Des Voyages, Ou: Nouvelle Collection De Toutes Les Relations De Voyages Par Mer Et Par Terre [...] Pour Former Un Système Complet d'Histoire & de Géographie moderne [...]: Enrichi De Cartes Geographiques Et De Figures*, Paris 1746–1789.

¹⁰⁷ Ibidem, karta nr 33 verso, *Atlas des enfans [...]*, Amsterdam 1760.

¹⁰⁸ Ibidem, karta nr 33 verso, A. Kippis, *The Life Of Captain James Cook*, Basil 1788.

Druga podkategoria liczy 38 pozycji bibliograficznych mimo, iż zapisano aż 112 liczb porządkowych. Tytuły w tym przypadku nie zostały wpisane kolejno jedno po drugim, ale w przedziałach 1–16, 41–55, 81–85 oraz 111–112. Trudno powiedzieć dlaczego podkategoria ta została zinwentaryzowana w ten sposób. Możliwe, że spowodowane to było pozostawieniem przestrzeni na regałach bibliotecznych i chęcią uzupełniania ich w przyszłości. Istnieje również prawdopodobieństwo, że w momencie spisywania inwentarza pozycje te były przechowywane w innym miejscu. Analiza wydawnictw wykazuje, że zostały one pogrupowane tematycznie. Pierwsze numery dotyczą relacji z podróży do państw Bliskiego i Dalekiego Wschodu, jak np. dzienniki Giovanniego Martiniego (†1806) *Voyages Dans L'Isle De Chypre, La Syrie Et La Palestine Avec L'Histoire Générale Du Levant*¹⁰⁹ wydane w Neuwied w 1791 roku, czy *Landscape illustrations of the Bible*¹¹⁰ Thomasa Hartwella Hornego (†1862). Podróże do Indii i Chin opisane zostały w publikacjach Wernera Hoffmeistera (†1845)¹¹¹ i Carla F. Gützlaffa (†1851)¹¹². Kolejne odnotowane publikacje dotyczą podróży do Afryki w XVIII wieku. Są to m.in. dzienniki François'a Levaillanta (†1824)¹¹³ wydane w Paryżu w 1795 roku i Sylvaina Golbéry'ego (†1822)¹¹⁴ opublikowane w Lipsku w 1803 roku. Dalsze liczby porządkowe w inwentarzu tyczą się podróży do Ameryki Północnej i Południowej. Są to publikacje wydane pod koniec XVIII wieku po niemiecku, bądź francusku, np. *Geschichte der Reisen, die seit Cook an der Nordwest- und Nordost-Küste von Amerika und in dem nördlichsten Amerika*¹¹⁵ z 1792 roku czy *Relation Abrégée D'Un Voyage Fait Dans L'Intérieur De L'Amérique Méridionale*¹¹⁶ z 1778 roku autorstwa Charlesa M. de La Condaminea (†1774). Ostatnie dwie pozycje w tej podkategorii odnoszą się do Oceanii: pierwsza to relacja z porwania statku HMS Bounty¹¹⁷, opublikowana

¹⁰⁹ Ibidem, karta nr 34 recto, M. Giovanni, *Voyages Dans L'Isle De Chypre, La Syrie Et La Palestine Avec L'Histoire Générale Du Levant* [...], Neuwied 1791.

¹¹⁰ Ibidem, karta nr 34 recto, T.H. Horne, *Landscape illustrations of the Bible* [...], London 1836.

¹¹¹ Ibidem, karta nr 34 recto, W.F.L.A. Hoffmeister, *Briefe aus Indien*, Braunschweig 1847.

¹¹² Ibidem, karta nr 34 recto, C.F. Gützlaff, *Des Missionar Gützlaff Reisen nach den Küstengegenden des chinesischen Reichs nebst Auszügen aus vielen andern Reiseberichten, welche Religion, Regierungsverfassung, Volksitten u.s.w. in China darstellen*, Leipzig 1848.

¹¹³ Ibidem, karta nr 34 verso, F. Levaillant, *Second Voyage Dans L'Intérieur De L'Afrique, Par Le Cap De Bonne-Espérance, Dans les Années 1783, 84 et 85*, Paris [1795].

¹¹⁴ Ibidem, karta nr 35 verso, S.M.X. de Golbéry, *Reise durch das westliche Afrika: in den Jahren 1785, 1786 und 1787*, Leipzig 1803.

¹¹⁵ Ibidem, karta nr 35 recto, *Geschichte der Reisen, die seit Cook an der Nordwest- und Nordost-Küste von Amerika und in dem nördlichsten Amerika selbst von Meares, Dixon, Portlock, Coxe, Long u. a. m. unternommen worden sind*, ausgearbeitet von G. Forster, Berlin 1792.

¹¹⁶ Ibidem, karta nr 35 recto, Ch.-M. de La Condamine, *Relation Abrégée D'Un Voyage Fait Dans L'Intérieur De L'Amérique Méridionale, Depuis la Côte de la Mer du Sud, jusqu'aux Côtes du Brésil & de la Guyane, en descendant La Riviere Des Amazones*, Maestricht 1778.

¹¹⁷ Ibidem, karta nr 36 verso, W. Bligh, *Relation de l'enlèvement du navire le Bounty, appartenant au roi d'Angleterre, & commandé par le lieutenant Guillaume Bligh; avec le voyage subséquent de cet officier & d'une partie de son équipage dans sa chaloupe [...] dans la Mer du Sud, jusqu'à Timor* [...], Paris; Amsterdam 1790.

w Amsterdamie w 1790 roku, zaś druga – autorstwa Georgea Keatea (†1797)¹¹⁸ – opisuje wyspy Palau leżące na Oceanie Spokojnym.

Trzecia podkategoria liczy 147 pozycji inwentarzowych, w ramach których pominięto kilka liczb porządkowych (85–90). Nie zastosowano tu układu alfabetycznego ani chronologicznego, lecz tematyczny. Początkowe pozycje dotyczą Rosji oraz Azji Mniejszej: m.in. trzatomowe dzieło Gottlieba S. Gmelina (†1774) pt. *Reise durch Rußland zur Untersuchung der drey Natur*¹¹⁹ opublikowane w Sankt Petersburgu w 1744 roku, czy *The beauties of the Bosphorus*¹²⁰ Julii Pardoe (†1862). Widnieje tu również dzieło Ruggiero G. Boscovicha (†1787) pt. *Journal D'Un Voyage De Constantinople En Pologne*¹²¹ wydane w Lozannie w 1772 roku i zawierające opis podróży z Konstantynopola do Polski. Kolejne pozycje to książki przedstawiające kilka krajów europejskich: Włochy, Francję, Wielką Brytanię wraz z Irlandią oraz Prusy. Wśród nich odnotujemy przewodnik Karla Baedekera *Ober-Italien bis Nizza, Genua, Bologna: nebst den Eisenbahn- und Haupt-Post-Straßen aus Deutschland nach Italien*¹²² czy *L'Italie*¹²³ Sydneya Morgana (†1859). Na uwagę zasługuje też informator *Description de la ville de Paris*¹²⁴, a zwłaszcza XVII-wieczne wydawnictwo pt. *Labyrinthe de Versailles* zawierające opis, nieistniejącego już, labiryntu w ogrodach Wersalu. Opisy wysp brytyjskich znajdują się natomiast w publikacjach *Britannia Magna sive Angliae, Scotiae, Hiberniae*¹²⁵ z 1661 roku oraz *Voyage a la côte septentrionale du comté d'Antrim en Irlande*¹²⁶ z 1790 roku. Warto odnotować, że w tej podkategorii znalazły się również dwie pozycje dotyczące zamku krzyżackiego w Malborku: ilustrowane dzieło Maxa Rosenheyne (†1869) *Die Marienburg: das Haupthaus der deutschen Ordens-Ritter*¹²⁷ oraz przewodnik słynnego architekta i opiekuna zamku malborskiego, Konrada Steinbrechta (†1923) pt. *Schloss Marienburg in Preussen: Führer durch seine Geschichte und Bauwerke*¹²⁸.

¹¹⁸ Ibidem, karta nr 36 verso, K. George, *An account of the Pelew Islands* [...], Basil 1789.

¹¹⁹ Ibidem, karta nr 36 verso, S.G. Gmelin, *Samuel Georg Gmelins, Doctors der Arzney Gelartheit, der Kayserl. Academie der Wissenschaften* [...], *Reise durch Rußland zur Untersuchung der drey Natur-Reiche*, St. Petersburg 1774.

¹²⁰ Ibidem, karta nr 36 verso, J. Pardoe, *The beauties of the Bosphorus*, London 1839.

¹²¹ Ibidem, karta nr 36 verso, R.G. Boscovich, *Journal D'Un Voyage De Constantinople En Pologne, Fait A La Suite De Son Excellence Mr. Jaq. Porter* [...], Lausanne 1772.

¹²² Ibidem, karta nr 36 recto, K. Baedeker, *Ober-Italien bis Nizza, Genua, Bologna: nebst den Eisenbahn- und Haupt-Post-Straßen aus Deutschland nach Italien*, Coblenz 1863.

¹²³ Ibidem, karta nr 36 recto, S. Morgan, *L'Italie*, Bruxelles 1825.

¹²⁴ Ibidem, karta nr 36 verso, G. Brice, *Description de la ville de Paris* [...], Paris 1713.

¹²⁵ Ibidem, karta nr 36 verso, R. Hermannides, *Rutgeri Hermannidae Britannia Magna sive Angliae, Scotiae, Hiberniae* [...], Amstelodami 1661.

¹²⁶ Ibidem, karta nr 36 verso, W. Hamilton, *Voyage a la côte septentrionale du comté d'Antrim en Irlande, et à l'île de Raghery. Contenant l'histoire naturelle de ses productions volcaniques, & plusieurs observations sur les antiquités & mœurs de ce pays*, Paris 1790.

¹²⁷ Ibidem, karta nr 37 verso, M. Rosenheyn, *Die Marienburg: das Haupthaus der deutschen Ordens-Ritter*, Leipzig 1858.

¹²⁸ Ibidem, karta nr 37 verso, K. Steinbrecht, *Schloss Marienburg in Preussen: Führer durch seine Geschichte und Bauwerke*, Berlin 1897.

Następną liczną kategorią jest Ag – „Agrarwissenschaft” („Nauki rolnicze”), obejmująca 204 pozycje bibliograficzne, w 274 woluminach, odnotowanych z pominięciem alfabetu oraz chronologii. Większość publikacji wydano po 1900 roku; ponadto 20 ostatnich pozycji dopisano ołówkiem. Zinwentaryzowane tu publikacje dotyczą szeroko pojętego rolnictwa oraz gospodarki ziemskiej. Są to druki wydane w języku niemieckim, francuskim i angielskim, wśród których najstarszą metrykę ma ilustrowane dzieło Andreasa G. Böcklera (†1687) pt. *Nützliche Haus- und Feld-Schule*¹²⁹ wydane w Norymberdze w 1678 roku. Kolejne, godne odnotowania wydawnictwa to *Horse-hoeing husbandry*¹³⁰ w wydaniu z 1762 roku, traktujące o hodowli roślin, czy *Elémens d'hippiatrique: ou nouveaux principes sur la connoissance et sur la médecine des chevaux*¹³¹ dotyczące leczenia koni. Znalazła się tu również wielotomowa encyklopedia „ekonomii ziemskiej” *Oeconomische Encyclopädie oder allgemeines System der Land-, Haus- und Staats-Wirthschaft*¹³² wydana w Brünn w latach 1787–1823. Problematykę gospodarki leśnej podjęto w książce Maxa Endresa (†1940) *Lehrbuch der Waldwertrechnung und Forststatik*¹³³, reform rolnych dotyczy zaś dzieło pt. *Die Landflucht: ihr Wesen und ihre Bekämpfung im Rahmen einer Agrarreform*¹³⁴. Z kolei w publikacji pt. *Schluss mit der Kriegszwangswirtschaft!*¹³⁵ poruszono kwestię gospodarki żywnościowej ludności podczas I wojny światowej. Autorem owej broszury był Adolf von Batocki (†1944), prezydent Prus Wschodnich w latach 1914–1916 oraz 1918–1919.

Kolejną kategorią, jest licząca 113 pozycje bibliograficznych w 154 woluminach P – „Philosophia” („Filozofia”). Zastosowano tu układ chronologiczny, co dostrzegalne jest zwłaszcza wśród 20 druków XVII-wiecznych. Najstarszym wśród nich jest wydana w 1616 roku w Hanowerze *Systema Logicæ, Tribus Libris Adornatum*¹³⁶ gdańszczanina Bartłomieja Keckermanna (†1609). W połowie XVIII wieku opublikowano *Traité des sensations*¹³⁷ Francuza Étienne Bonnot de Condillaca (†1780). Z druków o XIX-wiecznej metryce wyróżnia się *Religion und Moral*¹³⁸ Lwa Tołstoja, zaś spośród

¹²⁹ Ibidem, karta nr 3 verso, G.A. Böckler, *Nützliche Haus- und Feld-Schule, das ist, wie man ein Land- Feld- Guth und Meyeren mit aller Zugehöre [...]*, Nürnberg 1678.

¹³⁰ Ibidem, karta nr 3 verso, J. Tull, *Horse-hoeing husbandry [...]*, London 1762.

¹³¹ Ibidem, karta nr 3 verso, C. Bourgelat, *Elémens d'hippiatrique: ou nouveaux principes sur la connoissance et sur la médecine des chevaux*, Lyon 1750–1753.

¹³² Ibidem, karta nr 4 verso, J.G. Krünitz, *Oeconomische Encyclopädie oder allgemeines System der Land-, Haus- und Staats-Wirthschaft*, Brünn 1787–1823.

¹³³ Ibidem, karta nr 5 verso, M. Endres, *Lehrbuch der Waldwertrechnung und Forststatik*, Berlin 1919.

¹³⁴ Ibidem, karta nr 6 recto, M. Hainisch, *Die Landflucht: ihr Wesen und ihre Bekämpfung im Rahmen einer Agrarreform*, Jena 1924.

¹³⁵ Ibidem, karta nr 5 recto, A. von Batocki, *Schluss mit der Kriegszwangswirtschaft!*, Berlin 1921.

¹³⁶ Ibidem, karta nr 67 verso, B. Keckermann, *Systema Logicæ, Tribus Libris Adornatum [...]*, Hanoviae 1616.

¹³⁷ Ibidem, karta nr 67 verso, E. B. de Condillac, *Traité des sensations: à Madame la Comtesse de Vassé*, Londres [i.e. Paris?] [1754].

¹³⁸ Ibidem, karta nr 67 verso, L.N. Tolstoj, *Religion und Moral: Antwort auf eine in der „Ethischen Kultur” gestellte Frage*, Berlin 1894.

dział z XX wieku *La vie simple*¹³⁹ Charlesa Wagnera (†1918) oraz *Sesame and lilies*¹⁴⁰ Johna Ruskina (†1900). Z polskiej perspektywy godną odnotowania jest również książka Aleksandra Moszkowskiego (†1934) pt. *Einstein: Einblicke in seine Gedankenwelt*¹⁴¹, która była wynikiem przeprowadzonych przez autora rozmów z genialnym fizykiem.

Ostatnią kategorią, której liczba pozycji bibliograficznych przekracza 100 (w 407 woluminach) jest K – „Kunstgeschichte” („Historia sztuki”). Zamiast układu alfabetycznego zastosowano tu układ chronologiczny, choć z małymi wyjątkami, na które składają się publikacje pogrupowane tematycznie. Początkowe numery dotyczą architektury, jak np. jeden z nielicznych zinwentaryzowanych druków XVI-wiecznych: *Architecturae Liber Septimus*¹⁴² Sebastiana Serlio (†1554) w wydaniu frankfurckim z 1575 roku. Z innych publikacji o tej tematyce warto odnotować *Des principes de l'architecture*¹⁴³ Andréa Félibiena (†1695) wydane w 1697 roku w Paryżu oraz włoskojęzyczny *Manuale di varj ornamenti tratti dalle fabbriche*¹⁴⁴ wydany w 1781 roku w Rzymie. Tematykę architektury sakralnej porusza niemieckojęzyczny periodyk *Christliches Kunstblatt für Kirche, Schule und Haus*¹⁴⁵, zainicjowany przez protestanckiego teologa Karla Gruneisena (†1878) i wydawany w Stuttgarcie w latach 1858–1919 (w Drogoszach zgromadzono i wpisano w inwentarzu 96 woluminów z lat 1859–1868). Kolejne pozycje w tej kategorii dotyczą malarstwa. Można tu znaleźć biografie artystów, wydawnictwa ilustrowane, jak np. *Vies et oeuvres des peintres les plus célèbres de toutes écoles*¹⁴⁶ z 1803 roku oraz *Raphael Sanzio*¹⁴⁷ z 1891 roku. W dalszej kolejności figurują katalogi wystaw z przełomu lat 40. i 50. XIX wieku, zorganizowanych w Berlinie, Królewcu i Gdańsku m.in. przez Königsberger Kunstverein oraz Kunstverein zu Danzig¹⁴⁸. Ostatnie numery spisu w tej kategorii dotyczą muzyki. Widnieją tu dwie pozycje dotyczące Richarda Wagnera (†1883), tj. pamiętniki kompozytora¹⁴⁹ wydane w 1904 roku w Berlinie oraz jego biografia¹⁵⁰ autorstwa

¹³⁹ Ibidem, karta nr 68 verso, C. Wagner, *La vie simple*, Paris 1905.

¹⁴⁰ Ibidem, karta nr 68 verso, J. Ruskin, *Sesame and lilies: three lectures*, London 1902.

¹⁴¹ Ibidem, karta nr 69 recto, A. Moszkowski, *Einstein: Einblicke in seine Gedankenwelt: Gemeinverständliche Betrachtungen über die Relativitätstheorie und ein neues Weltssystem: Entwickelt aus Gesprächen mit Einstein*, Hamburg–Berlin 1921.

¹⁴² Ibidem, karta nr 57 verso, S. Sebastiano, *Architecturae Liber Septimus*, Francofurti ad Moenum 1575.

¹⁴³ Ibidem, karta nr 57 verso, A. Félibien, *Des principes de l'architecture, de la sculpture, de la peinture, et des autres arts qui en dépendent: Avec une dictionnaire des termes propres à chacun de ces arts*, Paris 1697.

¹⁴⁴ Ibidem, karta nr 57 verso, C. Antonini, *Manuale di varj ornamenti tratti dalle fabbriche* [...], Roma 1781.

¹⁴⁵ Ibidem, karta nr 57 verso, *Christliches Kunstblatt für Kirche, Schule und Haus*, Stuttgart 1858–1919.

¹⁴⁶ Ibidem, karta nr 57 verso, Ch.P. Landon, *Vies et oeuvres des peintres les plus célèbres de toutes écoles* [...], Paris 1803.

¹⁴⁷ Ibidem, karta nr 57 verso; L. Nicole, *Raphael Sanzio* [...], Lausanne 1891.

¹⁴⁸ Na temat ich działalności zob. np. M. Mielnik, *Towarzystwo Przyjaciół Sztuki w Gdańsku (Kunstverein zu Danzig) 1835–1945. Zarys działalności*, „Rocznik Gdański” 2021, t. LXXXI, s. 52–70; R. Albinus, *Königsberg Lexikon: Stadt und Umgebung*, Würzburg 2022, s. 189.

¹⁴⁹ APO, sygn. 42/380/0/5/377, karta nr 58 verso, R. Wagner, *Richard Wagner an Mathilde Wesendonk. Tagebuchblätter und Briefe 1853–1871*, Berlin 1904.

¹⁵⁰ Ibidem, karta nr 58 verso, H.S. Chamberlain, *Richard Wagner*, München 1904.

Houstona Stewarta Chamberlaina (†1927). Znaleźć tu również można partyturę opery Wolfganga Amadeusza Mozarta (†1791)¹⁵¹. Niestety wpis nie został uzupełniony datą jej wydania.

Dotąd scharakteryzowane kategorie są najliczniejszymi w inwentarzu. W pozostałych liczba pozycji bibliograficznych nie przekracza 100. Wśród nich na pierwszym miejscu warto odnotować „Medizin” („Medycynę”) (94 tytuły w 106 woluminach), w której znajdują się m.in. osobliwe publikacje na temat teorii magnetyzmu zwierzęcego (*Analyse raisonnée des rapports des commissaires chargés par le Roi de l'examen du magnétisme animal*¹⁵² oraz *Essai sur les probabilités du somnambulisme magnétique, pour servir à l'histoire du magnétisme animal*¹⁵³). Znajduje się tu również wydane w 1929 roku opracowanie pt. *Der Geburtenrückgang und seine Bekämpfung. Die Lebensfrage des deutschen Volkes*¹⁵⁴ dotyczące spadku populacji w Niemczech.

Kolejna z mniej zasobnych kategorii to N – „Naturwissenschaften” zawierająca 79 pozycji bibliograficznych w 274 woluminach. Zinwentaryzowane tu zostały wydawnictwa dotyczące astronomii, w tym *Cosmographia*¹⁵⁵ Nicolausa Mercatora, wydana w 1651 roku w Gdańsku przez Andreasa Hünfeldta, oraz geologii, np. *Fragmente über Geologie oder die Einsturzhypothese*¹⁵⁶. Niewiele mniejszą kategorią, bo liczącą 78 pozycji w 111 woluminach, jest C – „Kulturgeschichte” („Historia kultury”). Znalazło się tutaj m.in. dzieło Charlesa Pinota Duclosa (†1772) *Considerations sur les mœurs de ce siècle*¹⁵⁷ będące rozprawą o moralności. Wpisana tu również została książka *Land und Leute*¹⁵⁸, która jest relacją podróży folklorysty Wilhelma Heinricha Riehla (†1897).

Kategorią liczącą 69 pozycji w 120 woluminach są Mil – „Militärwissenschaften” („Nauki wojskowe”). Najstarszym widniejącym tam dziełem jest wydane w 1656 roku *De la charge des gouverneurs des places*¹⁵⁹ Antoinea Villea (†1657). Znalazły się tam również takie pozycje, jak *Leitfaden für den Unterricht im militärischen Aufnehmen mit 6 Figurentaf*¹⁶⁰ czy *Das Regiment der Gardes du Corps im*

¹⁵¹ Ibidem, karta nr 58 verso, W.A. Mozart, *Don Juan: oper in 2 Aufzügen. Klavierauszug mit Text*, Leipzig [1901].

¹⁵² Ibidem, karta nr 61 verso, J.-B. Bonnefoy, *Analyse raisonnée des rapports des commissaires chargés par le Roi de l'examen du magnétisme animal*, Lyon 1784.

¹⁵³ Ibidem, karta nr 62 recto, J.-F. Fournel, *Essai sur les probabilités du somnambulisme magnétique, pour servir à l'histoire du magnétisme animal*, Amsterdam 1785.

¹⁵⁴ Ibidem, karta nr 63 recto, F. Burgdörfer, *Der Geburtenrückgang und seine Bekämpfung. Die Lebensfrage des deutschen Volkes*, Berlin 1929.

¹⁵⁵ Ibidem, karta nr 65 verso, N. Mercator, *Cosmographia, sive descriptio coeli et terrae in circulos [...]*, Dantisci 1651.

¹⁵⁶ Ibidem, karta nr 58 verso, F.A.M. von Mahrenfeld und Schöneegg, *Fragmente über Geologie oder die Einsturzhypothese*, Triest 1872.

¹⁵⁷ Ibidem, karta nr 11 verso, Ch. Duclos *Considerations sur les mœurs de ce siècle*, [Paris] [1751].

¹⁵⁸ Ibidem, karta nr 11 verso, W.H. Riehl, *Land und Leute*, Augsburg 1855.

¹⁵⁹ Ibidem, karta nr 63 verso; A. Deville, *De la charge des gouverneurs des places*, Paris 1656.

¹⁶⁰ Ibidem, karta nr 63 verso, H. von Plehwe, *Leitfaden für den Unterricht im militärischen Aufnehmen mit 6 Figurentaf*, Berlin 1865.

*Weltkriege*¹⁶¹. Wprawdzie tylko 59 tytułów, ale w 964 woluminach liczy A – „Allgemeiner” („Dział ogólny”) zawierający czasopisma i kalendarze. Wśród nich wyróżnia się ponad 100 numerów „Allgemeine Literatur-Zeitung”¹⁶² oraz francuski periodyk „Revue des deux mondes”¹⁶³. W spisie znalazł się również *Berliner Kalender*¹⁶⁴ z lat 1829–1849. „Nauki prawne” (I – „Rechtswissenschaft”) to kategoria, w której zgromadzono 53 pozycje bibliograficzne w 96 woluminach. Najstarszą pozycją na liście jest wydany w 1644 roku *Frederici De Marselaer Eqvitis Legatvs Libri Duo*¹⁶⁵, natomiast na początku XX wieku wydano *Justiznotariat oder Urkund- und Friedensämter*¹⁶⁶. Najmniejszą kategorią w inwentarzu jest, licząca 35 pozycji w 52 woluminach, L – „Litteraturgeschichte” („Historia literatury”). Wśród nich odnotować można pięć tomów czasopisma *Goethe-Jahrbuch*¹⁶⁷, czy też dzieło pt. *Portraits littéraires*¹⁶⁸ Émile’a Bérard-Varagnaca (†1925).

Ostatnią kategorią w inwentarzu jest ogólny dział polityczny („[nieczytelne] allg. politik”) o tytule zapisanym niedbale ołówkiem. Liczy ona 230 pozycji bibliograficznych w 661 woluminach, wśród których znajdują się cztery tytuły wykreślone, jak również notatki i dopiski wykonane piórem oraz ołówkiem (najczęściej są to uwagi dotyczące liczby woluminów). Pierwszych 20 tytułów wydano w XVIII i XIX w., zaś reszta w początkach XX stulecia, co wskazywałoby na chronologiczne uszeregowanie działu. Przypuszczać można, że zbiór ten był spójną kolekcją należącą do Albrechta Graf zu Stolberg-Wernigerode (†1948), ostatniego właściciela pałacu w Drogoszach, który odziedziczył go po swoim ojcu Udo Graf zu Stolberg-Wernigerode. Początkowe publikacje w tej kategorii dotyczą ekonomii. Są to przykładowo *Der isolirte Staat in Beziehung auf Landwirthschaft und Nationalökonomie*¹⁶⁹ oraz *Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre*¹⁷⁰. Kolejne pozycje dotyczą reformy rolnej oraz przepisów prawa leśnego w Niemczech. Jest to *Die Bodenreform: Grundsätzliches und Geschichtliches zur Erkenntnis und Überwindung der sozialen Not*¹⁷¹ oraz *Das Waldrecht der Auflösungsgesetze*¹⁷². Znaleźć tu również można statystyki dotyczące

¹⁶¹ Ibidem, karta nr 64 recto, W. von Boddien, *Das Regiment der Gardes du Corps im Weltkriege*, Berlin 1928.

¹⁶² Ibidem, karta nr 1 recto, „Allgemeine Literatur-Zeitung”, Jena–Leipzig 1785–1849.

¹⁶³ Ibidem, karta nr 2 recto, „Revue des deux mondes”, Paris 1870–1910.

¹⁶⁴ Ibidem, karta nr 1 recto, *Berliner Kalender: auf das Gemein-Jahr [...]*, hrsg. von der Köni[glichen] Preuss[ischen] Kalender Deputation, Berlin 1825–1849.

¹⁶⁵ Ibidem, karta nr 53 verso, F. van Marselaer, *Frederici De Marselaer Eqvitis Legatvs Libri Duo*, Amstelodami 1644.

¹⁶⁶ Ibidem, karta nr 54 verso, K. W. Lütke mann, *Justiznotariat oder Urkund- und Friedensämter [...]*, Hannover 1913.

¹⁶⁷ Ibidem, karta nr 59 verso, *Goethe-Jahrbuch*, hrsg. von L. Geiger, Frankfurt a/M. 1880–1913.

¹⁶⁸ Ibidem, karta nr 59 verso, É. Bérard-Varagnac, *Portraits littéraires*, Paris 1887.

¹⁶⁹ Ibidem, karta nr 70 verso, J.H. von Thunen, *Der isolirte Staat in Beziehung auf Landwirthschaft und Nationalökonomie*, Berlin 1875.

¹⁷⁰ Ibidem, karta nr 70 verso, G. Schmoller, *Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre*, Leipzig 1901.

¹⁷¹ Ibidem, karta nr 71 recto, A. Damaschke, *Die Bodenreform: Grundsätzliches und Geschichtliches zur Erkenntnis und Überwindung der sozialen Not*, Berlin 1907.

¹⁷² Ibidem, karta nr 72 verso, F. Bre me, *Das Waldrecht der Auflösungsgesetze: insbesondere Schutzforst, Waldgut und Waldstiftung; unter Abdruck der gesetzlichen Bestimmungen dargestellt*, Berlin 1922.

niemieckiej gospodarki¹⁷³. Jednym z ostatnich spisanych tytułów jest zaś *Kommunalpolitik und Deutsche Volkspartei*¹⁷⁴ wydane w 1929 roku.

Po zsumowaniu liczba wszystkich pozycji bibliograficznych spisanych w inwentarzu wynosi 3584. Po uwzględnieniu dzieł wielotomowych, liczba ta wzrasta do 8195 woluminów. Druki XVI-wieczne to 8 woluminów. W XVII wieku wydano 123 dzieła, a w XVIII 1100 pozycji. Wydawnictwa XIX-wieczne to 1619 pozycji, a XX-wieczne 734. Brak kodeksów średniowiecznych, inkunabułów i wczesnych druków z XVI wieku, jak również nowożytnych rękopisów może świadczyć o istnieniu oddzielnego zbioru najstarszych ksiąg przechowywanych w Drogoszach, które objęto osobnym inwentarzem. Istnieje jednak prawdopodobieństwo, że taki inwentarz nigdy nie został spisany. Założyć również można, że pałacowe cymelia przechowywane były w innym, bardziej reprezentacyjnym miejscu niż pozostałe książki – np. wśród zbiorów artystycznych.

Pomimo braku strony tytułowej i informacji o dacie spisania inwentarza, pomocne w jej ustaleniu są informacje o wydaniach poszczególnych woluminów. Należy zauważyć, że najmłodsze wydawnictwa pochodzą z końca lat 20. XX wieku, o czym świadczą ostatnie wpisy w inwentarzu. Tyczy się to m.in. dzieł Richarda Strahla (†1957) pt. *Aufgaben und Ziele der staatspolitischen Aufklärungsarbeit*¹⁷⁵, Paula Flataua (1890-) *Mittelland Deutschlands aufstrebendes Wirtschaftsreich*¹⁷⁶ czy Kurta Brüninga (†1961) *Niedersachsen im Rahmen der Neugliederung des Reiches*¹⁷⁷. Graniczną datą wpisów byłby więc 1929 rok, w inwentarzu nie występuje bowiem żadne późniejsze wydanie. Fakt ten uprawnia do uznania tego właśnie roku lub ogólniej przełomu lat 20. i 30. XX wieku jako daty krańcowej powstawania inwentarza.

Reasumując, analiza inwentarza księgozbioru pałacowego w Drogoszach spisane go prawdopodobnie na przełomie lat 20. i 30. XX wieku. wskazuje na rozległe zainteresowania jego właścicieli. Zauważyć należy jednak nacisk, jaki kładziony był na humanistyczny profil zbioru. Toteż najobszerniejszą kategorię tematyczną stanowią książki historyczne. Bardzo dużą grupę dzieł tworzą publikacje z zakresu literatury niemieckiej, angielskiej i hiszpańskiej, jak również innych krajów europejskich i pozaeuropejskich. Na ich tle wyróżnia się jednak ponad 400 tytułów autorów francuskich, co nie zaskakuje w kontekście oświeceniowej ekspansji kulturowej tego kraju w Europie. W księgozbiornie znalazły się również wydawnictwa świadczące o – znamienym dla elit społecznych – bogatym życiu kulturalnym właścicieli pałacu

¹⁷³ Ibidem, karta nr 72 recto, *Volkswirtschaftlich-Statistisches Taschenbuch*, Kattowitz 1921.

¹⁷⁴ Ibidem, karta nr 73 verso, *Kommunalpolitik und Deutsche Volkspartei*, hrsg. im Auftr. der Reichsgeschäftsstelle der D.V.P. von Gustav Wittig, Berlin 1929.

¹⁷⁵ Ibidem, karta nr 73 verso, R. Strahl, *Aufgaben und Ziele der staatspolitischen Aufklärungsarbeit*, Berlin 1928.

¹⁷⁶ Ibidem, karta nr 73 verso, P. Flatau, *Mittelland Deutschlands aufstrebendes Wirtschaftsreich*, Magdeburg 1929.

¹⁷⁷ Ibidem, karta nr 73 verso, *Niedersachsen im Rahmen der Neugliederung des Reiches*, bearbeitet von K. Brüning, Hannover 1929.

w Drogoszach. Zinwentaryzowane woluminy sygnalizują, że przedstawiciele rodu studiowali bogato ilustrowane, w znacznej części pochodzące z XVI-XVIII stulecia, dzieła z zakresu architektury i innych dziedzin sztuk plastycznych, jak również wyjeżdżali do galerii czy muzeów. Z kolei druki zawierające nuty były zapewne używane podczas indywidualnej gry oraz koncertów organizowanych w pałacu. Bogaty dział geograficzny świadczy nie tylko o zainteresowaniach w tym zakresie, ale też o odbytych lub planowanych peregrynacjach po Europie i innych kontynentach. W inwentarzu znajdują się również kategorie tematyczne, które pokazują pragmatyczny charakter księgozbioru. Są to wydawnictwa prawnicze, z zakresu polityki oraz gospodarki ziemskiej, w tym rolnictwa i leśnictwa. Dostępność w pałacowym zbiorze ostatnich dwóch działów nie może dziwić wobec faktu, że właściciele rezydencji byli właścicielami prawie 6000 ha ziemi, kilkunastu folwarków i wsi¹⁷⁸.

Warto w tym miejscu nadmienić, że w zbiorach APO oprócz inwentarza księgozbioru, zachowała się również *Książka wypożyczeń biblioteki w Drogoszach*¹⁷⁹. Jest to zeszyt o wymiarach 22 × 15 cm, oprawiony w tekturę, której grzbiet i boki wzmocniono brązową skórą. Poszyt liczy 64 karty z wpisami zarówno na stronach *recto*, jak *verso*. Na każdej stronicy znajduje się narysowana odręcznie tabela składająca się z pięciu kolumn. Od lewej jest to: data wypożyczenia, tytuł dzieła, numer inwentarzowy, liczba wypożyczonych pozycji oraz nazwisko wypożyczającego. Rejestr spisany był przez kilkanaście osób, o czym informuje nas charakter pisma wielu rąk. Każdy wpis jest odręcznie skreślony, co najprawdopodobniej stanowi dowód zwrócenia danej publikacji do biblioteki. Zauważyć należy, że obok każdego tytułu widnieje numer inwentarzowy odpowiadający pozycji zinwentaryzowanej w wyżej scharakteryzowanym inwentarzu. Najwcześniejszy wpis pochodzi z 1894 roku, najmłodszy zaś z 1933 roku.

Zinwentaryzowane w drogoskim inwentarzu woluminy to najprawdopodobniej nie wszystkie zgromadzone w pałacu pozycje. Nie skatalogowano tam bowiem kodeksów średniowiecznych, rękopisów nowożytnych oraz ok. tysiąca druków zwartych, które obecnie przechowywane są w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu¹⁸⁰. Sumując je z tytułami z opisywanego inwentarza można stwierdzić, że pałacowa biblioteka liczyła ok. 10 tys. tytułów. Porównując tą liczbę z innymi wschodniopruskimi bibliotekami pałacowymi, księgozbiór w Drogoszach jawiłby się jako drugi co do wielkości w Prusach Wschodnich, ustępując tylko bibliotece pałacowej w Słobitach, liczącej 11 777 tytułów¹⁸¹. Dla porównania, księgozbiór

¹⁷⁸ M. Jackiewicz-Garniec, M. Garniec, *Pałace i dwory dawnych Prus Wschodnich*, Olsztyn 1999, s. 188.

¹⁷⁹ APO, sygn. 42/380/0/5/378, *Książka wypożyczeń książek bibliotecznych*.

¹⁸⁰ M. Strutyńska, op. cit., s. 38.

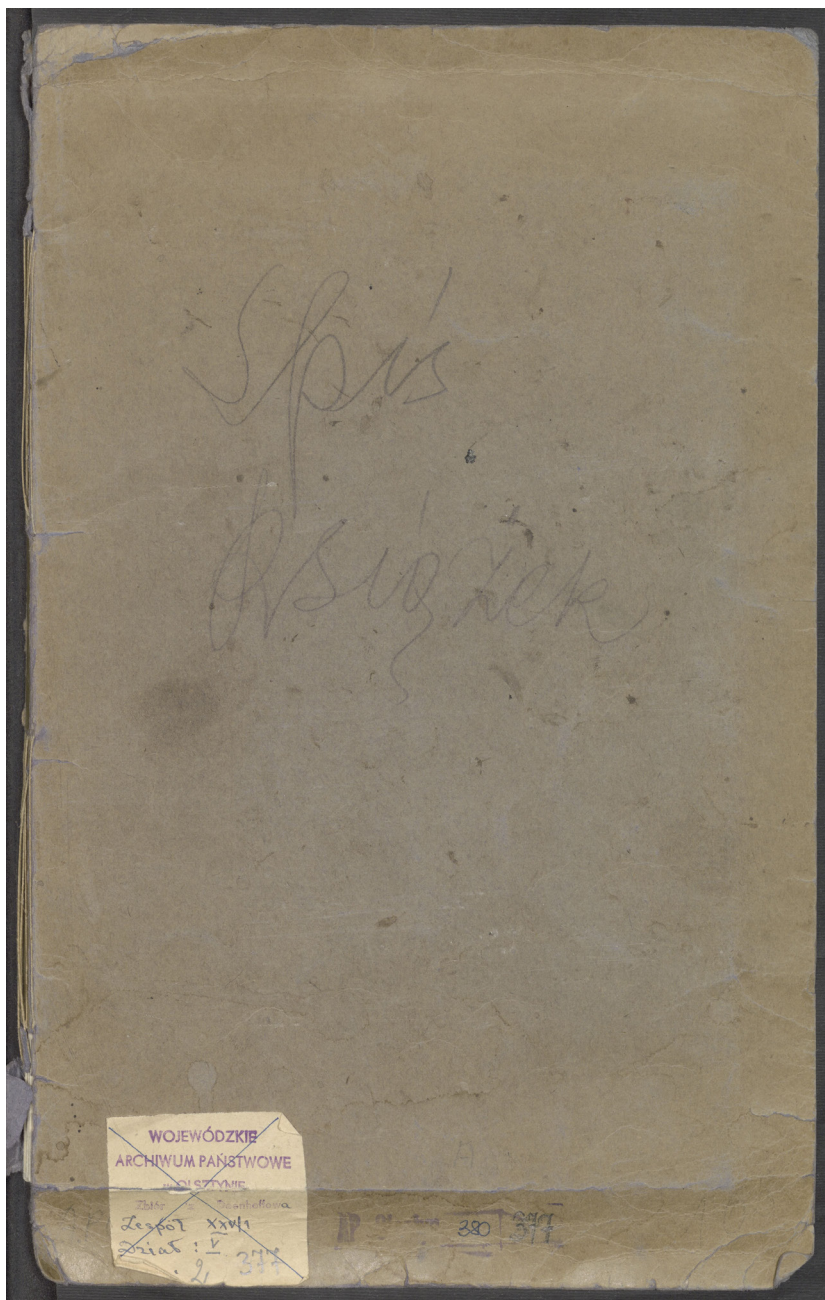
¹⁸¹ Taka liczba tytułów widnieje w *Bücher-Verzeichnis der Majorats-Bibliothek von Schlobitten*, angefertigt von H. Schellhorn, Berlin 1858 – kopia przechowywana w Bibliotece Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie – sygn. III/15388; zob. też: H. Keferstein, *Biblioteka Dohnów w Słobitach. Próba charakterystyki ze szczególnym uwzględnieniem poloników*,

rodu Finckenstein zgromadzony w pałacu w Kamieńcu, liczył ok. 7–8 tys. pozycji bibliograficznych¹⁸².

Niestety pruskie księgozbiory pałacowe i dworskie po zakończeniu II wojny światowej uległy zniszczeniu, a w najlepszych wypadkach rozproszeniu. Woluminy trafiały wówczas do wielu instytucji. Pracująca tam kadra tworząca nowe inwentarze i rejestry podworskich księgozbiorów, nie uwzględniła niestety informacji o znajdujących się w nich znakach proveniencyjnych. Obecnie utrudnia to prowadzenie badań mających na celu ponowne scalenie owych kolekcji. W konsekwencji zachowany w APO inwentarz księgozbioru pałacowego w Drogoszach jawi się jako niezwykle cenny dokument. Mimo powojennej dezintegracji księgozbioru pozwala on bowiem na jego rekonstrukcję, stanowiąc niezbitą dowód zasobności biblioteki oraz jej wartości treściowej. Analiza układu inwentarza pokazuje natomiast w jaki sposób woluminy były grupowane, a jednocześnie umieszczone na regałach bibliotecznych. Znamienny jest również fakt, że w zasobach APO zachowała się książka wypożyczeń z pałacu w Drogoszach. Świadczy to o tym, że kolekcja biblioteczna była objęta opieką i ochroną przed rozproszeniem. Należy również zwrócić uwagę na wygląd inwentarza. Jego prosta forma przypomina, inne wytworzone w podobnym czasie, akta archiwalne. Mimo, że spisywanie inwentarzy i katalogów łączyło się z dziejami kolekcjonerstwa to przypuszczać można, że inwentarz sporządzony został jako dokument potwierdzający przeprowadzoną w bibliotece inwentaryzację. Nie ma bowiem innych przesłanek wskazujących na odgórną potrzebę jego opracowania. Przede wszystkim nie wiadomo, by na przełomie lat 20. i 30 XX wieku wydano zarządzenie władz pruskich nakazujące tworzenie takich dokumentów. Drogoski inwentarz stanowi zatem nieocenione źródło do badań nie tylko nad dziejami biblioteki pałacowej w Drogoszach, ale też innych pruskich księgozbiorów rezydencjonalnych. Podjęta w artykule charakterystyka inwentarza winna być więc traktowana jako wstęp do jego pogłębionej eksploracji, jak również do badań nad kulturą książki w środowisku arystokracji wschodniopruskiej przed 1945 r.

„Roczniki biblioteczne” 1985, R. 29, z. 1–2, s. 331–347.

¹⁸² C.E.L. v. Lorck, *Schloss Finckenstein. Ein Bauwerk des preußischen Barock im Osten. Unter Mitwirkung von Alfred Burggraf und Graf zu Dohna und Lothar Burggraf und Graf zu Dohna mit einem Nachwort von Percy Ernst Schramm*, Frankfurt am Main 1966, s. 77.

Górna (przednia) okładka książki inwentarzowej biblioteki pałacowej w Drogozrach, prawdopodobnie przełom lat 20. i 30. XX w., Archiwum Państwowe w Olsztynie, foto. Archiwum Państwowe w Olsztynie

1		Allgemeine Literaturgeschichte	Leipzig	1785-1804	108
2		Magazin f. d. Literatur d. d. Welt	Berlin	1867-1870	3
3	Muscat	L'ascension des personnes de cour etc	Amsterdam	1752-1761	9
4	(Jendel)	Théâtre de l'Académie de l'art de l'écriture	St. Louis/Leipzig	1691-1708	11
5	Felber	Wochenblätter für die Kunst... Kalender	Leipzig	1729	1
6		Calendrier pour l'année... 1776 + Alman. Paris	Paris	1776	1
7	Reider	Lehrbuch der Kunst der Buchdruckerei	Leipzig	1777	1
8		Diario romano per l'anno 1837	Roma	1837	1
9		Lehrbuch der Buchdruckerei	Leipzig	1822	1
10		Lehrbuch der Buchdruckerei	Leipzig	1829-1849	12
11	Piper	Lehrbuch der Buchdruckerei	Leipzig	1851-1866	8
12		Lehrbuch der Buchdruckerei	Leipzig	1858	1
13		Lehrbuch der Buchdruckerei	Leipzig	1842	1
14		Lehrbuch der Buchdruckerei	Leipzig	1839	1
15	Heider	Lehrbuch der Buchdruckerei	Leipzig	1761	1
16		Lehrbuch der Buchdruckerei	Leipzig	1746	1
17		Lehrbuch der Buchdruckerei	Leipzig	1822-1826	14
18	Reider	Lehrbuch der Buchdruckerei	Leipzig	1783-1796	159
19		Lehrbuch der Buchdruckerei	Leipzig	1798-1800	29
20		Lehrbuch der Buchdruckerei	Leipzig	1801	5
21		Lehrbuch der Buchdruckerei	Leipzig	1839	4
22	Fischer	Lehrbuch der Buchdruckerei	Leipzig	1803	1
23		Lehrbuch der Buchdruckerei	Leipzig	1844	1
24	v. Archenholz	The english system	Hamburg	1787/8	7
25		The english system	Hamburg	1772	2
26		Lehrbuch der Buchdruckerei	Leipzig	1776-1788	72
27		Lehrbuch der Buchdruckerei	Leipzig	1789-1791	23
28		Lehrbuch der Buchdruckerei	Leipzig	1782/3	2
29	Munst	Lehrbuch der Buchdruckerei	Leipzig	1834	1
30		Le spectateur du nord	Paris	1800/1	16
31		Journal littéraire et bibliographique	Paris	1800/1	12
32		Bibliothèque universelle et revue suisse	Lausanne	1809	7
33	Karten	Lehrbuch der Buchdruckerei	Leipzig	1893	12
34	Borchow/Kolbendorff	Lehrbuch der Buchdruckerei	Leipzig	1871/2	29

Przykładowa karta książki inwentarzowej biblioteki pałacowej w Drogoszach, Archiwum Państwowe w Olsztynie, foto. Archiwum Państwowe w Olsztynie

169		Königlicher Kabinett?			1
170	Ritter	Abt. d. Kabinett. d. d. Kabinett	Berlin	1926	1
171	Heckmann	Agarische d. d. Agarische	"	1925	1
172	Ritter	die Kabinett d. d. Kabinett	"	"	1
173		die Kabinett d. d. Kabinett	Heimann	"	1
174		die Kabinett d. d. Kabinett		1926	2
175	Klingel-Klingel	Kabinett d. d. Kabinett	Berlin		1
176	Kartig	die Kabinett d. d. Kabinett			1
177		die Kabinett d. d. Kabinett			1
178	Karnisch	die Kabinett d. d. Kabinett	Heimann	1924	1
179	Karnisch	die Kabinett d. d. Kabinett	Heimann	1909	1
180		die Kabinett d. d. Kabinett	Heimann	1927	1
181	Reinhold	die Kabinett d. d. Kabinett	Berlin	1928	1
182	Reinhold	die Kabinett d. d. Kabinett	"	1928	1
183		die Kabinett d. d. Kabinett	"	1927	1
184	Kreischke	die Kabinett d. d. Kabinett	"	1927	1
	Kreischke	die Kabinett d. d. Kabinett	"		1
	Kreischke	die Kabinett d. d. Kabinett	"	1927	1
	Thilo	die Kabinett d. d. Kabinett	Heimann	1925	1
		die Kabinett d. d. Kabinett			1
	Kreischke	die Kabinett d. d. Kabinett	Berlin	1926	1
	Kreischke	die Kabinett d. d. Kabinett	Berlin	1926	1
		die Kabinett d. d. Kabinett	Berlin	1928	1
	Kreischke	die Kabinett d. d. Kabinett	"	1928	1
		die Kabinett d. d. Kabinett	"	1927	1
	Kreischke	die Kabinett d. d. Kabinett	"	(1928)	1
		die Kabinett d. d. Kabinett	"	(1927)	1
	Kreischke	die Kabinett d. d. Kabinett	Berlin	1926	1
	Kreischke	die Kabinett d. d. Kabinett	Berlin	1928	1
		die Kabinett d. d. Kabinett	"	1928/30	27

Przykładowa karta księgi inwentarzowej biblioteki pałacowej w Drogoszach, Archiwum Państwowe w Olsztynie, foto. Archiwum Państwowe w Olsztynie.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Olsztynie:

- sygn. 42/380/0/5/377, *Księga inwentarzowa biblioteki*,
- sygn. 42/380/0/5/378, *Książka wypożyczeń książek bibliotecznych*.

Praca magisterska

Klim A., *Zbiory artystyczne i wystrój wnętrz pałacu w Drogoszach*, Toruń 1996.– praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Z. Kruszelnickiego – Biblioteka Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, sygn. Rkps 1805.

Źródła drukowane

Bücher-Verzeichnis der Majorats-Bibliothek von Schlobitten, angefertigt von H. Schellhorn, Berlin 1858 – Biblioteka Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, sygn. III/15388.

Opracowania

Adamska M., *Stan badań nad historią rodziny Stolberg-Wernigerode z Dönhoffstädt oraz dotyczące jej archiwalia w zasobie Archiwum Państwowego w Olsztynie*, „Archiwa-Kancelarie-Zbiory” 2012, nr 3.

Albinus R., *Königsberg Lexikon: Stadt und Umgebung*, Würzburg 2022.

Archiwum Państwowe w Olsztynie. *Informator o zasobie archiwalnym*, oprac. M.T. Korejwo, Warszawa 2007.

Encyklopedia Wiedzy o Książce, red. A. Birkenmajer, Wrocław 1971.

Hartmann E., *Gross Wolfsdorf und Dönhoffstädt: Ostpreussische Herrensitze im Kreise Rastenburg*, Marburg (Lahn) 1966.

Jackiewicz-Garniec M., Garniec M., *Pałace i dwory dawnych Prus Wschodnich*, Olsztyn 1999.

Keferstein H., *Biblioteka Dohnów w Słobitach. Próba charakterystyki ze szczególnym uwzględnieniem poloników*, „Roczniki biblioteczne” 1985, R. 29, z. 1–2.

Kotowski E., *Portrety Magnusa Ernesta i Katarzyny Doenhoffów*, „Rocznik Olsztyński” 1970, t. IX.

Lorck C.E.L. v., *Schloss Finckenstein. Ein Bauwerk des preussischen Barock im Osten. Unter Mitwirkung von Alfred Burggraf und Graf zu Dohna und Lothar Burggraf und Graf zu Dohna mit einem Nachwort von Percy Ernst Schramm*, Frankfurt am Main 1966.

Mielnik M., *Towarzystwo Przyjaciół Sztuki w Gdańsku (Kunstverein zu Danzig) 1835–1945. Zarys działalności*, „Rocznik Gdański” 2021, t. LXXXI.

Mycio A., *Rękopisy Dönhoffów z Drogoszy w Prusach Wschodnich przechowywane w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2020, nr 2.

– *Struktura proveniencyjna rękopisów pochodzących z tak zwanych zbiorów zabezpieczonych w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu*, „Folia Toruniensia” 2009–2010, t. IX–X.

Przywuska A., *Akta podworskie w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Olsztynie*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1964, nr 2.

Rabczewska N., *Osiemnastowieczny pałac Dönhoffów w Drogoszach*, „Rocznik Olsztyński” 1983, t. XIV/XV.

Ramotowska A., *Dokumentacja konserwatorska polichromowanej skrzyni posagowej Katarzyny Dohnówny*, Lidzbark Warmiński 2011.

Rzempoluch A., *Architektura dworska w Prusach Książęcych i na Warmii. Studium genezy i odrębności*, „Roczniki Humanistyczne” 2002, t. 50, z. 4.

Strutyńska M., *Struktura proveniencyjna zbioru starych druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. Przewodnik po zespołach. Problemy badawcze i metodologiczne*, Toruń 1999.

Wróblewska K., Sokołowski F., *Ikonografia rodziny Doenhoffów w zbiorach muzeów polskich*, „Rocznik Olsztyński” 1989, t. XVI.

Wróblewska K., *Portrety Bogusława Dönhoffa-autora dziennika podróży do Warszawy z 1780 r.*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1980, nr 3.

Źródła internetowe

<https://dawnepismo.com/rodzaje-pisma/>, (dostęp: 7.11.2024 r.).

http://leksykunkultury.ceik.eu/index.php/Pa%C5%82ac_w_Drogoszach, (dostęp: 8.11.2024 r.).

<https://www.deutsche-biographie.de/sfz3181.html>, (dostęp: 3.04.2024 r.).

<https://www.deutsche-biographie.de/pnd118555286.html>, (dostęp: 8.04.2024 r.).

<https://www.deutsche-biographie.de/sfz126804.html>, (dostęp: 8.04.2024 r.).

<https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/3935971>, (dostęp: 4.11.2024 r.).

<https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Moliere;3942798.html>, (dostęp: 8.11.2024 r.).

<https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Voltaire;3993115.html>, (dostęp: 8.11.2024 r.).

<https://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Diepenbrock>, (dostęp: 1.05.2024 r.).

<https://sjp.pwn.pl/sjp/sensu-stricto;2519958.html>, (dostęp: 30.10.2024 r.).

Radosław Krajniak

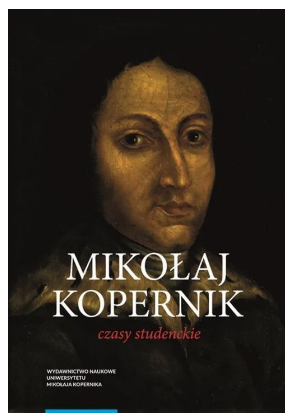
Archiwum Państwowe w Toruniu, Polska

radekkrajniak@gmail.com • <https://orcid.org/0000-0002-7016-8859>

Marian Chachaj, *Mikołaj Kopernik. Czasy studenckie. Kraków, Bolonia, Rzym, Padwa i Ferrara (1491–1503). Miejsca – ludzie – książki*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2023, ss. 310.

Marian Chachaj, *Mikołaj Kopernik. Czasy studenckie. Kraków, Bolonia, Rzym, Padwa i Ferrara (1491–1503). Miejsca – ludzie – książki*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2023, p. 310.

Marian Chachaj, *Mikołaj Kopernik. Czasy studenckie. Kraków, Bolonia, Rzym, Padwa i Ferrara (1491–1503). Miejsca – ludzie – książki*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2023, S. 310.

Książka autorstwa Mariana Chachaja, poświęcona studenckiemu okresowi w życiu Mikołaja Kopernika, bardzo dobrze wpisała się w obchody 550. rocznicy urodzin astronoma. Rozpoczyna ją wstęp napisany przez Andrzeja Sokalę, rektora toruńskiego uniwersytetu oraz wstęp autora monografii. Główna treść pracy została zawarta w trzech rozdziałach uzupełnionych fragmentem zatytułowanym „Zamiast zakończenia” oraz aneksami, wykazem skrótów, bibliografią, spisem tablic, polskojęzycznym streszczeniem i indeksem osób. Zakres swoich dociekań autor precyzyjnie zaznaczył we wstępie pisząc, że „ze względu na skąpe informacje o latach uniwersyteckich Kopernika, uwagę poświęciłem głównie miejscom, w których przebywał, ludziom, z którymi się spotkał lub mógł spotkać, oraz książkom, które w tym czasie

nabył lub czytał” (s. 13). W tymże wstępie krótko przedstawił ponadto stan badań nad podjętą problematyką, bazę źródłową oraz strukturę książki.

Rozdział 1 pt. „Edukacja w Prusach i studia w Krakowie. Otoczenie naukowe i kulturowe” (s. 23–94) rozpoczyna podanie kilku faktów biograficznych dotyczących Mikołaja Kopernika i najbliższych członków jego rodziny. Znajdują się tu także informacje o pierwszym okresie edukacji, którą rozpoczął najpewniej w szkole parafialnej w Toruniu. Autor zwrócił również uwagę na pojawiający się w historiografii problem ze wskazaniem miejsca w którym młody Mikołaj kontynuował naukę. Najpierw wskazał na szkołę katedralną we Włocławku, przywołując zarówno badaczy opowiadających się za tą propozycją, jak również ją odrzucających, a następnie na jego ewentualną naukę w szkole Braci Wspólnego Życia w Chełmnie, uznając ją za najpopularniejszą hipotezę. Dodatkowo w przypisie 60 na s. 29 zaznaczył, „że w części historiografii można spotkać zwolenników poglądu, że przed udaniem się na studia do Krakowa Kopernik uczył się wyłącznie w toruńskiej szkole świętojańskiej”. Pozostając na moment w tym miejscu warto wskazać pominięty przez autora artykuł Witolda Kujawskiego, który raz jeszcze zwrócił uwagę na możliwość pobytu, a nawet kształcenia się Kopernika we Włocławku¹. W dalszej części rozdziału Chachaj postanowił przyrzeć się m.in. wyjazdom młodzieży z Torunia na studia w latach 1451–1500. W tym celu na s. 33 zestawiał w tabeli dane liczbowe dotyczące studiujących i promowanych torunian w Krakowie i na uniwersytetach niemieckich. Brak analogicznych informacji z uniwersytetów francuskich i włoskich nie może dziwić wobec braku tamtejszych metryk ogólnych. Dane zawarte w tabeli pochodzą, jak przedstawił sam autor, z opracowania Maxa Perlbacha², jednak Chachaj do zawartych tam informacji podszedł krytycznie i porównał je z zapisami zawartymi w opublikowanych metrykach uniwersyteckich. Choć niewątpliwie był to właściwy zabieg badawczy, to zabrakło odwołania do dwóch zdaje się bardzo ważnych opracowań, mianowicie zestawienia studentów autorstwa Horsta Kenkela³ i niepublikowanej, aczkolwiek będącej w obiegu naukowym dysertacji doktorskiej Roberta Rucińskiego⁴. Na podstawie zebranych danych autor pokusił się ponadto o kilka uwag uogólniających, dotyczących choćby miejsc w których immatrykulowali się torunianie i stopni, które tam uzyskiwali. Podał także informacje o podejmowaniu studiów przez ubogich studentów. W tym miejscu warto było odesłać czytelnika do ustaleń Rainera

¹ W. Kujawski, *Domniemane związki Mikołaja Kopernika z Włocławkiem*, „Studia Włocławskie” 2014, 16, s. 305–313.

² Mowa tu o opracowaniu: M. Perlbach, *Prussia scholastica. Die Ost- und Westpreussen auf den mittelalterlichen Universitäten*, Leipzig 1895.

³ H. Kenkel, *Studenten aus Ost- und Westpreußen an außerpreußischen Universitäten vor 1815*, Hamburg 1981.

⁴ R. Ruciński, *Środowiska intelektualne wielkich miast pruskich w średniowieczu*, Toruń 2005, (maszynopis rozprawy doktorskiej, Archiwum Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, sygn. WNH-14/133) – praca ta sięga generalnie jedynie roku 1466.

Christopha Schwinges o „pauperes” na uniwersytetach niemieckich w XV w.⁵, oraz ponownie do badań Rucińskiego i jego artykułów o studiach uniwersyteckich i sposobach finansowania nauki przez studentów z Prus⁶. W tej części rozdziału sprostowania wymaga jeszcze mały błąd. Tomasz Kynast kanonikiem warmińskim został bowiem przed 1479 r. (s. 35)⁷. Następnie autor krótko charakteryzuje Kraków w okresie, gdy przybyli tam bracia Andrzej i Mikołaj Kopernikowie, a także zarysowuje dzieje i organizację tamtejszego uniwersytetu. Często przywołuje ustalenia starszej literatury, w tym różne statystyczne wyliczenia dotyczące studentów krakowskich zaczerpnięte z badań m.in. Antoniego Karbowiaka⁸. Co prawda dokonuje samodzielnie kilku korekt, a także własnych wyliczeń i zestawień dokonanych na podstawie metryk uniwersyteckich i ksiąg promocji, brakuje jednak wyraźnie skonfrontowania tych wyliczeń z nieodnotowanymi przez Chachaję ustaleniami Krzysztofa Borody, autora monografii o studentach Uniwersytetu Krakowskiego w późnym średniowieczu⁹. W tym samym rozdziale autor przedstawia ponadto grono potencjalnych kolegów Kopernika z okresu studiów krakowskich, kreśląc ich życiorysy, a także referuje program nauczania obowiązujący wówczas w krakowskiej wszechnicy. Wymienia też wykładowców z którymi miał najpewniej styczność przyszły astronom i wykłady na które mógł wówczas uczęszczać (te zestawia w tabeli na s. 85). Omawia również książki, które miały być w tym okresie życia uważnie studiowane przez Kopernika. Zachowuje przy tym należyty, niewątpliwie godny uwagi i pochwały umiar i wbrew przynajmniej części literatury stara się nie przeceniać znaczenia wpływu krakowskiego środowiska naukowego na Mikołaja Kopernika.

W rozdziale 2 pt. „Studia w Bolonii i pobyt w Rzymie” (s. 95–164) autor próbuje najpierw zarysować przypuszczalną drogę jaką przebył Kopernik zmierzając do Italii. W tym celu opiera się na dokładnych informacjach o szlaku podróży z Krakowa do Rzymu, pochodzących z ok. 1458 r. Autor opisuje następnie Bolonię przełomu XV/XVI w., wraz z jej atrakcjami, co stanowi wstęp do szerszego przedstawienia dziejów i organizacji tamtejszego uniwersytetu. Wspomina następnie m.in. o pochodzących z Królestwa Polskiego rektorach, obejmujących tę funkcję w drugiej połowie XV w., a także informuje o torunianach, poprzednikach Kopernika na uniwersytecie

⁵ R.C. Schwinges, *Pauperes an deutschen Universitäten im 15. Jahrhundert*, „Zeitschrift für Historische Forschung” 1981, 8, s. 285–309.

⁶ R. Ruciński, *Studia uniwersyteckie mieszczan wielkich miast pruskich w średniowieczu*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym” 2008, 10, s. 31–86; idem, *O sposobach finansowania studiów przez mieszczan z wielkich miast pruskich w średniowieczu*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2003, 63, s. 87–102. Zawarte w tych tekstach uwagi autora dotyczą zasadniczo okresu do 1466 r.

⁷ Ostatnio obszernie na jego temat zob. R. Stachowiak, *Spätmittelalterliche Kirchenkarrieren preußischer Kleriker. Soziale Räume und Netzwerke zwischen Zentrum und Peripherie*, Osnabrück 2023, s. 466–471.

⁸ Mowa tu o publikacji: A. Karbowiak, *Studia statystyczne z dziejów Uniwersytetu Jagiellońskiego 1433/4–1509/10*, „Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce” 1910, 12, s. 1–82.

⁹ K. Boroda, *Studenci Uniwersytetu Krakowskiego w późnym średniowieczu*, Kraków 2010.

bolońskim, przywołując postać m.in. Jerzego Hollanda (s. 111–112). Wiadomości podane na jego temat wymagają jednak drobnej korekty, ponieważ w błąd wprowadzać może informacja, że Holland „Prawdopodobnie już od 1469 r. był proboszczem w Rydze. W 1479 r. został usunięty z probostwa przez władze zakonu krzyżackiego (zm. 1484 r.)”. W rzeczywistości rzeczony duchowny objął prepozyturę w kapitule katedralnej ryskiej, użycie zaś określenia proboszcz może sugerować zarządzanie tamtejszym kościołem parafialnym. W ramach tego rozdziału autor omawia też bliżej nację niemiecką na Uniwersytecie Prawników, do której przystąpił Mikołaj Kopernik, a także referuje przedmioty nauczania i wykładowców z Uniwersytetów Prawników i Artystów. Píše także o „znajomych” przyszłego astronoma spotkanych w okresie studiów bolońskich. Jednym z nich był choćby późniejszy biskup warmiński Fabian Luzjański. Chachaj podając na s. 134–135 kilka danych biograficznych, w tym, co godne podkreślenia, także dotąd bliżej nie znanych, przywołał tylko poświęcony tej postaci życiorys pióra Mariana Biskupa, publikowany w Polskim słowniku biograficznym, pomijając nowsze biogramy¹⁰. W dalszej części rozdziału autor prezentuje sylwetki polskich wykładowców pracujących w XV w. na uniwersytecie bolońskim, w tym Mikołaja Wodki z Kwidzyna (s. 143–144). Opiera się w tym przypadku przede wszystkim na publikacji Ludwika Antoniego Birkenmajera, a choćby dla porządku warto było poinformować czytelników o nowszych, choć w istocie niewiele wnoszących, artykułach na jego temat, których treść również powinna być przez Chachaję odpowiednio skomentowana¹¹. W omawianym rozdziale przedstawiono jeszcze m.in. informacje o prowadzonych przez Kopernika w Bolonii obserwacjach astronomicznych, o wpływie na jego dalszą działalność, finalnie raczej niewielkim, jego bolońskiego nauczyciela, Dominika Marii Novary, oraz o gromadzonych w tym okresie książkach. Zbiera także pojawiające się w historiografii sugestie mające popierać, bądź odrzucać tezę o zdobyciu przez Kopernika w Bolonii magisterium sztuk wyzwolonych. Kolejna część rozdziału poświęcona została rzymskiemu okresowi w karierze Mikołaja Kopernika i jego brata, z którym do stolicy Państwa Kościelnego udał się w 1500 r. Chachaj rzeczowo i w wyważony sposób omawia i poddaje krytyce ustalenia, a właściwie najczęściej nieweryfikowalne dywagacje pojawiające się w literaturze przedmiotu na temat powodów wyjazdu do Rzymu, aktywności z tego okresu oraz zawieranych znajomości. Przypomina też o jednym pewnym fakcie z okresu rzymskiego, jakim było przeprowadzenie obserwacji zaćmienia Księżyca w nocy z 5/6 listopada 1500 r. Rozdział kończy krótkim podsumowaniem pobytu Mikołaja w Bolonii i Rzymie.

¹⁰ Zob. przede wszystkim J. Sikorski, *Fabian Luzjański, w: Poczet biskupów warmińskich*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2008, s. 105–114.

¹¹ Mam tu na myśli m.in. króciutkie, oparte jedynie na literaturze przedmiotu artykuły biograficzne: E. Stocki, *Mikołaj Wodka z Kwidzyna, zwany Abstemiusz, lekarz i astronom Polski XV stulecia, nauczyciel Kopernika*, „Wiadomości Lekarskie” 1968, 21, z. 12, s. 1081–1084; T. Rejmanowski, *Mikołaj Wodka z Kwidzyna (ok. 1442–1494)*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” 2000, 63, z. 3–4, s. 192–194.

Rozdział 3 pt. „Padewskie dwulecie i doktorat w Ferrarze” (s. 165–224) rozpoczyna się od informacji o powrocie braci Koperników z Rzymu na Warmię w 1501 r. i ponownym stamtąd wyjeździe do Italii (Mikołaja do Padwy, a Andrzeja do Rzymu) celem dalszego kształcenia, na co zgodę wyraziła kapituła warmińska. Autor dokonuje następnie krótkiego opisu Padwy oraz przedstawienia organizacji dwóch tamtejszych uniwersytetów: Prawników i Artystów. Charakteryzuje też tamtejszych wykładowców, z którymi miał szansę zetknąć się Kopernik, oraz Polaków odwiedzających w podobnym czasie wszechnicę padewską. Zajmuje się wreszcie sprawą domniemanego uzyskania tam przez Mikołaja Kopernika doktoratu z filozofii i medycyny, relacjonując stanowiska obecne w historiografii, krytycznie się do nich ustosunkowując i odrzucając możliwość osiągnięcia przez niego stopnia doktora. Następnie Chachaj odnotowuje jedyne bezpośrednie świadectwo pobytu Mikołaja w Padwie, jakim miało być spisane w 1503 r. upoważnienie dla dwóch prokuratorów, mających objąć w jego imieniu scholasterię w kapitule kolegiackiej św. Krzyża we Wrocławiu. Jednym z prokuratorów był Apicjusz Colo, którego krótką charakterystykę autor oparł na leciwiej już monografii Gerharda Zimmermanna, choć postacią tą wiele lat później zajmował się Henryk Gerlic¹². Dalej z właściwym sobie krytycyzmem odniósł się do podnoszonych w historiografii ewentualnych znajomości zawieranych przez Kopernika w czasach padewskich. Ponownie zwraca też uwagę na książki, które miał w tym czasie kupować i czytać Mikołaj, a także podnosi kwestię obrazu „Trzej filozofowie”, Giorgionego. Utrwalony na nim młodzieniec łączony był bowiem przez niektórych z Kopernikiem i padewskim okresem w jego życiu, co jednak Chachaj, nie bez podstaw, uważa za nieprawdopodobne. Następnie płynnie przechodzi do omówienia Ferrary i tamtejszych uniwersytetów oraz promowanych na nich Polaków i osób blisko z Polską związanych. Szerzej przygląda się oczywiście promocji doktorskiej Kopernika z 1503 r., oraz jego ewentualnym kontaktom z ferraryjskimi uczonymi.

Zasadniczą część książki kończy fragment zatytułowany „Zamiast zakończenia” (s. 225–236). Znajdziemy tu przede wszystkim uwagi autora na temat najważniejszego dzieła naukowego Kopernika i etapów kształtowania się jego poglądów i tez, którym dał wyraz w pracy „O obrotach”. Nieco miejsca poświęca także zagadnieniu znajomości przez Mikołaja języków obcych oraz jego przynależności etnicznej. Monografię uzupełnia aneks zawierający 5 tekstów źródłowych na które składają się: treść protokołu promocji doktorskiej Mikołaja Kopernika w Ferrarze oraz jego biografie pochodzące z XVII i XVIII w.

Recenzowana monografia to niewątpliwie przykład publikacji przemyślanej i bardzo dobrze napisanej. Czyta się ją z wielką przyjemnością, a wyważone sądy autora i sposób krytycznego analizowania dorobku poprzedników, powinny być

¹² H. Gerlic, *Kapituła głogowska w dobie piastowskiej i jagiellońskiej (1120–1526)*, Gliwice 1993, s. 204–205.

przykładem jak należy prowadzić narrację historyczną. Drobne uwagi, które podniosłem w treści recenzji, jak również nieliczne potknięcia językowe¹³ i braki w indeksie osób¹⁴, wychwycone w trakcie lektury, nie mogą obniżyć wysokiej oceny tej dobrej i mądrej książki.

BIBLIOGRAFIA

Opracowania

- Boroda K., *Studenci Uniwersytetu Krakowskiego w późnym średniowieczu*, Kraków 2010.
- Gerlic H., *Kapituła głogowska w dobie piastowskiej i jagiellońskiej (1120–1526)*, Gliwice 1993.
- Karbowski A., *Studia statystyczne z dziejów Uniwersytetu Jagiellońskiego 1433/4–1509/10*, „Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce” 1910, 12.
- Kenkel H., *Studenten aus Ost- und Westpreußen an außerpreussischen Universitäten vor 1815*, Hamburg 1981.
- Kujawski W., *Domniemane związki Mikołaja Kopernika z Włocławkiem*, „Studia Włocławskie” 2014, 16.
- Perlbach M., *Prussia scholastica. Die Ost- und Westpreussen auf den mittelalterlichen Universitäten*, Leipzig 1895.
- Rejmanowski T., *Mikołaj Wodka z Kwidzyna (ok. 1442–1494)*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” 2000, 63, z. 3–4.
- Ruciński R., *O sposobach finansowania studiów przez mieszczan z wielkich miast pruskich w średniowieczu*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2003, 63.
- *Studia uniwersyteckie mieszczan wielkich miast pruskich w średniowieczu*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym” 2008, 10.
 - *Środowiska intelektualne wielkich miast pruskich w średniowieczu*, Toruń 2005, (maszynopis rozprawy doktorskiej, Archiwum Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, sygn. WNH-14/133).
- Schwinges R.C., *Pauperes an deutschen Universitäten im 15. Jahrhundert*, „Zeitschrift für Historische Forschung” 1981, 8.
- Sikorski J., *Fabian Luzjański*, w: *Poczet biskupów warmińskich*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2008.
- Stachowiak R., *Spätmittelalterliche Kirchenkarrieren preußischer Kleriker. Soziale Räume und Netzwerke zwischen Zentrum und Peripherie*, Osnabrück 2023.
- Stocki E., *Mikołaj Wodka z Kwidzyna, zwany Abstemius, lekarz i astronom Polski XV stulecia, nauczyciel Kopernika*, „Wiadomości Lekarskie” 1968, 21, z. 12.

¹³ Zob. s. 48 „gdy przebywał tam Kopernika”; s. 163 „mógł obserwował Księżyc”; s. 171 „właściwie nazywał się”; s. 229 „by pogodzić arystotelim z heliocentryzmem”. Do tego rodzaju usterek zaliczmy też pomyłki przy zapisywaniu imion: s. 49, przypis 125 (powinno być S. A. Sroka zamiast S. S. Sroka); s. 92, przypis 262 (powinno być Karol Górski zamiast Konrad Górski); s. 255 (powinno być Georg Erler zamiast Gerg Erler).

¹⁴ Brakuje w nim: L. Szczucki (s. 20, 92 – brak stron przy haśle); J. Garbacik (s. 26 – brak hasła w indeksie); J. Guzowski (s. 32, 43 – brak hasła w indeksie); E. Reusens (s. 34 – brak hasła w indeksie); Wilhelm Haltenhoff (s. 35 – brak strony przy haśle); Jan z Gromadzie (s. 69 – brak hasła w indeksie); Wojciech z Pniew (s. 74 – brak strony przy haśle); L. A. Birkenmajer (s. 83 – brak strony przy haśle); A. Birkenmajer (s. 86 – brak strony przy haśle); Jan Zana (s. 93 – brak hasła w indeksie); I. Kania (s. 101 – brak hasła w indeksie).

SPIS TREŚCI

ARTYKUŁY I MATERIAŁY

Marek Jodkowski, *Geneza oraz funkcjonowanie lazaretu wenerycznego w Lidzbarku Warmińskim na przełomie XVIII i XIX wieku*589

Wojciech Zawadzki, *Kościelnoprawny i duszpasterski kontekst internowania powstańców listopadowych na Żuławach Malborskich*605

Dominik Bień, *Narracje Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w latach 1956–1980. Przykład Kętrzyna*625

ŹRÓDŁA

Sławomir Augustowicz, *Rejestr szkód na terenie starostwa ryńskiego po najeździe tatarskim w październiku 1656*655

Stanisław Achremczyk, *Pośmiertny inwentarz biskupa warmińskiego Krzysztofa Andrzeja Szembeka jako źródło do dziejów kultury materialnej w Polsce*669

Alicja Łuczyńska, *Inwentarz biblioteki z pałacu w Drogoszach w zbiorach Archiwum Państwowego w Olsztynie*703

RECENZJE I OMÓWIENIA

Radosław Krajniak, Marian Chachaj, *„Mikołaj Kopernik. Czasy studenckie. Kraków, Bolonia, Rzym, Padwa i Ferrara (1491–1503). Miejsca – ludzie – książki”*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2023, ss. 310.....729

CONTENTS

ARTICLES AND PAPERS

Marek Jodkowski, *Genesis and functioning of the venereal lazaret in Lidzbark Warmiński at the turn of the 18th and 19th centuries*589

Wojciech Zawadzki, *Ecclesiastical and Pastoral Context of the Internment of November Insurgents in the Malbork Żuławy Region*605

Dominik Bień, *Narrative of the Polish United Workers' Party in 1956–1980. The case of Kętrzyn*625

SOURCES

Sławomir Augustowicz, *Register of damages on the territory of the mayor of the Rhine after the Tatar invasion in October 1656*655

Stanisław Achremczyk, *The Posthumous Inventory of the Warmian Bishop Krzysztof Andrzej Szembek as a Source for the History of Material Culture in Poland*669

Alicja Łuczyńska, *Inventory of the library from the palace in Drogosze in the collections of the State Archives in Olsztyn*703

REVIEWS AND POLEMICS

Radosław Krajniak, Marian Chachaj, *„Mikołaj Kopernik. Czasy studenckie. Kraków, Bolonia, Rzym, Padwa i Ferrara (1491–1503). Miejsca – ludzie – książki”*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2023, p. 310.....729

INHALTSVERZEICHNIS

ARTIKEL UND MATERIALIEN

Marek Jodkowski, *Genese und Funktionsweise des Lazarets für Geschlechtskrankheiten in Lidzbark Warmiński (Heilsberg) an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert*589

Wojciech Zawadzki, *Der kirchenrechtliche und pastorale Kontext der Internierung der Aufständischen des Novemberaufstands im Marienburger Werder*.....605

Dominik Bień, *Narrationen der Polnischen Vereinigten Arbeiterpartei in den Jahren 1956–1980. Am Beispiel von Kętrzyn [Rastenburg]*625

QUELLEN

Sławomir Augusiewicz, *Verzeichnis der Schäden auf dem Gebiet des Landkreises Ryn [Rhein] nach dem Überfall der Tataren im Oktober 1656*655

Stanisław Achremczyk, *Das posthume Inventar des ermländischen Bischofs Krzysztof Andrzej Szembek als Quelle für die Geschichte der materiellen Kultur in Polen*.....669

Alicja Łuczyńska, *Inventar der Bibliothek des Schlosses Drogosze [Dönhoffstadt] in der Sammlung des Staatsarchivs in Olsztyn*.....703

DISKUSSIONEN UND POLEMIKEN

Radosław Krajniak, Marian Chachaj, „Mikołaj Kopernik. Czasy studenckie. Kraków, Bolonia, Rzym, Padwa i Ferrara (1491–1503). Miejsca – ludzie – książki”, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2023, S. 310.729

Wykaz recenzentów Komunikatów Mazursko-Warmińskich 2024
Liste der Rezensenten für Kommunikaty Mazursko-Warmińskie 2024
List of reviewers for Kommunikaty Mazursko-Warmińskie 2024

- prof. dr hab. Iwona Imańska (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska / Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland)
- prof. dr hab. Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew (Towarzystwo Naukowe im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie, Polska / Wojciech Kętrzyński Association in Olsztyn, Poland)
- prof. dr hab. Grzegorz Jasiński (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska / University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland)
- prof. dr hab. Sławomir Józwiak (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska / Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland)
- prof. dr hab. Norbert Kasperek (Archiwum Państwowe w Olsztynie, Polska / State Archive in Olsztyn, Poland)
- ks. prof. dr hab. Andrzej Kopiczko (Archiwum Archidiecezji Warmińskiej, Polska / Archive of Archdiocese of Warmia, Poland)
- prof. dr hab. Jarosław Kłaczko (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska / Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland)
- prof. dr hab. Adam Makowski (Uniwersytet Szczeciński, Polska / University of Szczecin, Poland)
- prof. dr hab. Dariusz Rolnik (Uniwersytet Śląski, Polska / University of Silesia, Poland)
- prof. dr hab. Tadeusz Srogosz (Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie, Polska / Faculty of Humanities Jan Długosz University in Czestochowa, Poland)
- prof. dr hab. Robert Traba (Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Polska / Institute of Political Studies of the Polish Academy of Sciences, Poland)
- prof. zw. dr hab. Romuald Turkowski (Uniwersytet Warszawski, Polska / University of Warsaw, Poland)
- ks. prof. dr hab. Wojciech Zawadzki (Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie; Wyższe Seminarium Duchowne w Elblągu, Polska / Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw; Higher Theological Seminary in Elbląg, Poland)
- prof. dr hab. Leszek Ziátkowski (Uniwersytet Wrocławski, Polska / University of Wrocław, Poland)
- dr hab. Sławomir Augusiewicz, prof. UWM (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska / University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland)
- dr hab. Piotr Birecki, prof. UMK (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska / Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland)
- dr hab. Joanna Chłosta-Zielonka, prof. UWM (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska / University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland)
- dr hab. Stanisław Domoradzki, prof. UR (Uniwersytet Rzeszowski, Polska / University of Rzeszów, Poland)
- dr hab. Sylwia Galij-Skarbińska, prof. UMK (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska / Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland)
- dr hab. Witold Gieszczyński, prof. UWM (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska / University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland)
- ks. dr hab. Marek Jodkowski, prof. UWM (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie; Instytut Północny im. Wojciecha Kętrzyńskiego, Polska / University of Warmia and Mazury in Olsztyn; The Wojciech Kętrzyński Northern Institute, Poland)

dr hab. Maria Korybut-Marciniak, prof. UWM (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska / University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland)

dr hab. Andrzej Korytko, prof. UWM (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska / University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland)

dr hab. Krzysztof Kwiatkowski, prof. UMK (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska / Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland)

dr hab. Mariusz Sawicki, prof. UO (Uniwersytet Opolski, Polska / University of Opole, Poland)

dr hab. Marek Siwicki, prof. APS (Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, Polska / The Doctoral School of Maria Grzegorzewska University, Poland)

dr hab. Marcin Zaremba, prof. UW (Uniwersytet Warszawski, Polska / University of Warsaw, Poland)

dr hab. Adam Bobryk (Uniwersytet w Siedlcach, Polska / University in Siedlce, Poland)

dr hab. Zbigniew Kudrzycki (Towarzystwo Naukowe im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie, Polska / Wojciech Kętrzyński Association in Olsztyn, Poland)

dr hab. Zbigniew Wójcik (Europejska Akademia Medycznych i Społecznych Nauk Stosowanych, Polska / European University of Applied Medical and Social Sciences, Poland)

dr Piotr Abryszeński (Instytut Pamięci Narodowej, Oddziałowe Biuro Badań Historycznych w Gdańsku, Polska / Institute of National Remembrance, Branch Office of Historical Research in Gdańsk, Poland)

dr Jakub Bajer (Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk, Polska / The Institute for the History of Science of the Polish Academy of Sciences, Poland)

dr Katarzyna Bock-Matuszyk (Ośrodek Pamięć i Przyszłość, Polska / The „Remembrance and Future” Centre, Poland)

dr Piotr Bojarski (Instytut Północny im. W. Kętrzyńskiego, Polska / The Wojciech Kętrzyński Northern Institute, Poland)

dr Waldemar Brenda (Instytut Pamięci Narodowej Delegatura w Olsztynie, Polska / Institute of National Remembrance, Department in Olsztyn, Poland)

ks. dr Tomasz Garwoliński (Wyższe Seminarium Duchowne Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie, Polska; Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska / Higher Theological Seminary in Olsztyn, Poland; University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland)

dr Krzysztof Andrzej Kierski (Instytut Pamięci Narodowej Delegatura w Olsztynie, Polska / Institute of National Remembrance, Department in Olsztyn, Poland)

dr Mariusz Tomasz Korejwo (Archiwum Państwowe w Olsztynie, Polska / State Archive in Olsztyn, Poland)

dr Alina Kuzborska (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska / University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland)

dr Paweł Letko (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska / University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland)

dr Iwona Liżewska (Narodowy Instytut Dziedzictwa Oddział Terenowy w Olsztynie, Polska / National Heritage Institute Field Branch in Olsztyn, Poland)

dr Krzysztof Łożyński (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska / University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland)

dr Jerzy Sikorski (Towarzystwo Naukowe im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie, Polska / Wojciech Kętrzyński Association in Olsztyn, Poland)

dr Elżbieta Subocz (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska / University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland)

dr Robert Syrwid (Towarzystwo Naukowe im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie, Polska / Wojciech Kętrzyński Association in Olsztyn, Poland)

dr Wojciech Szalkiewicz (Starosto Powiatowe w Olsztynie, Polska / County Hall of Olsztyn, Poland)

dr Tomasz Szwaciński (Biblioteka Narodowa, Polska / National Library, Poland)

mgr Szymon Bakalarczyk (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu; Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Olsztynie, Polska / Nicolaus Copernicus University in Toruń, Voivodeship Office for the Protection of Monuments in Olsztyn, Poland)

mgr Wioleta Magdalena Bakalarczyk (Instytut Północny im. W. Kętrzyńskiego, Polska; Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska / The Wojciech Kętrzyński Northern Institute, Poland; University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland)

Wykaz autorów Komunikatów Mazursko-Warmińskie 2024
Liste der Autoren für Kommunikaty Mazursko-Warmińskie 2024
List of authors for Kommunikaty Mazursko-Warmińskie 2024

- prof. dr hab. Stanisław Achremczyk (Instytut Północny im. W. Kętrzyńskiego, Polska / The Wojciech Kętrzyński Northern Institute, Poland) **1, 4/2024**
- prof. dr hab. Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew (Towarzystwo Naukowe im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie, Polska / Wojciech Kętrzyński Association in Olsztyn, Poland) **3/2024**
- prof. dr hab. Janusz Małek (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska / Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland) **1, 2/2024**
- ks. prof. dr hab. Wojciech Zawadzki (Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie; Wyższe Seminarium Duchowne w Elblągu, Polska / Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw; Higher Theological Seminary in Elbląg, Poland) **4/2024**
- dr hab. Sławomir Augustiewicz, prof. UWM (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska / University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland) **4/2024**
- dr hab. Joanna Chłosta-Zielonka, prof. UWM (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska / University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland) **1/2024**
- dr hab. Radosław Gross, prof. UWM (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska / University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland) **2/2024**
- ks. dr hab. Marek Jodkowski, prof. UWM (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie; Instytut Północny im. Wojciecha Kętrzyńskiego, Polska / University of Warmia and Mazury in Olsztyn; The Wojciech Kętrzyński Northern Institute, Poland) **2, 4/2024**
- dr hab. Magdalena Kardach, prof. UAM (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polska / University of Adam Mickiewicz in Poznań, Poland) **2/2024**
- dr hab. Jacek Kowalewski, prof. UWM (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska / University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland) **2/2024**
- dr hab. Arkadiusz Wagner, prof. UMK (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska / Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland) **3/2024**
- dr Dominik Bień (Uniwersytet Gdański, Polska / University of Gdańsk, Poland) **4/2024**
- dr Anna Bujko (Instytut Północny im. W. Kętrzyńskiego, Polska / The Wojciech Kętrzyński Northern Institute, Poland) **3/2024**
- dr Ewa Chlebus (Biblioteka Elbląska, Polska / The Library of Elbląg, Poland) **3/2024**
- dr Jan Chłosta (Towarzystwo Naukowe im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie, Polska / Wojciech Kętrzyński Association in Olsztyn, Poland) **2/2024**

- ks. dr Tomasz Garwoliński (Wyższe Seminarium Duchowne Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie, Polska; Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska / Higher Theological Seminary in Olsztyn, Poland; University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland) **3/2024**
- dr Radosław Krajniak (Archiwum Państwowe w Toruniu, Polska / State Archive in Toruń, Poland) **4/2024**
- dr Rafał Panfil (Muzeum Zamkowe w Malborku, Polska / Castle Museum in Malbork, Poland) **2/2024**
- dr Marcin Płotek (Instytut Pamięci Narodowej Delegatura w Olsztynie, Polska / Institute of National Remembrance, Department in Olsztyn, Poland) **2/2024**
- dr Maria Radziszewska (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska / University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland) **1/2024**
- dr Jacek Stachowicz (Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Polska / Warsaw University of Life Sciences, Poland) **1/2024**
- dr Robert Syrwid (Towarzystwo Naukowe im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie, Polska / Wojciech Kętrzyński Association in Olsztyn, Poland) **2/2024**
- dr Bogusz Wasik (Muzeum Zamkowe w Malborku, Polska / Castle Museum in Malbork, Poland) **2/2024**
- dr Radosław Wiśniewski (Muzeum Pogranicza w Działdowie, Polska / The Museum of Borderland in Działdowo, Poland) **2/2024**
- mgr Wioleta Magdalena Bakalarczyk (Instytut Północny im. W. Kętrzyńskiego, Polska; Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska / The Wojciech Kętrzyński Northern Institute, Poland; University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland) **3/2024**
- mgr Wojciech Ciesielski (Towarzystwo Naukowe im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie, Polska / Wojciech Kętrzyński Association in Olsztyn, Poland) **1/2024**
- mgr Alicja Łuczyńska (Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, Polska / The Museum of Warmia and Mazury, Poland) **3, 4/2024**
- mgr Robert Roguszka (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska / University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland) **2/2024**
- mgr Anita Romulewicz (Wojewódzka Biblioteka Publiczna w Olsztynie, Polska; The Regional Public Library in Olsztyn, Poland) **3/2024**

SPIS TREŚCI ZA ROK 2024

ARTYKUŁY I MATERIAŁY

Joanna Maria Chłosta-Zielonka, <i>Kształtowanie regionalnej tożsamości w XXI wieku poprzez upamiętnianie warmińskiej poetki Marii Zientary-Malewskiej (1894–1984)</i>	3
Jacek Stachowicz, <i>Nadzór nad szkołami i jego instrumenty w okresie działalności Komisji Edukacji Narodowej</i>	24
Bogusz Wasik, <i>Budynki i elementy zabudowy w konstrukcji szkieletowej i z drewna na zamku w Malborku w średniowieczu i nowożytności</i>	181
ks. Marek Jodkowski, <i>Budowa nowego pałacu biskupiego we Fromborku w pierwszej połowie XIX wieku</i>	207
Marcin Maciej Płotek, <i>Cmentarz Ofiar Terroru Hitlerowskiego w Olsztynie</i>	227
Ewa Chlebus, <i>Dzieje dawnego księgozbioru dominikanów elbląskich</i>	335
Arkadiusz Wagner, <i>Królewieckie oprawy renesansowe i manierystyczne z XVI – 1 połowy XVII wieku</i>	387
Alicja Łuczyńska, <i>Proweniencje królewieckie w księgozbiorze Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie</i>	427
Tomasz Garwoliński, <i>Biskup warmiński Szymon Rudnicki w starych drukach Biblioteki „Hosianum” w Olsztynie</i>	445
Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew, <i>Stare druki Biblioteki Archiwum Państwowego w Olsztynie i ich proveniencja</i>	469
Anita Joanna Romulewicz, <i>XIX-wieczny księgozbiór Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej w Olsztynie</i>	503
Anna Bujko, <i>Książkowe znaki własnościowe jako źródło do biografii wybitnych uczonych na przykładzie księgozbioru Jana Włodka</i>	533
Wioleta Bakalarczyk, <i>Księgozbiór ofiarowany przez Bogusława Radziwiłła Bibliotece w Królewcu</i>	557
Marek Jodkowski, <i>Geneza oraz funkcjonowanie lazaretu wenerycznego w Lidzbarku Warmińskim na przełomie XVIII i XIX wieku</i>	589
Wojciech Zawadzki, <i>Kościelnoprawny i duszpasterski kontekst internowania powstańców listopadowych na Żuławach Malborskich</i>	605
Dominik Bień, <i>Narracje Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w latach 1956–1980. Przykład Kętrzyna</i>	625

MISCELLANEA

- Robert Syrwid, *Ze Lwowa na Warmię. Marian Krykiewicz (1891–1976)*
– inżynier-architekt, działacz społeczny, malarz i rysownik.....38

ŹRÓDŁA

- Wojciech Ciesielski, *Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu w Olsztynie. 1965–1998*63
- Janusz Małek, *Hołd Pruski z 1525 roku w relacji królewieckiej*241
- Rafał Panfil, *Kontrakt na arendę ekonomii malborskiej z 1651 roku*251
- Robert Syrwid, *List Kazimierza Goebela do Centralnego Komitetu Wykonawczego Polskiej Partii Socjalistycznej z 14 października 1948 roku. Przyczynek do akcji „oczyszczania szeregów” PPS na Warmii i Mazurach przed tzw. zjednoczeniem polskiego ruchu robotniczego*261
- Radosław Gross, *Efekty „polityki klasowej” na wsi w świetle notatki dyrektora Departamentu Rolnictwa i Leśnictwa Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego Leona Rzendowskiego z 20 czerwca 1950 r. skierowanej do Hilarego Minca*285
- Sławomir Augusiewicz, *Rejestr szkód na terenie starostwa ryńskiego po najeździe tatarskim w październiku 1656*655
- Stanisław Achremczyk, *Pośmiertny inwentarz biskupa warmińskiego Krzysztofa Andrzeja Szembeka jako źródło do dziejów kultury materialnej w Polsce*.....669
- Alicja Łuczyńska, *Inwentarz biblioteki z pałacu w Drogoszach w zbiorach Archiwum Państwowego w Olsztynie*.....703

RECENZJE I OMÓWIENIA

- Jan Chłosta, *„Śladami Rodła. Leksykon Żłotowszczyzny”, pod redakcją Anny Foreckiej, Zakrzewo 2023, s. 159*315
- Robert Tomasz Roguszka, *„Na Mazurach w XIX i XX wieku. Prace historyczne”*
– recenzja książki prof. Grzegorza Jasińskiego319
- Radosław Wiśniewski, ks. Marian Ofiara, *„Martyrologium duchowieństwa polskiego i osób zakonnych w niemieckim obozie zagłady Soldau”, Płock 2024, s. 232.*325
- Radosław Krajniak, Marian Chachaj, *„Mikołaj Kopernik. Czasy studenckie. Kraków, Bolonia, Rzym, Padwa i Ferrara (1491–1503). Miejsca – ludzie – książki”, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2023, ss. 310*.....7292

KRONIKA NAUKOWA

Stanisław Achremczyk, Towarzystwo Naukowe im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie – sprawozdanie z działalności za lata 2022–2023	141
Maria Jolanta Radziszewska, Olsztyńskie inicjatywy poświęcone jubileuszowi 250. rocznicy powołania Komisji Edukacji Narodowej pod kuratelą Komisji Edukacji Towarzystwa Naukowego im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie	160
Janusz Małek, Laudacja z okazji Jubileuszu 60-lecia urodzin prof. dr hab. Wojciecha Polaka: Wojciech Polak jako historyk	169
Magdalena Kardach, Jacek Kowalewski, Cmentarze rodowe Prus Wschodnich w perspektywie antropologii historycznej. Założenia realizowanego projektu badawczego	305

CONTENTS FOR 2024

ARTICLES AND PAPERS

Joanna Maria Chłosta-Zielonka, <i>Shaping regional identity in the 21st century by commemorating the Warmian poet Maria Zientara-Malewska (1894–1984)</i>	3
Jacek Stachowicz, <i>Supervision over schools and its instruments in the operation of the Commission of National Education</i>	24
Bogusz Wasik, <i>Timber-framed structures and building elements at Malbork Castle in the Middle Ages and modern times</i>	181
ks. Marek Jodkowski, <i>Construction of the new bishop's palace in Frombork in the first half of the 19th century</i>	207
Marcin Maciej Płotek, <i>Cemetery of Victims of Hitler's Terror in Olsztyn</i>	227
Ewa Chlebus, <i>The History of the Former Book Collection of the Elbląg Dominicans</i>	335
Arkadiusz Wagner, <i>Königsberg Renaissance and Mannerist Bindings from the 16th and First Half of the 17th Century</i>	387
Alicja Łuczyńska, <i>Königsberg Provenances in the Book Collection of the Museum of Warmia and Mazury in Olsztyn (Allenstein)</i>	427
Tomasz Garwoliński, <i>Bishop of Warmia Szymon Rudnicki in Old Prints of the "Hosianum" Library in Olsztyn (Allenstein)</i>	445
Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew, <i>Early prints of the State Archive Library in Olsztyn and Their Provenance</i>	469
Anita Joanna Romulewicz, <i>The 19th Century Book Collection of the Olsztyn Voivodeship Public Library</i>	503
Anna Bujko, <i>Book Ownership Marks as a Source for Biographies of Eminent Scholars on the Example of Jan Włodek's Book Collection</i>	533
Wioleta Bakalarczyk, <i>Book collection donated by Bogusław Radziwiłł to the Library in Königsberg</i>	557
Marek Jodkowski, <i>Genesis and functioning of the venereal lazaret in Lidzbark Warmiński at the turn of the 18th and 19th centuries</i>	589
Wojciech Zawadzki, <i>Ecclesiastical and Pastoral Context of the Internment of November Insurgents in the Malbork Żuławy Region</i>	605

Dominik Bień, <i>Narrative of the Polish United Workers' Party in 1956–1980. The case of Kętrzyn</i>	625
--	-----

MISCELLANEA

Robert Syrwid, <i>From Lviv to Warmia. Marian Krykiewicz (1891–1976) – engineer-architect, social activist, painter and sketch artist</i>	38
---	----

SOURCES

Wojciech Ciesielski, <i>Branch Commission for the Prosecution of Crimes against the Polish Nation in Olsztyn. 1965–1998</i>	63
Janusz Małek, <i>The Prussian homage of 1525 in the account of Königsberg</i>	241
Rafał Panfil, <i>A lease on the Malbork economy from 1651</i>	251
Robert Syrwid, <i>Letter from Kazimierz Goebel to the Central Executive Committee of the Polish Socialist Party, October 14, 1948. A contribution to the campaign to “purge the ranks” of the Polish Socialist Party in Warmia and Masuria before the so-called unification of the Polish labor movement</i>	261
Radosław Gross, <i>Effects of “class policy” in the countryside in the light of the note of Leon Rzendowski – the Director of the Department of Agriculture and Forestry of the State Economic Planning Commission dated June 20, 1950 addressed to Hilary Minc</i>	285
Sławomir Augustiewicz, <i>Register of damages on the territory of the mayor of the Rhine after the Tatar invasion in October 1656</i>	655
Stanisław Achremczyk, <i>The Posthumous Inventory of the Warmian Bishop Krzysztof Andrzej Szembek as a Source for the History of Material Culture in Poland</i>	669
Alicja Łuczyńska, <i>Inventory of the library from the palace in Drogosze in the collections of the State Archives in Olsztyn</i>	703

REVIEWS AND POLEMICS

Jan Chłosta, „Śladami Rodła. Leksykon Żłotowszczyzny” (“Following the Rodło, Lexicon of Żłotowszczyzna”), edited by Anna Forecka, Zakrzewo 2023, p. 159	315
Robert Tomasz Roguszka, „Na Mazurach w XIX i XX wieku. Prace historyczne” (“Masuria in the 19 th and 20 th centuries. Historical studies”) – a review of the book by Prof. Grzegorz Jasiński	319

Radosław Wiśniewski, <i>Fr. Marian Ofiara, „Martyrologium duchowieństwa polskiego i osób zakonnych w niemieckim obozie zagłady Soldau”</i> (“ <i>The Martyrology of Polish Clergy and Religious Persons in the German Extermination Camp Soldau</i> ”), Płock 2024, p. 232.	325
--	-----

Radosław Krajniak, <i>Marian Chachaj, “Mikołaj Kopernik. Czasy studenckie. Kraków, Bolonia, Rzym, Padwa i Ferrara (1491–1503). Miejsca – ludzie – książki”, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2023, p. 310.....</i>	729
--	-----

SCIENTIFIC CHRONICLE

Stanisław Achremczyk, <i>Scientific Society of Wojciech Kętrzyński – Report on activities for 2022–2023.....</i>	141
--	-----

Maria Jolanta Radziszewska, <i>Olsztyn initiatives dedicated to the 250th anniversary of establishing the Commission of National Education under the supervision of the Education Commission of the Scientific Society of Wojciech Kętrzyński in Olsztyn.....</i>	160
--	-----

Janusz Małek, <i>Laudation on the occasion of the 60th anniversary of the birth of Prof. Wojciech Polak: Wojciech Polak as a historian</i>	169
---	-----

Magdalena Kardach, <i>Jacek Kowalewski, Family Cemeteries of East Prussia in the Perspective of Historical Anthropology: on the Research Project Concept</i>	305
--	-----

INHALTSVERZEICHNIS FÜR DAS JAHR 2024

ARTIKEL UND MATERIALIEN

Joanna Maria Chłosta-Zielonka, <i>Gestaltung der regionalen Identität im 21. Jahrhundert durch Gedenken an die ermländische Dichterin Maria Zientara-Malewska (1894–1984)</i>	3
Jacek Stachowicz, <i>Die Schulaufsicht und ihre Instrumente während der Zeit der Nationalen Bildungskommission</i>	24
Bogusz Wasik, <i>Gebäude und Ausbauelemente in Fachwerk- und Holzbauweise auf der Burg in Malbork im Mittelalter und in der Neuzeit</i>	181
ks. Marek Jodkowski, <i>Bau eines neuen Bischofspalastes in Frombork in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts</i>	207
Marcin Maciej Plotek, <i>Friedhof der Opfer des Hitler-Terrors in Olsztyn</i>	227
Ewa Chlebus, <i>Geschichte der ehemaligen Büchersammlung der Elbinger Dominikaner</i>	335
Arkadiusz Wagner, <i>Königsberger Einbände aus der Zeit der Renaissance und des Manierismus (16. Jh. – 1. Hälfte des 17. Jahrhunderts)</i>	387
Alicja Łuczyńska, <i>Königsberger Provenienzen in der Büchersammlung des Museums für Ermland und Masuren in Olsztyn (Allenstein)</i>	427
Tomasz Garwoliński, <i>Der ermländische Bischof Szymon Rudnicki in alten Drucken der Bibliothek „Hosianum“ in Olsztyn (Allenstein)</i>	445
Zoja Jaroszewicz-Pieresaławcew, <i>Alte Drucke aus der Bibliothek des Staatsarchivs in Olsztyn (Allenstein) und ihre Provenienz</i>	469
Anita Joanna Romulewicz, <i>Die Büchersammlung vom 19. Jahrhundert in der Öffentlichen Wojewodschaftsbibliothek in Olsztyn (Allenstein)</i>	503
Anna Bujko, <i>Besitzvermerke in Büchern als Quelle für Biografien berühmter Gelehrter am Beispiel der Büchersammlung von Jan Włodek</i>	533
Wioleta Bakalarczyk, <i>Buchsammlung, die Bogusław Radziwiłł 1668 der Kurfürstlichen Bibliothek in Königsberg überließ</i>	557
Marek Jodkowski, <i>Genese und Funktionsweise des Lazaretts für Geschlechtskrankheiten in Lidzbark Warmiński (Heilsberg) an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert</i>	589
Wojciech Zawadzki, <i>Der kirchenrechtliche und pastorale Kontext der Internierung der Aufständischen des Novemberaufstands im Marienburger Werder</i>	605
Dominik Bień, <i>Narrationen der Polnischen Vereinigten Arbeiterpartei in den Jahren 1956–1980. Am Beispiel von Kętrzyn [Rastenburg]</i>	625

MISCELLANEA

- Robert Syrwid, *Von Lemberg nach Ermland. Marian Krykiewicz (1891–1976)*
– Ingenieur-Architekt, sozialer Aktivist, Maler und Zeichner38

QUELLEN

- Wojciech Ciesielski, *Bezirkskommission für die Untersuchung von Verbrechen gegen die polnische Nation in Allenstein. 1965–1998*63
- Janusz Małek, *Preußische Huldigung von 1525 im Königsberger Bericht*241
- Rafał Panfil, *Vertrag über die Pacht der Malborker Wirtschaft aus dem Jahr 1651*251
- Robert Syrwid, *Brief von Kazimierz Goebel an das Zentrale Exekutivkomitee der Polnischen Sozialistischen Partei vom 14. Oktober 1948. Ein Beitrag zur Aktion „Reinigung der Reihen“ der PPS in Ermland und Masuren vor dem sogenannten Vereinigung der polnischen Arbeiterbewegung*261
- Radosław Gross, *Die Auswirkungen der „Klassenpolitik“ auf dem Lande im Lichte einer Notiz von Leon Rendowski, dem Direktor der Land- und Forstwirtschaftsabteilung der Staatlichen Kommission für Wirtschaftsplanung vom 20. Juni 1950 an Hilary Minc* ...285
- Sławomir Augusiewicz, *Verzeichnis der Schäden auf dem Gebiet des Landkreises Ryn [Rhein] nach dem Überfall der Tataren im Oktober 1656*655
- Stanisław Achremczyk, *Das posthume Inventar des ermländischen Bischofs Krzysztof Andrzej Szembek als Quelle für die Geschichte der materiellen Kultur in Polen*669
- Alicja Łuczyńska, *Inventar der Bibliothek des Schlosses Drogozse [Dönhoffstadt] in der Sammlung des Staatsarchivs in Olsztyn*703

DISKUSSIONEN UND POLEMIKEN

- Jan Chłosta, „Śladami Rodła. Leksykon Złotowszczyzny” („Auf den Spuren von Rodło. Lexikon Złotowszczyzna”), herausgegeben von Anna Forecka, Zakrzewo 2023, S. 159.....315
- Robert Tomasz Roguszka, „Na Mazurach w XIX i XX wieku. Prace historyczne” („In Masuren im 19. und 20. Jahrhundert. Historische Werke“) – Rezension des Buches von Prof. Grzegorz Jasiński.....319
- Radosław Wiśniewski, *Pfr. Marian Ofiara, „Martyrologium duchowieństwa polskiego i osób zakonnych w niemieckim obozie zagłady Soldau” („Martyrologie der polnischen Geistlichen und Ordensleute im deutschen Vernichtungslager Soldau”), Plock 2024, S. 232.*325
- Radosław Krajniak, *Marian Chachaj, „Mikołaj Kopernik. Czasy studenckie. Kraków, Bolonia, Rzym, Padwa i Ferrara (1491–1503). Miejsca – ludzie – książki”, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2023, S. 310.*729

WISSENSCHAFTLICHE CHRONIK

Stanisław Achremczyk, <i>Wojciech Kętrzyński wissenschaftliche</i> – <i>Gesellschaft Tätigkeitsbericht 2022–2023</i>	141
Maria Jolanta Radziszewska, <i>Allensteiner Initiativen zum 250. Jahrestag der Gründung</i> <i>der Kommission für Nationale Bildung unter der Schirmherrschaft des Bildungsausschusses</i> <i>der Wissenschaftlichen Gesellschaft Wojciech Kętrzyński in Allenstein</i>	160
Janusz Małek, <i>Laudatio anlässlich des 60. Geburtstags von Prof. Dr. Wojciech Polak:</i> <i>Wojciech Polak als Historiker</i>	169
Magdalena Kardach, Jacek Kowalewski, <i>Familienfriedhöfe Ostpreußens aus</i> <i>der Perspektive der historischen Anthropologie. Annahmen des durchgeführten</i> <i>Forschungsprojekts</i>	305

